MINISTERUL ÎNVĂŢĂMÂNTULUI

PAUL POPESCU-NEVEANU
MIELU ZLATE
TINCA CREŢU

PSIHOLOGIE

Manual pentru clasa a X-a şcoli normale şi licee

Coordonator : prof. univ. dr. PAUL POPESCU-NEVEANU

EDITURA DIDACTICĂ ŞI PEDAGOGICĂ, R.A.
BUCUREŞTI, 1995

CONSIDERENTE INTRODUCTIVE. OBIECTUL ŞI METODELE PSIHOLOGIEI

I. INTRODUCERE ÎN PROBLEMATICA PSIHICULUI UMAN

CE ESTE PSIHICUL

Fiecare din noi avem, încă din copilărie, unele idei cu privire la diversele fenomene şi manifestări active care sunt denumite, global, prin cuvântul *psihic*. Termenii de „suflet", „duh", sau „spirit" au o semnificaţie mai complexă, dar apropiată de ceea ce înseamnă *psihicul*. În însuşi momentul când citim aceste rânduri şi căutăm să înţelegem despre ce este vorba, desfăşurăm o activitate psihică de tip intelectual ; căutăm să învăţăm ceva. De altfel, despre existenţa noastră în lume şi despre însăşi această lume obiectivă ne informăm prin mijloacele psihice, întrucât vedem, auzim, ne simţim corpul, sesizăm cele ce se produc în jurul nostru, ne aducem aminte de trecut şi ne facem planuri de viitor, gândim şi imaginăm, încercăm emoţii şi întreprindem acte de voinţă.

În limbajul uzual sunt nenumărate cuvinte cu semnificaţie psihologică. Înseşi cuvintele sunt instrumente ale vieţii noastre psihice. Folosind sistemul limbii, legat de procesele gândirii, oamenii ajung, treptat, la o astfel de formulă complexă a activităţii psihice care este conştiinţa. Din cele mai vechi timpuri oamenii deveniţi conştienţi de sine şi căutând să-şi lămurească rosturile pe lume, au ajuns la concluzia că toate cele ce ţin de psihic sau spirit ori suflet, au o însemnătate maximă pentru ei. Mai mult decât atât, însuşi destinul planetei Terra şi transformarea acesteia, apariţia civilizaţiilor şi luarea în stăpânire a naturii de către oameni se explică, în ultimă instanţă, prin conştiinţa lor, prin capacitatea lor de cunoaştere şi de acţiune. Tocmai de aceea, de mii de ani persistă întrebarea : „Ce este psihicul ?", în ce raporturi se află el cu celelalte laturi ale existenţei ?

Psihicul ca modalitate a vieții de relații

Cele mai strânse raporturi le au fenomenele și însușirile psihice cu viața. În general, ele chiar reprezintă forme ale vieții. Biologia face o deosebire între procesele interne, vegetative și funcțiile de relație cu mediul. Toate organismele sunt în interacțiune cu ambianța pentru a-și asigura necesarul de substanță și energie. Supraviețuirea este mijlocită prin adaptare.

Condiția indispensabilă oricărei adaptări este informarea. Chiar la nivelul organismelor simple, proprietatea excitabilității face posibil ca la orice stimul-semnal, să poată apărea o reacție utilă. În diverse forme specializate, organismele se orientează în mediul lor specific, confruntând stările interne cu condițiile externe, prin semnalizarea senzorială.

Diversele modalități de recepție senzorială, și acestea la fiecare speță adecvată condițiilor lor de existență (aeriană, acvatică, terestră, subterană), permit orientarea în mediu. Orientarea are, deci, un rol vital, întrucât în baza relațiilor informaționale se declanșează comportamente instinctive și condiționate prin care se efectuează nutriția, apărarea, reproducerea ș.a.

Funcțiile de relație mijlocesc sau condiționează viața, sub aspectele ei fundamentale. Suspendarea vieții de relație (a contactelor informaționale cu ambianța) duce la inaniție, paralizie, stingere a vieții.

Or, *psihicul este, de la formele sale cele mai elementare și până la cele evoluate și maximal complexe, o modalitate superioară a vieții de relație.*

La animalele superioare, și cu deosebire la om, dezvoltarea psihică se echivalează cu expansiunea, îmbogățirea și complicarea vieții de relație. Superioritatea ființelor umane, care trăiesc și activează în societate și participă la cultură, constă tocmai în diversificarea și organizarea, în sistem, a relațiilor informaționale care, prin gândire, ajung să surprindă legile obiective ale realității.

În baza cunoașterii profunde a realității, aceasta a fost și este transformată și pe cât posibil pusă în acord cu necesitățile vieții omenești, cu tot ceea ce reprezintă existența socială și culturală a oamenilor în dezvoltarea ei istorică de ansamblu.

De aceea, la nivel social-istoric raporturile adaptative cu natura s-au activizat în așa măsură încât însăși natura a fost parțial „adaptată" trebuințelor evoluate ale oamenilor de unde civilizațiile, organizarea socială, cultura. Viața de relație a oamenilor, ca exponenți ai sistemelor socio-culturale, supraindividuale într-o continuă dezvoltare istorică nu numai că nu a regresat față de forma ei primară naturală ci s-a îmbogățit nemăsurat și s-a ridicat la un nivel calitativ superior, exprimat în cunoștințe, acumulări de experiențe, producere și utilizare inteligentă de instrumente și tehnici. Cooperarea și comunicarea, or-

ganizarea și progresul sunt condiții care sporesc forțele subiectului ca produs și exponent al vieții sociale. În cadrul social, individul există în relații cu toți ceilalți. Prin rolurile pe care le îndeplinește și prin modul în care se conduce după valori, cum sunt *adevărul, binele și frumosul*, subiectul uman se dezvoltă ca o personalitate.

Însușirile psihice definitorii pentru ființa umană sunt dependente de zestrea ereditară proprie speței umane și de condițiile adecvate de dezvoltare.

Creierul omenesc și conștiința

Genetica demonstrează că ereditatea înzestrează pe reprezentanții fiecărei specii cu un potențial specific. Nu numai construcția morfologică a organismelor dar și funcțiile și modurile lor de ființare sunt programate genetic. Pentru toate cele ce urmează în dezvoltare, există premise ereditare. Sunt însă numai premise sau posibilități, iar nu organizări funcționale încheiate. Așa, omul se naște cu posibilități de cunoaștere abstracte și de inteligență logică, dar aceasta nu înseamnă că el dispune, la naștere, de cunoștințe și este capabil de acte inteligente. Arhitectonica creierului uman asigură, în grade diferite la diverși indivizi, posibilitatea formării gândirii, întrucât dispune de lobii frontali cu funcțiile lor coordonatoare, de centri ai vorbirii și prelucrării informațiilor, de arii asociative secundare și terțiare în care probabil se elaborează semnificațiile cognitive în legătură cu cuvintele etc.

Pentru ca aceste posibilități să fie valorificate, sunt necesare anumite condiții. Ne referim la creșterea și maturizarea fiziologică a sistemului neurohormonal, proces care se încheie odată cu adolescența. În același timp, este necesar ca subiectul, prin sistemul său nervos, să intre în interacțiune cu lumea din jur, să întrețină relații informaționale senzoriale directe și pe baza experiențelor senzoriale, prin comunicarea verbală și sub îndrumarea adulților, să se angajeze în activități practice și intelectuale.

Implicit se elaborează noi mecanisme sau formațiuni cerebrale, ca suport pentru acele integrări informaționale care, progresiv, permit înfiriparea actelor de conștiință și a altor fenomene spirituale specific umane. Așadar, evoluția psihicului uman, până la un sistem multietajat și de o excepțională complexitate, nu se produce de la sine, ci prin interacțiuni cu mediul sociocultural, și nu presupune desprinderi de suportul neurocerebral, întrucât implică și dobândirea de organizări funcționale corespunzătoare. Înseși conținuturile informaționale și modalitățile de operare cu ele nu sunt date ereditar, ci rezultă din experiența interacțiunilor cu lumea.

Permanent, însă, între procesele neurofiziologice și fenomenele psihice, subiective sau mentale este o legătură indisolubilă. În acest sens trebuie înțeleasă formula : „psihicul este o funcție a creierului".

Perturbările ce intervin în funcționarea cerebrală se răsfrâng și asupra normalității psihice. Abateri de la normalitate intervin și prin intermediul drogurilor. Maladiile neuropsihice aduc multe alte demonstrații în același sens. Cele mai pregnante demonstrații și explicații asupra unității dintre creier și fenomenele de conștiință le oferă științele experimentale ale neurofiziologiei și psihofiziologiei, care sunt actual interpretate cibernetic și informațional. Printre ultimele cuceriri ale acestora, menționăm descoperirea rolului activator (tonifiant) al substanței reticulate din trunchiul cerebral, de unde stările de somn sau vigilență și descoperirea specializării funcționale a emisferelor cerebrale ; stânga fiind responsabilă pentru procesele verbo-semantice, iar dreapta, pentru elaborările spațiale și imagistice.

Însuși modul cum se structurează sau se construiește „aparatul psihic" și se organizează conținuturile cognitiv informaționale depinde de condițiile dezvoltării. Între subiect, ca personalitate, și mediul său este o continuă interacțiune cu efecte formative sau generative pentru subiect.

Căile și condițiile dezvoltării psihice

Un adult se prezintă ca o personalitate constituită, în sensul că este o ființă conștientă care dispune de o anumită autonomie, întrucât este capabilă să adopte decizii, să-și propună scopuri și să le realizeze prin eforturi de voință, să demonstreze că posedă anume capacități de acțiune și de cunoaștere, să impună atitudinile sale și să încerce unele acțiuni creatoare. El n-a fost însă astfel de la naștere sau de la punctul *zero* al evoluției sale. Inițial, posibilitățile acestuia de orientare informațională și de acțiune erau simple, reduse la sensibilitate, mișcare musculară, stări emoționale instinctive, germenele umanului era însă prezent în structurile ființei sale. Acest germene trebuie, pentru a se realiza, să beneficieze de un „mediu de incubație" socio-cultural. Dacă un copil se pierde în natură și este crescut de animale — cazuri de copii-lup — el nu reușește decât o adaptare de tip animal, nu ajunge să-și formeze nici o facultate sau trăsătură specific umană.

Oamenii nu se formează decât printre oameni și în raporturi strânse cu ei.

De la naștere, datorită existenței familiale, oamenii conviețuiesc, cooperează, se leagă între ei prin mii de fire, multe invizibile, cum sunt cele afective.

Pe măsura dezvoltării subiectului uman, cercul relațiilor sociale în care el intră se extinde și devine tot mai consistent, astfel încât viața individuală nici nu poate să-și croiască drum decât în cadrul vieții sociale. În acest sens, deosebit de important este modelul omului ca autor sau constructor al civilizației și prin asimilarea uneltelor și tehnicilor, dezvoltarea comportamentului instrumental. Jocurile și acțiunile tim-

purii permit ca între subiect și ambianța sa să se introducă astfel de mediatori instrumentali. Înseși modelele de acțiune sunt elaborate sociocultural și sunt asimilate ca atare.

Comunicarea verbală este o condiție vitală a existenței umane și un principiu al întregii dezvoltări psihice a omului atât în ordinea cognitivă, cât și în cea a formulării scopurilor și biruirea obstacolelor (voința). Fiecare cuvânt este un semnificant și devine purtător al unei semnificații generale. Dezvoltarea psihointelectuală se referă tocmai la valoarea informațională a acestor semnificații în cadrul sistemului limbii, care este reglementat gramatical și logico-semantic. Prin sistemul comunicativ cognitiv al limbajului se explorează și însușește tezaurul de cunoștințe (condensate informațional) acumulat istoricește de omenire, de una sau alta din colectivitățile sociale; totodată, se însușesc cerințele concrete ale existenței sociale, normele morale, de conduită, valorile culturale capitalizate de tradiții ca și noile valori ale progresului.

Maturizarea psihosocială a subiectului se exprimă în integrarea lui deplină în sistemul social și în asimilarea de roluri active în ordinea cetățenească și profesională.

Parcurgând aceste trasee, indicate de noi foarte schematic, subiectul uman ajunge să se înzestreze cu acele calități ce sunt — în general — definitorii pentru el.

Cum însă fiecare dotație ereditară este singulară, iar drumul pe care-l parcurge individul pe harta existenței socioculturale este unic și irepetabil, după cum sunt și experiențele sale, individualitatea ajunge să fie și ea unică în concretitudinea trăsăturilor și configurației sale.

TEME DE CONTROL

1. Dați exemple de cuvinte cu semnificație psihologică și, de asemenea, extrageți dintr-un text literar cuvintele și expresiile cu sens psihologic.
2. De ce psihicul este inseparabil de viață și constituie modalitatea superioară a vieții de relație?
3. De ce copiii-lup nu ajung să se umanizeze?
4. În ce constă dezvoltarea psihică și care sunt condițiile ei?

II. OBIECTUL PSIHOLOGIEI

1. DOMENIUL PSIHOLOGIEI

Orice știință se referă la o anumită latură sau parte, ori categorie de fenomene ale realității. Are, deci, un domeniu pe care-l explorează cognitiv, îl delimitează și încearcă să-l sistematizeze și să-i descopere

legile proprii pentru a formula unele explicații și, în baza lor, pentru a întreprinde aplicații sau intervenții practice. Deci, există un domeniu obiectiv (cosmosul, minerale, lumea fizică, viața etc.) care este supus, istoricește, unui proces de cunoaștere. Însăși cunoașterea științifică evoluează, se transformă și se revizuiește, dar domeniul respectiv al realității rămâne de sine stătător, deci nu depinde de măsura și modul în care oamenii îl cunosc. Așa, funcționarea inimii nu depinde de progresele cardiologiei, de aceasta depind succesele în terapeutica bolilor cardiace.

Care este domeniul obiectiv al psihologiei o mărturisește însuși cuvântul compus din psiho — suflet și logos — cunoaștere.

Dacă lumea este reductibilă la trei categorii și anume *substanță materială, energie* și *informație*, atunci este clar că domeniul psihologiei ține de acele relații și fenomene în care există sau funcționează informația. Acesta este domeniul vieții, al organismelor vii care întrețin relații informaționale de tip psihic cu ambianța. Cu deosebire, relațiile informaționale se dezvoltă la om, care prin existența sa socioculturală se definește ca subiect al cunoașterii și valorilor culturale. În consecință, procesele psiho-informaționale umane interesează cu prioritate psihologia. Este ceea ce-l situează pe om în centrul preocupărilor psihologiei ca știință umanistă.

Considerând, însă, lucrurile în ansamblu, trebuie să recunoaștem că la orice ființă semnalizarea senzorială, iar la om și cunoașterea, nu constituie un scop în sine ci îndeplinește anumite funcții privind menținerea și promovarea vieții. Informarea este cea care călăuzește și permite organizarea comportamentelor. Vedem, auzim, palpăm și după aceste semnale reacționăm motric, verbal, emoțional. Înseși comportamentele mijlocesc și permit selecționarea relațiilor informaționale. Nu trebuie uitat nici comportamentul comunicativ care, în existența umană, îndeplinește roluri esențiale.

Într-o primă formă, comportamentul se definește ca ansamblul tuturor reacțiilor și acțiunilor care pot fi observate întrucât se manifestă cumva la exterior. Față de procesele informaționale, care țin de o dinamică internă, neuropsihică și nu pot fi constatate direct, comportamentele motorii sau verbale pot fi constatate obiectiv. Ele nu pot fi, însă, explicate decât prin interacțiunea dintre condițiile externe și cele interne. Ne propunem un scop pentru a parcurge un drum sau a efectua o construcție, deci în forurile noastre subiective se urzește un plan, și apoi dezvoltăm comportamentele necesare pentru a realiza scopul propus, orientându-ne după condițiile situației în care ne aflăm. Astfel, comportamentul este strâns legat de pulsiunile energetice și de organizările informaționale interne. Între latura subiectivă, ascunsă și intervențiile efective, manifestate obiectiv, sunt raporturi de interacțiune, in-

terdependență și penetrație reciprocă. În consecință, comportamentul a mai fost denumit și *conduită*, adică mod de a te conduce și acționa corespunzător imboldurilor, scopurilor și informațiilor senzoriale și cognitive de care dispune subiectul prin memoria sa și prin modul cum se orientează în situația dată. La om, comportamentul ia forma organizată a activității. În activitatea umană elementele subiective și cele obiective trec unele în altele și sunt indisociabile. Activitatea fiecăruia face parte din activitatea tuturor și este instrumentată și modelată cultural. Înseși desfășurările subiective, ce se produc într-un plan mental, dobândesc forma și structura unor activități. Înseși procesele psihice nu sunt altceva decât activități subiective specializate.

Activitatea internă subiectivă și activitatea externă observabilă, fiind solidare, se intercondiționează. De aceea se spune că, pentru ca un lucru să fie bine făcut, el trebuie să fie gândit și proiectat. Între activitatea internă și cea externă trecerile reciproce se produc prin interiorizare și exteriorizare. Astfel, copilul învață să vorbească prin imitație și, după ce exercită comunicarea verbală, ajunge să-și interiorizeze vorbirea desfășurând-o într-un plan intern, ceea ce îi permite să-și intensifice și să-și extindă gândirea. Cu timpul, vorbirea sau limbajul intern devine un laborator în care se prepară, se anticipă și selecționează cele ce vor fi spuse, deci exteriorizate în limbajul oral.

Activitatea psihocomportamentală se întemeiază pe experiența acumulată de subiect și este condiționată de resursele, posibilitățile și trăsăturile caracteristice pentru subiectul concret. Prezentându-se la un examen și având de tratat o temă într-o lucrare scrisă, fiecare elev uzează de posibilitățile și experiența sa și își exprimă în acea situație particulară ceva din personalitatea lui.

Psihologia este, de aceea, nevoită să țină seama de realitatea trăsăturilor și structurilor, relativ stabile, ale fiecărui subiect în parte, de nivelul și modul particular al construcției psihice a subiectului, considerând atât corespondența cu modelul general uman, cât și deosebirile interindividuale. Uneori, aceste particularități se prezintă în relații de opoziție, cum sunt cele de inert-mobil, prost-inteligent, rău-bun etc. De aceea, diversitatea reală a structurilor umane obligă la o cunoaștere diferențială.

În ansamblu, *domeniul psihologiei circumscrie fenomenele subiective și procesele psihice, desfășurările psihocomportamentale, activitatea umană considerată în unitatea dintre latura internă și cea externă și totodată sistemul personalității cu trăsăturile, structurile și particularitățile acesteia.* Prin extensiune, față de psihologia individuală, psihologia socială studiază relațiile interpersonale, activitatea psihică și comportamentele de grup și alte fenomene care se dezvoltă la nivelul global al colectivităților.

2. OBIECTUL PSIHOLOGIEI CA ȘTIINȚĂ

După ce am delimitat domeniul de fapte reale de care se ocupă psihologia, este necesar să caracterizăm psihologia ca știință, deci ca o modalitate de cunoaștere sistematică și explicativă.

De la început trebuie să observăm că, spre deosebire de celelalte științe, psihologia, ca formă de cunoaștere specializată, se referă în bună măsură la înseși fenomenele cunoașterii, fără însă a se limita la acestea. De aici o serie întreagă de dificultăți care sunt legate atât de imposibilitatea cunoașterii directe a fenomenelor, cât și de maxima lor complexitate. Istoricește, psihologia s-a elaborat în diverse variante, a cunoscut și cunoaște încă o multitudine de curente și școli.

Întrucât psihismul uman reprezintă punctul culminativ al dezvoltării universale era necesar să fie edificate științele despre acele fenomene fizice, chimice, biologice și în continuare sociale pe care se întemeiază și de care depinde psihicul uman. În consecință, psihologia, ca știință, este o apariție relativ recentă având o vârstă care nu depășește un secol. Importantă este întemeierea psihologiei pe o serie de discipline științifice conexe, astfel încât surprinderea specificului psihic să fie asigurată de o sinteză interdisciplinară. Din cele arătate în capitolul precedent, se poate deduce că înțelegerea și explicarea fenomenelor psihice necesită cunoștințe neurofiziologice dar și sociologice, iar în ultimii ani deosebit de importante pentru progresele cunoașterii psihologice s-au dovedit a fi cibernetica și informatica. Aceste discipline s-au constituit după modele psihoneurofiziologice și, dezvoltându-se cu mijloace fizice, au scos în evidență relații și modele noi în care psihologia este viu interesată. Informația și autoreglajul au devenit concepte generale indispensabile pentru psihologie. Tot așa de importante pentru psihologie, din elaborările moderne, au devenit *teoria deciziei* și *teoria sistemelor*.

Precizându-și conceptele de bază și definindu-și cadrele, deterministe prin ansambluri de legi și scheme explicative, psihologia contemporană progresează în sensul unificării sale și al consolidării statutului științific.

3. CONCEPTELE DE BAZĂ ALE PSIHOLOGIEI

Ceva mai sus am stabilit că *într-o primă ipostază obiectul psihologiei se prezintă în forma activității*. Aceasta reprezintă modul general de organizare în care sunt integrate faptele psihocomportamentale. Se pune, însă problema ca, dincolo de întreg, să surprindem unitatea fundamentală sau componenta reprezentativă, așa cum sunt atomul și mo-

lecula în fizică și chimie, sau celula în biologie. O astfel de *componentă reprezentativă pentru psihologie* se dovedește a fi *acțiunea.*

Acțiunea, care întotdeauna este învățată, urmând modelele culturale, prezintă o complexitate variabilă și implică inevitabil motiv, scop și o anume structură operațională.

Motivul este un imbold, un impuls prin care se declanșează și este întreținut energetic actul. Scopul este cel care anticipă rezultatul sau efectul urmărit. În situația dată, energiile converg către scop, care este amplasat undeva în timp. Pentru realizarea scopului este necesar să se recurgă la o serie de mijloace sau procedee, tehnici. Îmbinarea acestora definește structura operațională. Într-o altă ordine de idei, acțiunea poate să fie divizată într-un segment orientativ reglatoriu și într-un al doilea, executiv. În orice caz, în acțiune sunt cuprinse elemente ale tuturor funcțiilor psihice, informaționale (senzoriale și cognitive, emoționale și voluntar-reglatorii). În acțiune se reflectă, ca într-o picătură de apă, întreg sistemul psihic uman. Cea mai importantă componentă internă a acțiunii este, însă, operația.

Termenul de *operație* are o semnificație instrumentală sau tehnică. În actul practic el semnifică un anumit mod de lucru, de rupere sau de întregire, de răsucire, învârtire, cuplare, legare, dezlegare ș.a.m.d. În psihologie, operația se definește ca un mod specific de deplasare și transformare, global, de prelucrare a informațiilor. Exemplificăm : asociere-disociere, selecție, reunire sau separare, punere în corespondență, diferențiere și stabilire de asemănări, simbolizări, retenție, reactualizare, concentrare focală, anticipare, orientare spre scop, integrare informațională și punere în ordine ierarhică, ordonări, în general orice modalitate complexă de analiză și sinteză, ceea ce face ca inventarul sau clasificarea operațiilor psihice — care uneori se construiesc „din mers" și sunt indefinit de variabile, — să nu poată fi niciodată încheiat. În prelucrarea informațiilor, cu un sens apropiat de cel al operațiilor, se recurge deseori și la termenul de schemă. Cât privește originea operațiilor mentale se consideră că acestea rezultă din interiorizarea, comprimarea sau schematizarea acțiunilor externe desfășurate. Astfel, pe de o parte, se produce extragerea din acțiune a unui modul operațional, pe de alta, se explică trecerea de la acțiuni simple la acțiuni complexe, prin îmbinare, în acestea din urmă, a diverse operații.

Activitatea nu este altceva decât o înlănțuire de acțiuni sau o organizare ierarhică a acestora, în vederea realizării unui scop unic. Orice act de informare se bazează pe un suport operațional.

Informația a devenit un termen general în științele moderne. Exemplară rămâne însă informația de ordin psihic. Vom avea în vedere prototipul informației care este relația dintre un stimul-sursă și un receptor care codifică și reproduce, subiectiv, prin decodificare, stimulul originar. Am putea spune că informația este o modelare a ceva prin

mijloacele subiectului care ajunge la un model subiectiv al faptului sau relației obiective. La nivelul percepției, lucrurile sunt mai simple întrucât un obiect văzut este modelat printr-o imagine vizuală. Există însă mase de informații supuse unor codificări mai înalte, ce presupun informații despre informații, implicând operații superioare de prelucrare și elaborare a informațiilor, cum este în cazul gândirii. Cu aceasta ajungem la un alt concept și anume acela de *structură*. În mod curent, prin structură se înțelege un mod stabil de organizare a unui obiect sau fenomen, cum ar fi scheletul de beton al unei construcții sau dispoziția organismului după aparatul osteomuscular sau tipul de construcție a frazei într-o limbă, după regulile ei gramaticale etc. În ordinea psihocomportamentală termenul este larg utilizat, desemnând, de exemplu, structurile sau configurațiile perceptive (modelul schematic al figurii umane sau oricărui alt obiect), schemele intelectuale, organizare emoțională, modalitățile logicii și stilului cognitiv, dispoziția trăsăturilor de caracter și altele.

Ansamblul structurilor invariante și stocul de informații (memoria) de care dispune și pe care se întemeiază psihicul uman alcătuiesc programul acestuia. Sunt, de fapt, o mulțime de programe specializate ce se completează și se restructurează mereu și după care subiectul se conduce în activitatea sa.

Pentru cursul interacțiunilor dintre subiect și ambianță, ca și pentru activitatea sa mentală, în afara structurilor caracteristice subiectului, importante sunt și stările în care acestea se află. *Stările* privesc în fiecare moment caracteristicile de ansamblu ale vieții psihice, în sensul regimului energetic și funcțional, reprezentând secvențe ale vieții psihice a subiectului, cu deosebire ale trăirilor sale emoționale. Ne referim la veghe-somn, încordare-relaxare, mobilizare-demobilizare, activism-oboseală, concentrare-dispersie, echilibru-dezechilibru, calm-neliniște, plăcere-neplăcere etc.

Noua știință a ciberneticii se ocupă de comandă și control în sistemele informaționale vii sau artificiale. Informația despre ceva (semantică sau reproductivă) se poate transforma în informație de comandă ce se adresează unei instanțe executive. Originar, comanda este dată din afară și apare ca reglaj. Când copilul este învățat și exersat să meargă, să vorbească, să numere etc. el este reglat de educator. Pe măsură ce se elaborează programul activității respective, subiectul ajunge să întreprindă activitatea din proprie inițiativă, conducându-se după modelul pe care și l-a însușit. Este un fapt de *autoconducere*, autocomandă și autocontrol, într-un cuvânt de *autoreglaj*. În autoreglaj sunt implicate, deci, comanda și controlul, iar după nivelul de complexitate al activității într-o situație dată, multitudinea sau modificările comenzilor și controalelor se îmbină într-un proces de *coordonare* cu o complexitate variabilă. Fiind dată comanda declanșatoare de la segmentul exe-

cutiv, succesiv provin, prin retroaferentație, informații despre modul cum comanda este executată și faza în care s-a ajuns (control), ceea ce prilejuiește emiterea unor comenzi suplimentare, corective de trecere de la o fază la alta sau de stoparé a acțiunii. Astfel, activitatea se desfășoară secvențial și se modulează după situații și în conformitate cu un plan. În general, activitățile specializate ce traversează, succesiv, diverse faze sau etape se numesc procese.

Procesele psihice sunt procese informaționale dotate cu autoreglaj. Specializarea lor privește atât informația, cât și autoreglajul. Procesele psihice sunt concepte de importanță majoră în alcătuirea sistematicii psihologice și de aceea asupra lor vom reveni.

4. LEGI ȘI EXPLICAȚII ÎN PSIHOLOGIE

Ca și în orice știință, în psihologie este necesar să se găsească și să se demonstreze ansamblul de *legi proprii activității psihice și comportamentului.* În domeniul științelor naturii, relațiile necesare și esențiale, cum este aceea de cauză-efect, se impun cu evidență și constituie partea cea mai importantă a obiectului de studiu. În științele sociale și umane nu este o altă situație, însă uneori legile sunt contestate pentru că nu pot fi toate reduse la modelul de bază al cauzalității și pentru că acțiunea legilor este mai relativă și ele nu au un caracter așa de imperativ ca în cazul gravitației sau magnetismului.

Este necesar, de aceea, să ne referim, în cazul particular al psihologiei, la determinisme, ca teorie a legilor și explicațiilor științifice. Relativitatea legilor nu înseamnă absența lor, ci, dimpotrivă este legată de numărul mare al relațiilor necesare, de multitudinea și varietatea factorilor determinativi ce intervin în unul și același fenomen psihic. De pildă, învățarea este dependentă atât de efortul de înțelegere, cât și de numărul repetițiilor menite să producă efecte de memorare, atât de semnificația și interesul pentru cunoștințe, cât și de organizarea lor sistematică etc. Un material neinteresant și nesemnificativ necesită multe și variate repetiții. Dacă materialul stârnește un viu interes el poate fi însușit dintr-o dată, fără să se recurgă la repetiții obositoare. Constatăm, deci, că uneori legile psihologice acționează disparat sau chiar se opun una alteia.

Amintim și de varietatea legilor în psihologie. În primul rând, ținând seama de caracterul interdisciplinar al psihologiei, vom porni de la o serie de legi mixte cum sunt cele psihofizice, psihobiochimice, psihofiziologice și, de asemenea, psihopedagogice, psihosociale, psiholingvistice etc. Dincolo de acestea, apar raporturi legice în cadrul sferei subiective și mintale sau a vieții emoționale. Nu exemplificăm pentru

că în capitolele despre procese se vor menționa astfel de legi. Toate aceste raporturi legice sau modalități de determinare, prezintă o varietate ce depășește cu mult cauzalitatea, adăugând legi genetice, legi funcționale, legi structurale, legi finaliste, legi dialectice. Totodată, există legi particulare, proprii unuia sau altuia dintre procesele psihice și legi fundamentale, care sunt proprii întregului domeniu psihocomportamental. Explicațiile necesită construirea de *modele explicative*, prin coordonarea tuturor relațiilor necesare și condițiilor ce intervin în anumite cazuri.

5. PROCESELE PSIHICE, SISTEMUL PSIHIC UMAN ȘI PERSONALITATEA

Titlul acestui paragraf rezumă și ordonează conținutul acestui manual de psihologie generală. Fiecare proces psihic constituie un modul sau subsistem de activitate informațională specializată și care este dotată cu autoreglaj. De aceea, vom discrimina procesele psihice după conținutul lor informațional, după structurile lor funcționale și operatorii și, de asemenea, după modul în care ele se organizează și se reglează. După aceste trei criterii se constată o deosebire între cele opt procese psihice, și anume : *senzație, percepție, reprezentare, gândire, memorie, imaginație, emoție* și *voință*. Deosebirile privesc și nivelurile informării și funcționalității, ca și proeminența funcțiilor informaționale sau reglatorii. Se mai adaugă și alte două tipuri de desfășurări procesuale care nu furnizează informații specifice ci le facilitează sau le comunică. Ne referim la limbaj și la atenție. În aceste condiții, procesele pot fi divizate în senzoriale, cognitive sau intelectuale și reglatorii. După nivelul și succesiunea în care ele se formează se disting, de asemenea, procese primare și procese secundare, caracteristice pentru om.

Pentru utilitate didactică este necesară o *schemă generală de definiri ale proceselor psihice prin următorii 3 parametri : 1) conținut informațional, privind anumite laturi ale realității lumii și propriei ființe ; 2) funcții și structuri operaționale specifice prin care procesul se realizează ; 3) modalități subiective și comportamente corespunzătoare, caracteristice pentru acel proces,* cum sunt imaginea primară pentru percepție, imaginea mentală pentru reprezentare, ideea pentru gândire, trăirea subiectivă pentru emoție, orientarea spre scop și efortul psihic, pentru voință.

Nu trebuie să se creadă, însă, că procesele psihice există și acționează separat unul de altul și intră în scenă rând pe rând așa cum sunt expuse în manual din necesități de analiză științifică. În realitate, procesele se întemeiază unul pe altul, se interpenetrează și funcționează

simultan și interdependent. Ele alcătuiesc un *sistem sau un bloc care presupune legi de nivel sistemic și produce efecte globale, cum este, în principal, conștiința.*

Pentru a face înțeles sistemul psihic uman, este necesar să expunem, în primul rând, seria proceselor și funcțiilor psihice complexe, adică unitățile componente ale sistemului. Tot așa, pentru a face înțelese și pentru a explica structurile de personalitate va fi necesar să ne întemeiem pe integrările în sistem ale activităților și însușirilor psihice. Din punct de vedere psihologic, personalitatea reprezintă ceea ce este stabil și cristalizat sintetic în sistemul psihic uman. De aceea, este preferabil ca să definim *obiectul științei psihologice ca fiind sistemul psihocomportamental uman.*

Psihologia generală ne oferă cunoștințele fundamentale despre sistemul psihic uman. De aceea, preocupările ei sunt, cu deosebire, sintetice, teoretice și metodologice. În zilele noastre psihologia se prezintă, însă, și ea ca un sistem cu diverse ramuri, cuprinzând discipline specializate privind dezvoltarea psihică, învățarea și educația, analiza diverselor tipuri de activitate și în primul rând a muncii, studiul modificărilor patologice și al comportamentului deviant, studiul creației, al activității sportive sau artistice etc. Se adaugă psihologia diferențială care, precum o spune și cuvântul, studiază deosebirile psihice dintre indivizi și dintre colectivități, psihologia individuală fiind prelungită prin psihologia socială.

TEME DE CONTROL

1. În ce constă domeniul psihologiei ?
2. Care sunt disciplinele științifice pe care psihologia se sprijină ?
3. În ce raport se află psihicul subiectiv cu comportamentul ?
4. De ce acțiunea este unitatea reprezentativă pentru obiectul psihologiei ?
5. Definiți termenii de informație, operație, structură sau autoreglaj.
6. Care este schema de definire a proceselor psihice ?

III. METODELE PSIHOLOGIEI

1. SPECIFICUL CUNOAȘTERII PSIHOLOGICE

Cunoașterea psihologică este una dintre cele mai complexe forme ale cunoașterii umane, pentru că obiectul ei se diferențiază extrem de mult de obiectul altor forme de cunoaștere. Dacă în fizică, chimie, biologie

faptul cercetat este obiectiv, material, în psihologie el este subiectiv, ideal, aparține subiectului, este dependent de stările lui de moment, de istoria vieții sale personale. Este mai ușor să cunoști forma, mărimea, culoarea, asperitatea, duritatea, greutatea unui obiect fizic, decât atitudinile și sentimentele unui om, intențiile și motivațiile lui, aspirațiile, concepțiile și convingerile de care este animat. Specificul cunoașterii psihologice provine și din faptul că ea nu se realizează direct, ca în celelalte forme de cunoaștere, ci indirect, manifestările exterioare, comportamentale fiind considerate ca indicatori ai stărilor și relațiilor interne, subiective. Ea depinde, de aceea, atât de capacitatea de exteriorizare a subiectului, cât și de cea de evaluare și interpretare a cercetătorului. Nu trebuie să pierdem din vedere nici faptul că, cel puțin în unele forme ale sale, cum ar fi cunoașterea de sine, obiectul de cercetat se identifică cu subiectul cercetător. Este greu, dacă nu chiar imposibil, să gândești și să-ți studiezi în același timp propriile gânduri. Cunoașterea psihologică, deși complexă și dificilă, este extrem de profitabilă pentru subiectul în cauză, pentru activitatea lui sau pentru colectivitatea în care trăiește. În vederea realizării ei cât mai adecvate, psihologia pune la dispoziția cercetătorului un ansamblu de metode.

Prin *metodă de cercetare înțelegem calea, itinerarul, structura de ordine sau programul după care se reglează acțiunile intelectuale și practice în vederea atingerii unui scop.* Metodele au un caracter instrumental, de intervenție, de informare, interpretare și acțiune. În funcție de scopul lor, pot fi împărțite în : metode de recoltare a informațiilor și metode de prelucrare și interpretare a informațiilor recoltate ; metode de investigare intensivă și extensivă și metode de diagnoză și prognoză ; metode de cercetare și metode aplicative (psihoeducaționale, psihoergonomice, psihoterapeutice etc.). Metodele sunt ghidate de concepția generală a cercetătorului, de principiile teoretico-științifice de la care pornește, reunite sub denumirea de *metodologia* cercetării. Fiecare orientare sau școală psihologică își are propria sa metodologie.

2. PRINCIPALELE METODE UTILIZATE ÎN INVESTIGAREA FENOMENELOR PSIHICE

A. METODA OBSERVAȚIEI

Observația, ca metodă de cercetare, constă în urmărirea intenționată și înregistrarea exactă, sistematică a diferitelor manifestări comportamentale ale individului (sau grupului) ca și a contextului situațional al comportamentului.

Conținutul observației îl constituie :

• *simptomatica stabilă*, adică trăsăturile bio-constituționale ale individului (înălțimea, greutatea, lungimea și grosimea membrelor, circumferința craniană, toracică, abdominală), ca și trăsăturile fizionomice (aspectul capului, feței, relațiile dintre diferitele detalii anatomice ale feței : fruntea, nasul, bărbia, pomeții obrajilor, ochii, maxilarele etc.). Se pornește de la premisa că înfățișarea omului nu este mută, dimpotrivă, ea poate furniza o serie de informații. Vechii greci spuneau : „Chipul este oglinda sufletului" sau : „Ceea ce se arată este o imagine a ceea ce nu poate fi văzut".

Un cercetător a constatat, de exemplu, existența unei relații între tipul somatic (înfățișarea fizică) și anumite manifestări comportamentale și chiar dintre acestea și predispoziția pentru anumite boli psihice. Știm și din propria experiență că o viață afectivă intensă, tumultoasă, că anumite tipuri de trăiri afective (bucurii frecvente sau triste frecvente) își pun amprenta asupra chipului uman. Aceste date și mai ales relațiile dintre ele trebuie interpretate cu multă prudență pentru a nu ne conduce la concluzii pripite sau chiar eronate.

• *simptomatica labilă*, adică multitudinea comportamentelor și conduitelor flexibile, mobile ale individului, cum ar fi conduita verbală, motorie, mnezică, inteligentă etc., ca și varietatea expresiilor comportamentelor, de exemplu, expresiile afective, atitudinale etc. Nu este pentru nimeni un secret că observând felul cum merge un individ, cum gesticulează, cum vorbește, cum își exteriorizează trăirile psihice ne putem da seama despre multe dintre stările, însușirile și trăsăturile lui psihice. Un mers lent și greoi ne spune altceva decât altul rapid, energic, suplu și ferm ; gesturile rare, moi, de mică amplitudine furnizează alte informații decât cele repezi, violente, pe direcția „înainte" ; la fel de semnificative pentru caracterizarea unui individ sunt și unele particularități ale vorbirii : sonoritatea, fluența, debitul, intonația, pronunția, structura vocabularului, adecvarea la conținut.

Pentru observarea tuturor acestor manifestări comportamentale, cercetătorul face apel la mai multe *forme de observație*, care pot fi clasificate în funcție de diverse criterii, cum ar fi :

• orientarea actului observațional : *autoobservație* (orientată către surprinderea particularităților propriului comportament) ; *observație propriu-zisă* (orientată către observarea manifestărilor comportamentale ale altor persoane) ;

• prezența sau absența observatorului : *directă* (bazată pe prezența observatorului și pe conștientizarea ei de către subiecții observați) ; *indirectă* (observatorul este amplasat în spatele unor geamuri cu vedere unilaterală sau beneficiază de televiziune cu circuit închis) ; cu *observator uitat, ignorat* (observatorul este prezent însă este atât de cunoscut mem-

brilor grupului încât este ignorat) ; cu *observator ascuns* (în spatele unor draperii, al unor paravane etc.) ;

• implicarea sau nonimplicarea observatorului : *„pasivă"* (fără implicarea directă a observatorului în activitate) ; *participativă* (observatorul devine membru al grupului și participă la activitatea lui) ;

• durata observării : *continuă* (efectuată pe o perioadă mai mare de timp) ; *discontinuă* (pe unități de timp mai mici și la intervale diferite) ;

• obiectivele urmărite : *integrală* (țintește spre surprinderea tuturor sau cât mai multor manifestări de conduită) ; *selectivă* (se concentrează doar asupra unei singure conduite).

Calitatea observației depinde de o serie de particularități psihoindividuale ale observatorului (capacitatea sa de concentrare a atenției, de selectivitate, de sesizare a esențialului, de gradul său de sugestionabilitate etc.). De asemenea, ea este influențată și de tipul de percepție al observatorilor ; unii aparținând tipului descriptiv (înregistrează minuțios, exact, sec), alții, tipului evaluativ (cu tendința de a face aprecieri, estimări, interpretări), alții, tipului imaginativ și poetic (aceștia neglijează faptele și dau frâu liber imaginației ; de aceea, ajung deseori la deformarea realității). Unii observatori sesizează relațiile dintre faptele observate, alții consideră faptele ca fiind independente ; unii percep mai multe lucruri deodată, alții doar unul singur.

Pentru a elimina intervenția deformatoare a acestor factori și pentru a crește calitatea observației este bine să fie respectate o serie de indicații. *Condițiile unei bune observații sunt :*

• stabilirea clară, precisă a scopului, a obiectivului urmărit ;

• selectarea formelor ce vor fi utilizate, a condițiilor și mijloacelor necesare (cronometre, magnetofoane, aparate foto, de filmotecă etc.) ;

• elaborarea unui plan riguros de observație (de la ce sistem conceptual și de la ce ipoteze se va porni ; unde și când va fi efectuată ; cât timp va dura etc.) ;

• consemnarea imediată a celor observate, deoarece consemnarea ulterioară ar putea fi afectată de uitare (în acest sens se întocmește un protocol de observație) ;

• efectuarea unui număr optim de observații ;

• desfășurarea ei în condiții cât mai variate ;

• să fie maximal discretă (persoana în cauză să nu-și dea seama că este observată).

Observația permite surprinderea manifestărilor comportamentale naturale, firești ale individului, în condiții obișnuite de viață și activitate, oferind mai ales date de ordin calitativ. În schimb, un dezavantaj al ei îl constituie faptul că observatorul nu trebuie să provoace declanșarea comportamentului și nici să influențeze modul lui de desfășurare.

B. METODA EXPERIMENTULUI

Spre deosebire de observație, în care cercetătorul este nevoit să aștepte intrarea în funcțiune a fenomenului studiat, în experiment cercetătorul :

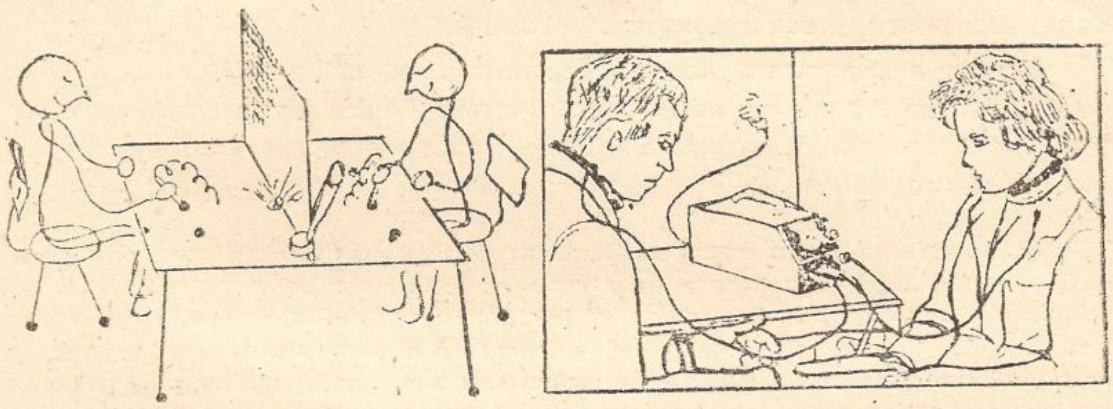

Fig. 1 — a și b. Instalații experimentale simple.
1. a — pentru studierea comportamentului de cooperare ; 1. b — pentru studierea reacțiilor verbale în experimentul asociativ verbal ; se pronunță un cuvânt și se răspunde cu primul cuvânt venit în minte.

- *intervine efectiv, provoacă intenționat* fenomenul ;
- *izolează* variabilele cercetate, numite *variabile dependente*, de alte variabile care ar putea interveni și devia sau perturba manifestarea fenomenului investigat, numite *variabile independente ;*
- *variază, modifică* condițiile de manifestare a fenomenelor pentru a sesiza mai bine relațiile dintre variabilele experimentate ;
- *repetă* fenomenul pe același subiect sau pe subiecți diferiți pentru a determina legitatea lui de manifestare ;
- *compară* rezultatele obținute la grupul experimental (în care se intervine) cu cele obținute la grupul martor sau de control (în care nu se intervine) pentru a vedea în ce măsură ele se datorează variabilelor experimentale utilizate.

Există mai multe *tipuri* sau *forme de experimente.* O primă formă o reprezintă *experimentul de laborator,* care presupune scoaterea subiectului din ambianța lui obișnuită de viață și activitate și introducerea într-o ambianță oarecum artificială, anume creată (camere special amenajate, aparatură de laborator — vezi fig. 1. a, b —, condiții și programe de desfășurare a experimentelor bine determinate, adeseori obligatorii). Experimentul de laborator are o serie de avantaje (stabilește mai bine relațiile cauzale dintre fenomenele studiate, oferă date atât de ordin calitativ, cât și cantitativ, dispune de un grad mai mare de pre-

cizie și rigurozitate), dar și nenumărate dezavantaje. Astfel, condițiile artificiale în care este pus subiectul pot afecta reacțiile acestuia ; forța unor variabile care intervin în laborator este cu totul alta decât cea din viața reală, de aceea subiectul o poate subestima ; experimentatorul poate sugera involuntar ce așteaptă de la subiecți ; la rândul lor, subiecții au tendința de a se prezenta într-o lumină favorabilă pentru a obține stima experimentatorului sau recompensa promisă.

Pentru a contracara aceste dezavantaje, se utilizează o altă formă de experiment și anume *experimentul natural* care presupune aplicarea probei sau sarcinii declanșatoare într-un cadru obișnuit, familiar de activitate al individului.

Să ne referim la un exemplu. Dacă am dori să cercetăm anumite particularități ale memorării voluntare a unor copii preșcolari am putea proceda în două feluri : să-i introducem în laborator și să le citim de pe un disc care se mișcă în fața lor o listă de 10 cuvinte pe care ei să le reproducă după aceea (această modalitate ar fi total contraindicată și neeficientă, ținând seama de vârsta copiilor și de psihologia lor ; probabil ei s-ar bloca și n-am obține nimic concludent) ; o altă modalitate, echivalentă experimentului natural, ar fi următoarea : organizăm în grădiniță, deci în mediul firesc de viață și activitate al preșcolarilor, un joc, „de-a cumpăratul", ce constă în încredințarea copilului a sarcinii de a cumpăra de la magazin o serie de produse (se citește lista celor zece cuvinte) ; copilul merge la magazin și cere vânzătoarei (care poate fi educatoarea) produsele respective, reproducând acele cuvinte pe care le ține minte. O asemenea modalitate este mult mai în acord nu numai cu psihologia copilului mic, dar și cu condițiile lui firești de viață și activitate.

O formă particulară a experimentului natural, utilizată în condițiile procesului instructiv-educativ, este *experimentul psihopedagogic*.

Metoda experimentului, deși pare relativ simplă, ridică în fața cercetătorului o serie de probleme dificile, cum ar fi : ce subiecți trebuie utilizați în experimente ? (de obicei au fost folosiți subiecți care s-au oferit voluntar, mai ales studenți ; se știe însă că particularitățile acestora sunt mult diferite față de cele ale subiecților din populația generală) ; ce trebuie făcut cu rezultatele care se abat mult de la medie ? ; ce număr de subiecți trebuie să participe la experiment ? (știut fiind faptul că unii dintre ei vor renunța pe parcurs) ; este bine să li se comunice subiecților rezultatele obținute fără ca aceasta să le afecteze comportamentul ? etc. Aceste dificultăți pot fi depășite prin asigurarea reprezentativității eșantionului de subiecți introduși în experiment sau prin folosirea unor procedee diverse, cum ar fi : procedeul raportului fals — comunicarea altor rezultate decât cele reale ; procedeul complicelui — introducerea printre subiecți a anumitor persoane special angajate pentru a adopta anumite conduite). Cel mai bine, este, însă, să îmbinăm rezultatele obținute prin experiment cu cele obținute prin aplicarea altor metode.

C. METODA CONVORBIRII

Convorbirea este o discuție angajată între cercetător și subiectul investigat, care presupune :

- relația directă, de tipul față în față, între cercetător și subiect ;
- schimbarea locului și rolurilor partenerilor (cel care a întrebat poate să și răspundă, cel care a răspuns poate să și întrebe) ;
- sinceritatea deplină a subiectului, evitarea răspunsurilor incomplete, de fațadă, a celor care tind a-l pune într-o lumină favorabilă, a deformărilor voluntare ;
- existența la subiect a unei oarecare capacități de introspectare și autoanaliză, evaluare și autodezvăluire ;
- abilitatea cercetătorului pentru a obține motivarea subiecților, angajarea lor în convorbire ;
- prezența la cercetător a unor capacități de tipul : grad crescut de sociabilitate ; empatie (transpunerea în stările psihice ale subiectului, postarea pe pozițiile acestuia pentru a-i intui reacțiile, a-l înțelege mai bine).

Spre deosebire de observație și experiment, prin intermediul cărora investigăm conduitele, reacțiile exterioare ale subiectului, convorbirea permite sondarea mai directă a vieții interioare a acestuia, a intențiilor ce stau la baza comportamentului, a opiniilor, atitudinilor, intereselor, convingerilor, aspirațiilor, conflictelor, prejudecăților și mentalităților, sentimentelor și valorilor subiectului.

Există mai multe forme ale convorbirii, și anume : *convorbirea standardizată, dirijată, structurată* (bazată pe formularea acelorași întrebări, în aceeași formă și ordine, tuturor subiecților, indiferent de particularitățile lor individuale) ; *convorbirea semistandardizată* sau *semidirijată* (cu adresarea unor întrebări suplimentare, cu reformularea altora, cu schimbarea succesiunii lor) ; *convorbirea liberă, spontană, asociativă* (în funcție de particularitățile situației în care se desfășoară, de cele psihoindividuale ale subiectului, chiar și de particularitățile momentului când se face).

In afara acestor forme, în care rolul esențial îl are cercetătorul, există și alte modalități (cum ar fi *convorbirea psihanalitică* — propusă de Sigmund Freud și *convorbirea non-directivă* — propusă de Carl Rogers) în care cercetătorul creează condițiile psihologice ce vor facilita destăinuirea spontană a subiectului, chiar fără ca acesta să fie permanent întrebat, astfel încât subiectul singur să ajungă la conștientizarea și soluționarea propriilor lui conflicte.

Pentru reușita convorbirii este necesar ca cercetătorul să se gândească anticipat la ea, să-și structureze (în linii mari sau chiar în amănunt) întrebările ; să culeagă informații despre subiect ; să-i anticipe răspunsurile, pentru a ști cum să se comporte în eventualele situații neprevăzute (blocarea subiectului, refuzul lui de a răspunde etc.). Marele avan-

taj al convorbirii constă în faptul că permite recoltarea unor informații numeroase, variate și prețioase, într-un timp relativ scurt. Dezavantajul ei provine din eventuala lipsă de receptivitate a subiectului ; de aceea se impune cu necesitate ca datele ei să fie completate și verificate prin alte metode.

D. METODA ANCHETEI PSIHOLOGICE

Ancheta ca metodă de cercetare psihologică, diferită de ancheta judiciară sau ziaristică, presupune recoltarea sistematică a unor informații despre viața psihică a unui individ sau a unui grup social, ca și interpretarea acestora în vederea desprinderii semnificației lor psihocomportamentale. În cercetarea psihologică sunt utilizate două forme ale acestei metode pe care le prezentăm în continuare.

Ancheta pe bază de chestionar este una dintre cele mai laborioase metode ale psihologiei, folosirea ei științifică implicând parcurgerea mai multor etape : 1) stabilirea obiectului anchetei ; 2) documentarea ; 3) formularea ipotezei ; 4) determinarea populației (a universului) anchetei ; 5) eșantionarea ; 6) alegerea tehnicilor și redactarea chestionarului ; 7) pretestul (pentru a vedea dacă chestionarul a fost bine elaborat) ; 8) redactarea definitivă a chestionarului ; 9) alegerea metodelor de administrare a chestionarului (prin persoane special destinate acestei operații sau prin autoadministrare) ; 10) despuierea rezultatelor ; 11) analiza rezultatelor obținute în raport cu obiectivele formulate ; 12) redactarea raportului final de anchetă. Dintre toate acestea, etapele 6 și 8 au o mare importanță. Cercetătorul trebuie să stabilească *conținutul întrebărilor* (de regulă acestea putând fi : factuale sau de identificare — cer date obiective despre subiect, cum ar fi vârsta, sexul, studiile etc. ; de cunoștințe ; de opinii și atitudini ; de motivație) și *tipul întrebărilor* (cu răspunsuri dihotomice, închise — da, nu ; cu răspunsuri libere — lăsate la inițiativa subiectului ; cu răspunsuri în evantai — mai multe răspunsuri, din care subiectul reține 1—2 care i se potrivesc modului de a fi sau gândi sau pe care le ierarhizează în funcție de valoarea ce le-o acordă). De asemenea, cercetătorul trebuie să evite o serie de greșeli în formularea întrebărilor, ca de pildă : întrebări prea generale ; limbaj greoi, artificializat, tehnicist, științific ; cuvinte ambigui, cu dublu înțeles ; cuvinte vagi („cam așa", „de regulă") ; întrebări tendențioase care sugerează răspunsul ; întrebări prezumtive (care presupun cunoașterea dinainte a ceva despre cel investigat) ; întrebări ipotetice (care atrag după ele un anumit tip de răspuns, de obicei, afirmativ, ca în Marius Chicoș Rostogan a lui I. L. Caragiale : „nu-i așa că pământul se învârtește în jurul soarelui ?").

Ancheta pe bază de interviu presupune raporturi verbale între participanții aflați față în față, centrarea asupra temei cercetate, direcția unilaterală de acțiune, fiecare participant păstrându-și locul de emițător sau de receptor (prin aceasta se deosebește de convorbire). Există interviuri individuale și de grup, clinice (centrate pe persoană) și focalizate (centrate pe tema investigată). Multe dintre problemele acestei forme de anchetă sunt comune cu cele ale anchetei pe bază de chestionar sau chiar cu cele ale metodei convorbirii, de aceea nu mai stăruim asupra lor.

Ambele forme de anchetă permit investigarea unui număr mare de subiecți într-un timp relativ scurt, recoltarea unui material extrem de bogat, ca și prelucrarea lui rapidă (mai ales atunci când avem de a face cu răspunsuri la întrebări precodificate). Datele anchetei se pretează la o analiză cantitativă în vederea surprinderii unor legități statistice. Se recomandă utilizarea unor chestionare cu întrebări clare, puțin numeroase, formulate la nivelul înțelegerii subiecților.

E. METODA BIOGRAFICĂ

Această metodă vizează strângerea cât mai multor informații despre principalele evenimente parcurse de individ în existența sa, despre relațiile prezente între ele ca și despre semnificația lor, în vederea cunoașterii „istoriei personale" a fiecărui individ, atât de necesară în stabilirea profilului personalității sale. Este prin excelență evenimențială, concentrându-se asupra succesiunii diferitelor evenimente din viața individului, a relațiilor dintre evenimentele cauză și evenimentele efect, dintre evenimentele scop și evenimentele mijloc. Variantele mai noi ale metodei biografice — cunoscute sub denumirea de *cauzometrie* și *cauzogramă* — își propun tocmai surprinderea relațiilor dintre aceste tipuri de evenimente.

F. METODA ANALIZEI PRODUSELOR ACTIVITĂȚII

Potențele, forțele psihice ale omului, însușirile și capacitățile lui se exteriorizează nu doar în conduite motorii, verbale sau expresive, ci și în produsele activității sale. Putem considera că în compunerile, desenele, creațiile literare realizate de un individ, în modul de formulare și de rezolvare a unor probleme, în construcțiile tehnice etc. se obiectivează, se „materializează" diversele sale disponibilități psihice. Analiza psihologică a acestor produse ale activității furnizează nenumărate informații despre însușirile psihice ale individului. De exemplu, analizând desenele unui copil preșcolar putem deduce dacă acesta are sau nu spirit

de observație, dacă percepția formei, culorilor, proporțiilor etc. s-a format, dacă dispune de înclinații artistice, deprinderi de lucru, sensibilitate, etc. Așadar, produsul activității, „desprins" de individ, devine obiect de investigație psihologică, fapt care ajută la caracterizarea creatorului său.

G. METODELE PSIHOMETRICE

Această grupă de metode vizează, cum reiese și din denumirea lor, măsurarea capacităților psihice ale individului în vederea stabilirii nivelului lor de dezvoltare. Cea mai cunoscută și răspândită este *metoda testelor psihologice*. Testul psihologic este o probă relativ scurtă care permite cercetătorului strângerea unor informații obiective despre subiect, pe baza cărora să se poată diagnostica nivelul dezvoltării capacităților măsurate și formula un prognostic asupra evoluției lor ulterioare. Pentru a satisface aceste deziderate, testul trebuie să îndeplinească anumite condiții :

- *validitatea* (să măsoare exact ceea ce își propune) ;
- *fidelitatea* (să permită obținerea unor performanțe relativ asemănătoare la o nouă aplicare).
- *standardizarea* (să creeze aceleași condiții pentru toți subiecții supuși testării, fără a-i favoriza pe unii și defavoriza pe alții). De regulă, se standardizează : conținutul probei (același test, cu același conținut distribuit tuturor subiecților) ; modul de conduită a cercetătorului față de subiect (se recomandă utilizarea aceluiași instructaj verbal, a aceleiași conduite față de toți subiecții, pentru că dacă un subiect este primit într-o manieră atentă, afectuoasă, iar altul într-una repezită, brutală vor fi induse stări afective diferite ce-și vor spune cuvântul asupra rezultatelor testului) ; timpul de aplicare al probei (care trebuie să fie același pentru toți subiecții — aceasta în cazul testelor cu timp determinat) ;
- *etalonarea* (adică stabilirea unui etalon, a unei unități de măsură a rezultatelor obținute pentru a se cunoaște valoarea lor).

Testele psihologice se clasifică după mai multe criterii : după modul de aplicare *(individuale ; colective)* ; după materialul folosit *(verbale ; neverbale)* ; după durata lor *(cu timp strict determinat ;* cu *timp la alegerea subiectului)* ; după *conținutul măsurat,* după *scopul urmărit (teste de performanță ; teste de personalitate ; teste de comportament ;* primele cuprinzând următoarele subdiviziuni : *teste de cunoștințe ; teste de nivel intelectual ; teste de aptitudini ; teste de inteligență).* Exemple de teste redăm în fig. 2 și 3.

ŞIR MODEL

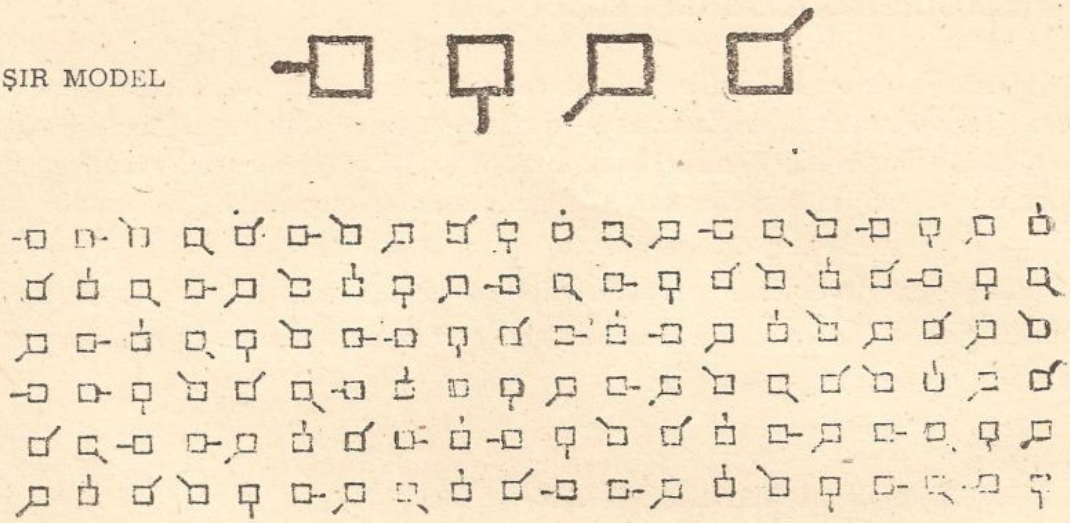

Fig. 2 — Exemplu de test de atenţie. Priviţi cu atenţie şirul model, apoi tăiaţi în celelalte şiruri figurile care se află în şirul model.

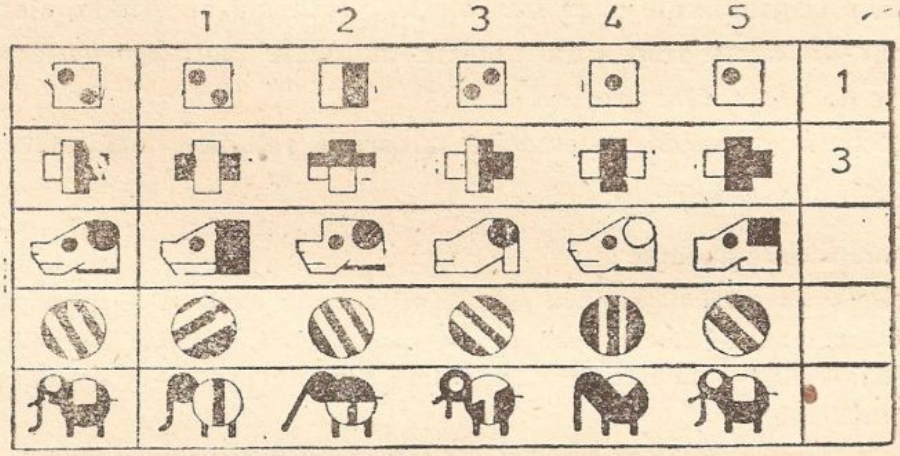

Fig. 3 — Fragment dintr-un test pentru spiritul de observaţie.

Pentru a spori utilitatea şi eficienţa testelor este necesară respectarea următoarelor recomandări :

- crearea unor teste în concordanţă cu specificul sociocultural al populaţiei pe care urmează a fi aplicate sau, cel puţin, adaptarea celor elaborate pe specificul altor culturi ;
- utilizarea nu doar a unui singur test în măsurarea unei însuşiri psihice, ci a unor baterii de teste ;
- corelarea rezultatelor obţinute prin aplicarea testelor cu rezultatele obţinute prin aplicarea altor metode ;
- corelarea rezultatelor de la teste cu rezultatele obţinute în activitatea practică.

H. METODA MODELĂRII ȘI SIMULĂRII

Este relativ nouă și a apărut ca urmare a dezvoltării ciberneticii și inteligenței artificiale. Ea constă în crearea unor scheme logice ale organizării și desfășurării diferitelor funcții psihice (percepție, gândire, memorie etc.) și în transferarea lor pe mașinile electronice de calcul (ordinatoare), pentru a fi reproduse (simulate). Devine, astfel, posibilă evidențierea diverselor caracteristici și relații noi în interiorul sistemului psihic. În afara modelelor logico-matematice pot fi construite și modele materiale, obiectuale.

I. METODE DE ORGANIZARE, ANALIZĂ ȘI PREZENTARE A DATELOR

Datele obținute, în urma aplicării diferitelor metode de cercetare, urmează a fi prelucrate și prezentate într-o formă accesibilă, sintetică și relevantă. În acest scop sunt folosite *metodele statistico-matematice* și *metodele de prezentare grafică*.

Metodele statistico-matematice surprind relațiile cantitative dintre fenomenele investigate.

Printre acestea amintim :

- *calcularea mărimilor medii* (media aritmetică ; mediana — punctul central al seriei ; quantilele — punctul sub care se situează 25% sau 75% din valorile unei distribuții ; decilii — împart distribuția în zecimi ; modul — valoarea cea mai frecvent întâlnită) ;
- *calcularea gradului de variație (de împărțire) a distribuției* care ia în considerare mai pregnant diferențele individuale ale subiecților (amplitudinea — diferența dintre nivelul minim și cel maxim al unei variabile ; abaterea — simplă, medie și medie pătratică și dispersia sau abaterea standard ; erorile probabile etc.) ;
- calcularea *gradului de corelație* existent între fenomenele cercetate (există corelații simple, parțiale, multiple, coeficienți de regresie, de corelație a rangurilor etc.) ;
- calcularea *semnificației* unei frecvențe, a unui procent, coeficient de corelație ; semnificația diferenței dintre două medii etc.

Reprezentarea grafică a datelor recoltate și prelucrate statistic poate fi făcută, folosindu-se curbe de probabilitate, distribuții de frecvențe, histograme, scheme, grafice, figuri, tabele etc. Vezi fig. 4 și 5. Toate acestea au rostul nu doar de a vizualiza datele recoltate, ci și de a le sintetiza și condensa.

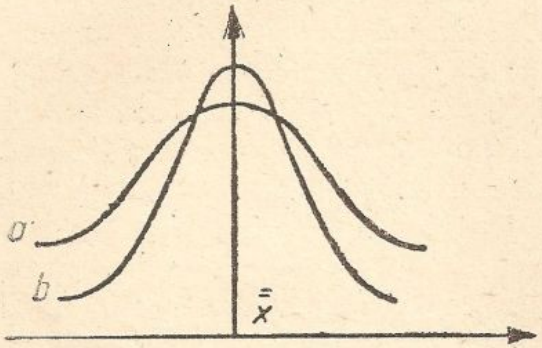

Fig. 4 — Distribuţii de frecvenţe.

CONDUITE / NIVEL DE DEZVOLTARE	SLAB	MEDIU	FOARTE BUN
MOTORIE	●		●
VERBALĂ		●	●
MNEZICĂ		●	●
LOGICĂ		●	●
AFECTIVĂ	●	●	
VOLUNTARĂ	●		●

Fig. 5 — Profile ale dezvoltării psihice.

3. STRATEGII DE CERCETARE PSIHOLOGICĂ

În cercetarea psihologică rareori metodele sunt utilizate în sine, independent unele de altele, neghidate şi nedirecţionate de anumite principii. Alături de metode, cercetătorul îşi stabileşte şi o *strategie de cercetare* care se defineşte ca fiind *planul de acţiune ordonată în vederea atingerii unui scop.* Strategia de cercetare vizează principiile, direcţia generală şi unitară de acţiune. Cele mai răspândite strategii de cercetare psihologică sunt :

a. *strategia cercetării genetice,* care presupune studierea genezei şi evoluţiei fenomenelor psihice şi a comportamentelor în plan istoric-filogenetic şi individual-ontogenetic ;

b. *strategia cercetării comparate,* centrată pe surprinderea şi evidenţierea deosebirilor calitative existente între diferite etape evolutive ale psihicului, prin compararea psihicului uman cu cel animal, a psihicului copilului cu cel al adultului, a manifestărilor psihocomportamentale dintr-o cultură cu cele din alte culturi ;

c. *strategia cercetării psihopatologice* constă în studiul tulburărilor sau devierilor funcţiilor psihice şi comportamentale, în scopul completării şi precizării legilor generale şi particulare de organizare şi manifestare a psihicului normal ;

d. *strategia cercetării longitudinale* presupune urmărirea unuia şi aceluiaşi individ de-a lungul mai multor etape ale evoluţiei lui (de exemplu, putem studia cu diferite metode psihicul unui copil, când acesta se află în clasa I, apoi în a II-a, a III-a etc.) ;

e. *strategia cercetării transversale* implică cercetarea mai multor indivizi aflaţi la niveluri diferite de dezvoltare (de pildă, studiem copii din clasa I, pe cei din clasa a II-a etc.).

Prin folosirea acestui ansamblu de metode și strategii de cercetare, psihologia reușește să se apropie tot mai mult de surprinderea manifestărilor autentice și legice a însușirilor psihocomportamentale aparținând omului. Totodată, cercetările de durată, desfășurate în timp, pentru că însuși psihicul are o devenire în timp, și nu doar secvențial, îmbinarea modalităților de interpretare cantitativă cu cele calitative, corelarea cercetării propriu-zise cu diagnoza psihică, sunt în măsură să crească validatea cunoașterii psihologice.

EXERCIȚII

1. Observați comportamentul unui coleg de-al vostru manifestat în diverse ocazii (când este ascultat la lecții, în recreații, pe stradă, eventual acasă, în familie etc.). Notați ce sesizați și apoi încercați să detașați câteva trăsături psihocomportamentale ale acestuia.
2. Organizați cu un coleg de-al vostru (sau cu mai mulți) următorul experiment :
   Varianta 1 : rugați-l să scrie pe tablă (sau pe o hârtie) numerele de la 1 la 20 în timp ce pronunță numerele de la 20 la 1.
   Varianta 2 : invers — să scrie numerele de la 20 la 1 și să pronunțe numerele de la 1 la 20.
   Scrisul și pronunția trebuie să fie concomitente.
   Faceți analiza comparativă a rezultatelor obținute (durată, calitatea execuției, erori, momentul apariției erorilor etc.).
3. Concepeți și realizați o anchetă pe bază de chestionar pe tema : „Organizarea și petrecerea timpului liber de către elevi".

PROCESELE PSIHICE SENZORIALE

IV. SENZAȚIILE

1. DEFINIREA ȘI CARACTERIZAREA GENERALĂ A SENZAȚIILOR

Legătura informațională cea mai simplă a omului cu realitatea este realizată prin intermediul senzațiilor. Toate celelalte raporturi mai complexe nu se pot constitui fără a avea o bază senzorială.

Senzațiile sunt *procesele psihice elementare prin care se semnalizează, separat, în forma imaginilor simple și primare, însușirile concrete ale obiectelor și fenomenelor, în condițiile acțiunii directe a stimulilor asupra organelor de simț* (analizatori).

Deși senzațiile sunt fenomene reale ale vieții psihice, rareori omul le realizează separat. În mod obișnuit, ele sunt integrate proceselor mai complexe. *Senzațiile reflectă doar însușiri separate,* dar omul trăiește într-o lume a obiectelor și de aceea, cu necesitate, le integrează în procesele perceptive. Spunem, totodată, despre senzații că *sunt imagini primare* pentru că ele reprezintă rezultatul imediat al acțiunii stimulului asupra analizatorilor și nu apar decât în aceste condiții. Imaginea primară dispune și de alte câteva însușiri, și anume : *intensitatea senzației, calitatea, durata, tonalitatea afectivă* asociată ei.

2. ANALIZATORUL — STRUCTURĂ ȘI FUNCȚII

Senzațiile sunt rezultatul activității reflexe a analizatorilor ca răspuns la stimulările exterioare simple. *Analizatorul este un ansamblu structural-funcțional care face posibilă producerea senzațiilor.* În alcătuirea lui intră mai multe componente (vezi fig. 6).

Receptorul este componenta care transformă energia excitanților exteriori în influx nervos. Din punct de vedere neurocibernetic, această transformare este o codare (o trecere de la stimulul fizic exterior într-un cod neurofiziologic : impulsurile nervoase). Așa, de exemplu, receptorul

vizual este retina cu conurile unității receptoare care conțin iodopsină, o substanță care se descompune în prezența luminii ; prin acest proces se produc biocurenții care vor fi transmiși celorlalte verigi ale analizatorului. (Împreună cu componentele auxiliare, retina constituie prima verigă a analizatorului. Aceasta este specializată în urma unui îndelungat proces de adaptare la mediul terestru).

Calea de conducere a influxului nervos este veriga intermediară. Include, în alcătuirea ei, fibre nervoase senzitive și o serie de centri subcorticali, care fac o analiză și o sinteză primară a influxurilor nervoase și un prim filtraj senzorial, astfel încât la scoarța cerebrală nu se transmit toate stimulările mediului, ci numai acelea care au semnificație adaptivă pentru om. Căile de conducere transferă informația la scoarța cerebrală.

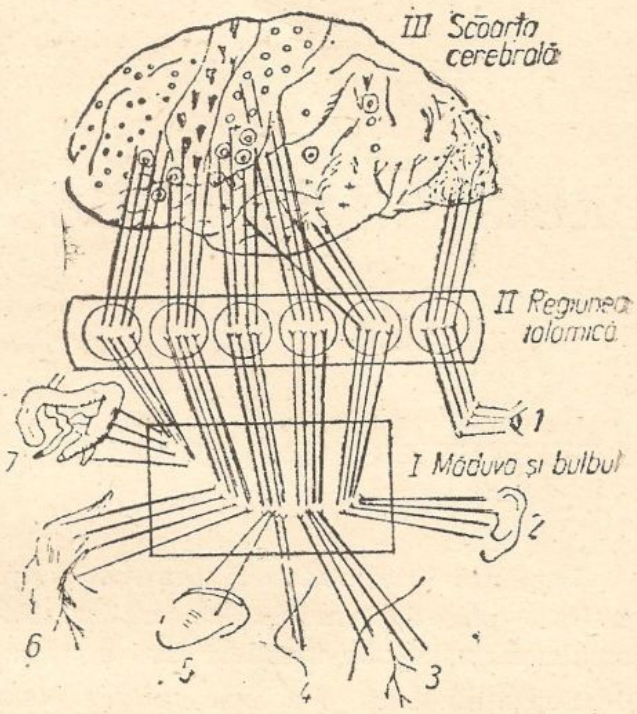

Segmentul periferic	Segmentul cortical
1	Analizator vizual
2	Analizator auditiv
3	Analizator cutanat
4 + 5	Analizator olfactiv și gustativ
6	Analizator chinestezic
7	Analizator intern

Fig. 6 — Schema analizatorilor.

Veriga centrală este cea mai importantă componentă a analizatorului. Ea este reprezentată de o zonă corticală specializată în operații de decodificare, adică de transformare a impulsurilor nervoase în fapt psihic. Fiecare analizator are zona sa corticală (cel vizual în occipital, cel auditiv în temporal, cel tactilo-chinestezic în circumvoluțiunea centrală posterioară etc.). Aceasta, la rândul său, are o porțiune centrală, numită nucleul analizatorului în care se fac cele mai fine operații de decodificare și o alta periferică, mai extinsă, cu funcții de integrare a senzațiilor în ansambluri, numită zonă de asociație.

Conexiunea inversă este o parte componentă a analizatorului (descoperită către a doua jumătate a secolului al XX-lea). Funcția ei principală este de a asigura autoreglarea analizatorilor, în vederea recepționării cât mai bune a stimulilor. Transmiterea impulsurilor nervoase cu mesaj autoreglator, de la centrii corticali spre periferia analizatorului, se realizează

pe căi aferente care se găsesc în componența nervilor senzitivi. Pe această cale se realizează aferentația inversă directă. Există însă și o autoreglare realizată pe calea aparatului proprioceptiv al receptorului (așa cum există, de exemplu, la analizatorul vizual prin care se reglează mișcările globilor oculari sau acomodarea cristalinului).

Analizatorul are o activitate reflexă unitară. Lipsa oricărei verigi, și mai ales, a celei centrale, face imposibilă apariția senzației pentru care este specializat acel analizator. De asemenea, funcționarea insuficientă a unora sau altora dintre componente perturbă realizarea senzațiilor corespunzătoare (poate apare cecitate cromatică prin afectarea conurilor, poate fi perturbată capacitatea de percepere a limbajului — tulburarea denumită afazie senzorială etc.).

3. PRINCIPALELE MODALITĂȚI SENZORIALE

În clasificarea senzațiilor au fost utilizate mai multe criterii, însă două s-au impus, mai ales : a) tipul aparatului specializat pentru recepție (denumindu-se astfel senzații auditive, vizuale, olfactive, gustative, cutanate etc.) : b) natura conținutului informațional, adică ce tip de însușiri concrete sunt semnalizate prin acea modalitate senzorială ; astfel s-au distins : 1. senzații care furnizează informații despre obiectele și fenomenele lumii externe : vizuale, auditive, cutanate, olfactive, gustative ; 2. senzații care furnizează informnații despre poziția și mișcarea propriului corp : proprioceptive, chinestezice și de echilibru ; 3. senzații care ne informează despre modificările mediului-intern : foame, sete, durere etc.

Senzațiile vizuale sunt rezultatul acțiunii undelor electromagnetice asupra analizatorului vizual. Ochiul uman s-a adaptat pentru recepționarea undelor din registrul 390—800 milimicroni. Între aceste limite se află toate lungimile de undă corespunzătoare culorilor fundamentale ale spectrului luminii terestre. Undele electromagnetice se propagă de la sursele naturale de lumină, îndeosebi de la soare, de la sursele artificiale sau de la corpurile luminate. Acestea din urmă, datorită structurii lor materiale, absorb o parte a radiațiilor, iar altă parte o reflectă. Ultimele stimulează ochiul omului, iar acesta vede obiectele colorate într-o nuanță cromatică corespunzătoare lungimilor de undă reflectate. Dacă un obiect absoarbe toate undele luminoase, el este văzut ca fiind negru sau apropiat de negru. Dacă le reflectă pe toate, în egală măsură, este văzut alb, iar dacă le reflectă selectiv, este văzut ca având una din cele șapte culori ale spectrului.

Orice senzație vizuală se caracterizează prin câteva proprietăți de bază :

Tonul cromatic este dat de lungimea de undă corespunzătoare (pentru roșu, 760 milimicroni, pentru verde, 500 milimicroni etc.). Tonul cromatic diferențiază culorile unele de altele.

Luminozitatea exprimă locul pe care îl ocupă aceeași culoare pe o scală în care cea mai luminoasă culoare este albul, iar cea mai puțin luminoasă este negrul.

Saturația exprimă puritatea culorii. Cele mai multe obiecte nu au culori pure. Ele reflectă o lungime de undă de bază, dar și alte lungimi de undă. Dacă lungimea

de undă corespunzătoare unei culori are cea mai mare pondere în totalul undelor reflectate, atunci obiectul este văzut ca saturat de acea culoare. Dacă lungimea respectivă de undă este reflectată într-o mică proporție față de toate celelalte, atunci acea culoare tinde către cenușiu. În limbaj curent se spune că este „spălăcită".

Combinarea acestor trei însușiri duce la un număr mare de nuanțe cromatice. Un om obișnuit reușește să diferențieze circa 500 de nuanțe cromatice, pe când un pictor distinge câteva mii.

În viața și activitatea oamenilor, culorile au, în primul rând, un rol de semnalizare (semnalizează existența unor obiecte, procese, reguli etc.). Dar ele au și o încărcătură energetică dependentă de lungimea de undă care le corespunde și prin care influențează ființa umană, activizând-o sau calmând-o. Sunt culori vesele antrenante (roșu, galben) și culori terne, mohorâte (negru, cenușiu). De asemenea, culorile pot dobândi semnificații elaborate socio-cultural și pot fi astfel preferate sau nu. Influențele psihofiziologice și semnificațiile socioculturale se pot conjuga cu anumite particularități ale personalității. De aceea, preferința pentru unele culori și respingerea altora poate fi caracteristică pentru o persoană. Pe această bază, s-au constituit teste proiective de personalitate, bazate pe interpretarea preferințelor pentru culori.

Senzațiile auditive. Excitantul care determină apariția senzațiilor auditive sunt undele sonore. Dar omul nu recepționează toate undele sonore, ci numai pe acelea care au avut cea mai mare valoare adaptivă pentru el și anume, între 16 și 20.000 cicli pe secundă. Infrasunetele (sub 16 cicli pe secundă) și ultrasunetele (peste 20.000 pe secundă) nu-i sunt accesibile decât cu aparate speciale.

Caracteristicile excitantului, adică ale undei sonore se exprimă în proprietățile senzațiilor auditive. Astfel, frecvența vibrațiilor (numărul de vibrații pe secundă) va determina *înălțimea* sunetului, *amplitudinea* undei (gradul de deplasare a undei față de poziția de echilibru), va da *intensitatea*, iar *forma undei* (determinată de natura sursei sonore și constând dintr-o undă fundamentală și apoi alte unde mai scurte care i se asociază) se va exprima în *timbrul* după care se poate identifica sursa acestui sunet. Periodicitatea undelor caracterizează sunetele muzicale, iar neperiodicitatea este proprie zgomotelor.

Sunetele se mai caracterizează prin durata și prin influența lor neurofuncțională. Împreună cu alți factori sunt folosite în psihoterapie.

Senzațiile cutanate includ două submodalități : a) senzațiile tactile, rezultate din atingerea și presiunea asupra obiectelor ; b) senzațiile termice.

În cazul senzațiilor tactile, excitantul este reprezentat de factura suprafețelor obiectelor. Prin intermediul lor pot fi obținute informații privind netezimea, asperitatea, duritatea obiectelor. Împreună cu senzațiile chinestezice contribuie la perceperea întinderii și formei obiectelor. Cele mai sensibile zone tactile sunt : vârful degetelor, regiunea buzelor, vârful limbii. Cele mai puțin sensibile sunt fruntea și spatele.

Excitantul sensibilității termice este diferența de temperatură dintre corpul propriu și cea a obiectelor exterioare cu care omul intră în contact. Acest fapt este ușor de dovedit dacă se face următorul experiment : cele două mâini se țin, un anumit timp, în două vase ; într-unul se găsește apă caldă, iar în celălalt apă rece. Apoi ambele mâini se introduc într-un vas cu apă la o temperatură intermediară. Mâna ținută în apă caldă va simți acum rece, iar cealaltă, cald, deși este unul și același lichid. Senzațiile termice permit cunoașterea proprietăților calorice ale obiectelor și totodată se includ în mecanismele de termoreglare.

Senzațiile olfactive semnalizează proprietăți chimice ale obiectelor. Excitantul care le determină sunt particulele de substanțe volatile care pătrund în fosele nazale (unde se află receptorii specializați) o dată cu aerul respirat sau prin mișcări

speciale de inspirare. Senzațiile olfactive pot fi intense sau slabe, au calități variate care poartă denumirea sursei (exemplu : miros de benzină, miros de trandafir). Ele servesc cunoașterii proprietăților obiectelor și sunt, totodată, implicate în mecanismele de apărare (o serie de substanțe nocive sunt evitate, datorită proprietăților lor odorifice) și în reglarea apetitului. Fiind însoțite întotdeauna de o tonalitate afectivă, pozitivă, sau negativă, ele contribuie la buna dispoziție a omului.

Senzațiile gustative reflectă calitățile chimice ale substanțelor solubile care pătrund în cavitatea bucală. Ele se deosebesc unele de altele prin intensitate și calitate. Există mai mule feluri de senzații de gust, dar patru sunt fundamentale : sărat (provocat de clorura de sodiu), amar (chinină), dulce (zaharină), acru (acidul acetic). Din combinarea acestora, în proporții variate, rezultă toate celelalte gusturi. Senzațiile gustative contribuie la cunoașterea însușirilor substanțelor, la apărarea față de cele nocive și la reglarea comportamentului alimentar. Și ele au o tonalitate afectivă pozitivă sau negativă.

Senzațiile proprioceptive semnalizează starea de postură a membrelor, a trunchiului și a capului. Excitantul lor este intern, reprezentat de tensiunea musculară a acelor mușchi antrenați în poziția staționară.

Senzațiile chinestezice apar în cursul efectuării mișcărilor și informează despre direcția, durata și intensitatea efortului pentru realizarea lor. Au un deosebit rol în reglarea fină a mișcărilor și integrarea acestora în acțiuni voluntare complexe. Când dintr-o cauză sau alta lipsesc sau sunt tulburate, omul nu-și mai poate adecva mișcările la obiect. Formele de bază ale chinesteziei sunt : a) chinestezia aparatului locomotor ; b) chinestezia manuală ; c) chinestezia verbo-motorie.

Senzațiile de echilibru semnalizează schimbarea poziției capului față de trunchi și a corpului în întregime, când se fac mișcări de rotire și balansare. Ele au rol în : a) stabilirea centrului de greutate a corpului în condițiile în care se petrec schimbări ale poziției acestuia b) menținerea echilibrului vertical în timpul mersului și al direcției de deplasare ; c) redresarea stării de echilibru în situațiile în care se produc alunecări, căderi etc.

Senzațiile organice sunt determinate de modificări ale chimismului intern al organismului : scăderea concentrației de substanțe nutritive în sânge, a apei, a oxigenului etc. Senzațiile organice îndeplinesc, în primul rând, o funcție adaptativă pentru că semnalizând deficitul stimulează omul să acționeze astfel încât să se restabilească echilibrul. Ele contribuie la menținerea stării de sănătate fizică și la realizarea bunei dispoziții.

Senzațiile de durere semnalează tulburările funcționale sau distrugerile de țesuturi organice. Se deosebesc unele de altele prin *tip* (dureri periferice cutanate, dureri profunde musculare, dureri viscerale), *intensitate* (ușoare, puternice), *durată* (unele sunt fulgerătoare, altele continue), prin tonalitate afectiv accentuată, concretizată în suferință. Au un rol fundamental în apărarea organismului și stimulează acțiunile de îndepărtare de sursele nocive și de ameliorare a durerii.

4. LEGILE GENERALE ALE SENSIBILITĂȚII

Legea pragurilor absolute și diferențiale a fost una din primele legi descoperite în psihologie. În cercetările de laborator s-a constatat, cu surprindere, că un excitant produce o senzație numai dacă are o anumită intensitate, dacă depășește un anumit prag, denumit pragul *minimal absolut*. Acesta se definește ca *intensitatea cea mai mică a unui stimul care poate determina o senzație specifică*. Astfel, pentru sensibilitatea

vizuală el este de 1—2 cuante, pentru cea auditivă de 16—20 vibrații pe secundă, pentru cea tactilă de 3—4 g pe mm^2 etc. S-a demonstrat apoi că există și *un prag absolut maxim, definit ca cea mai mare cantitate dintr-un stimul care mai determină încă o senzație specifică.*

Dincolo de pragul maxim, excitantul produce suprasolicitare și nu mai apar senzații specifice, ci durerea. De aceea se și spune că o lumină prea puternică este orbitoare, un sunet foarte intens este asurzitor etc.

Valoarea generală a pragurilor este stabilită statistic. Unele persoane pot avea un prag mai mic și se spune că au o sensibilitate mai mare, altele pot avea un prag mai mare decât cel obișnuit și se spune că au sensibilitate scăzută. Prin urmare, *între mărimea pragului și cea a sensibilității există un raport invers.* (Deci, cu cât pragul este mai mic cu atât sensibilitatea este mai mare și invers).

S-a descoperit și un *prag diferențial.* El se definește ca *acea cantitate minimă care adăugată la stimularea inițială determină o nouă senzație.* Astfel, dacă se aplică pe mâna unui subiect mai întâi o greutate de 100 g și apoi, fără ca acesta să vadă, adăugăm încă o greutate, ea trebuie să reprezinte 1/30 din cea inițială, adică în cazul dat 3,3 g. La sensibilitatea vizuală acest prag este de 1/100, iar la cea auditivă de 1/10.

Comparându-se modificarea intensității stimulului și a intensității senzației s-a văzut că *stimulul crește în progresie geometrică, iar sensibilitatea în progresie aritmetică.* Această relație a fost pentru prima dată formulată de Weber și Fechner.

Cercetările ulterioare au arătat că legea se respectă numai la valorile medii ale excitanților. Când intensitatea lor se apropie de cele două praguri, raportul nu mai este constant. Psihologul român Gh. Zapan a adus corecturi formulei inițiale, dobândind o recunoaștere mondială.

Legea pragurilor diferențiale a fost aplicată, mai ales, în psihologia industrială și s-a elaborat un nou concept, cel de *prag operațional,* care este de câteva ori mai mare decât cel diferențial, pentru că discriminarea stimulilor trebuie făcută clar și foarte rapid.

Legea contrastului senzorial constă în scoaterea reciprocă în evidență a doi stimuli cu caracteristici opuse. De exemplu, un stimul negru pe fond alb se sesizează mult mai ușor și mai repede decât pe un alt fond cu care nu este în contrast. Cercetările au arătat că în structura fiecărui analizator există mecanisme speciale de accentuare a contrastului. Există două feluri de contrast : un *contrast succesiv,* exprimat în creșterea sensibilității pentru excitantul care urmează, așa cum este cazul cu relația dintre un sunet mai înalt care urmează unuia jos, și un *contrast simultan,* cel mai frecvent realizat în cadrul sensibilității vizuale. În ordinea descrescătoare există următoarele relații de contrast care facilitează recepția semnalelor cromatice : negru pe galben, verde pe alb, verde pe roșu. Primul însă, dacă acționează un timp mai îndelungat, devine obosi-

tor. Contrastul cromatic este foarte mult utilizat în psihologia industrială și în psihologia transporturilor, la fel cel auditiv, iar cel gustativ în industria alimentară.

Legea adaptării se referă la modificarea sensibilității analizatorilor sub acțiunea repetată a stimulilor. Astfel, dacă un stimul slab acționează mai multă vreme, adaptarea se realizează în sensul creșterii sensibilității (astfel încât el este din ce în ce mai bine recepționat), iar la acțiunea unui stimul puternic, prin scăderea ei.

Adaptarea senzorială permite realizarea legăturilor informaționale optime, chiar când se modifică condițiile de interacțiune cu stimulii. Această lege acționează la nivelul tuturor analizatorilor, dar este mai deosebită, în văz, tact și olfacție. *Cea mai puternică adaptare este cea vizuală.* Când într-o zi de iarnă cu multă zăpadă și soare ieșim dintr-o încăpere întunecoasă, în primele momente nu vedem nimic, dar după 4—5 minute vedem normal. Adaptarea la întuneric se realizează mai rapid în primele 10—15 minute, apoi mai lent, durând 3—4 ore. Ea crește de 200 000 ori față de valoarea de la start. Aceste procese se explică și prin fenomene periferice (trecerea de la vederea cu ajutorul conurilor la vederea cu ajutorul bastonașelor, reflexul pupilar) și centrele (antrenarea mai multor neuroni, inducție reciprocă etc.). Adaptarea olfactivă este realizată în 1—3 minute, iar cea la atingerea obiectelor chiar după 3 secunde, când impresia de presiune scade deja cu 1/5. Adaptarea auditivă este mai slabă.

Legea interacțiunii analizatorilor se exprimă în faptul că o senzație care se produce într-un analizator influențează producerea senzațiilor în alți analizatori, intensificându-le sau diminuându-le. Astfel, zgomotul produs de decolarea unui avion determină mai întâi o diminuare a sensibilității bastonașelor cu 20% și apoi o creștere a acesteia peste valoarea medie. Dacă se emite un sunet de intensitate mică, dar continuu și concomitent cu el se aprinde și se stinge o lumină, sunetul este recepționat ca având o intensitate variabilă. Dacă se consumă substanțe dulci-acrișoare crește capacitatea de adaptare în trecerea de la lumină la întuneric. Dacă se stimulează doar un ochi în timp ce celălalt este închis, se constată o creștere a sensibilității și la acesta din urmă. Toate aceste fenomene se pot explica pe baza legii inducției reciproce care acționează la nivelul creierului. Un sunet puternic (de exemplu, cel al avionului) determină un intens focar de excitație, care prin inducție negativă produce în jur inhibiție. O dată cu încetarea stimulului, în acel focar auditiv se dezvoltă, prin inducție succesivă, un focar inhibitor care la rândul său, prin aceeași lege a inducției, dezvoltă în jur excitație cuprinzând și zona vizuală. Această lege este utilizată pentru a crește sensibilitatea la anumiți stimuli sau pentru a accelera procesele de adaptare senzorială, atunci când activitatea o cere (de exemplu, în condițiile adaptării vizuale rapide, când trebuie să se acționeze prompt în medii slab luminate).

O interacțiune cu totul deosebită este *sinestezia,* care constă în faptul că stimularea unui analizator produce efecte senzoriale caracteristice pentru un alt analizator, deși acesta nu a fost special stimulat. Sinestezii frecvente sunt între văz și auz. Stimularea sonoră de o anumită calitate poate produce și efecte de vedere cromatică și invers. În limbaj curent se spune că unele sunete sunt catifelate sau unele culori sunt dulci etc. Sinestezia pare a fi o premisă a dotației artistice în pictură, muzică, coregrafie (P. Popescu-Neveanu).

Legea semnificației. Semnificația mare a unui stimul face să crească sensibilitatea față de el, să fie mai repede discriminat și chiar să contrazică o lege mai generală, cum este cea a relației între intensitatea stimulului și intensitatea senzației. Astfel, un stimul mai slab, dar mai semnificativ, poate fi mai repede și mai bine detectat decât altul cu o intensitate normală sau chiar superioară. La animale, semnificația rezultă din valoarea biologică a stimulilor. O căprioară rămâne indiferentă la foarte multe zgomote puternice din jur, dar devine atentă și recepționează cu promptitudine pe cele slabe care-i semnalizează pericolul.

La om se adaugă și o semnificație socio-culturală. Un mecanic auto cu experiență, sesizează cu ușurință modificări ale zgomotelor motorului pentru că acestea au o foarte mare valoare diagnostică. Prin urmare, se poate crește sensibilitatea la anumiți stimuli, sporind semnificația lor.

În realizarea oricărei senzații toate legile acționează corelat.

TEME DE REZOLVAT

1. Arătați cum recepția senzorială este adaptată la natura stimulului.
2. Cum corelează acțiunea legii pragurilor diferențiale și absolute cu legea semnificației ?
3. Căutați noi exemple de interacțiune a analizatorilor.
4. Argumentați de ce sensibilitatea auditivă are o mai slabă adaptare.
5. Arătați rolul senzațiilor chinestezice în realizarea diferitelor modalități senzoriale.

V. PERCEPȚIA

1. PERCEPȚIA CA PROCES ȘI CA IMAGINE PRIMARĂ OBIECTUALĂ

Omul trăiește într-o lume diversă de obiecte și fenomene, care există în spațiu și se desfășoară în timp. Pentru a stabili relații informaționale cu ele și a se adapta lor, el dispune de capacități perceptive, cu mult mai complexe decât ale animalelor.

Percepțiile sunt procese senzoriale complexe și, totodată, imagini primare, conținând totalitatea informațiilor despre însușirile concrete ale obiectelor și fenomenelor în condițiile acțiunii directe a acestora asupra analizatorilor.

Ca și senzațiile, percepțiile semnalizează însușiri concrete, intuitive. Însă *percepția se referă la obiecte în totalitatea însușirilor date unitar și integral.*

S-a discutat multă vreme asupra relației dintre percepție și senzații. Unii psihologi au acordat cea mai mare importanță senzațiilor și au considerat percepția ca pe o simplă sumă de senzații. Alții au dat o interpretare inversă acestui raport, considerând că doar percepția ca un tot există, în timp ce senzațiile rezultă din separarea artificială a unor elemente din ansamblul perceptiv. În realitate, percepția nu este posibilă fără capacități senzoriale, dar nu se reduce la o sumă de senzații. Percepția este o semnalizare calitativ superioară, întrucât în imaginea perceptivă apar și proprietăți care nu aparțin părților, elementelor care-i stau la bază. Astfel este configurația sau structura. Percepția apare, totdeauna, în prezența și prin acțiunea directă a obiectelor și fenomenelor asupra analizatorilor. Această interacțiune directă cu obiectul dă imaginii perceptive caracteristica de a fi obiectuală, adică de a fi totdeauna imaginea unui obiect anume, pe care îl reflectă unitar, cu toate proprietățile lui și în configurația reală a acestora.

Percepția este considerată a fi o imagine primară, pentru că apare numai în relația directă cu obiectul. Dacă relația este optimă, percepția este clară și precisă, dacă legătura este tulburată de distanța prea mare, de intensitatea slabă a stimulărilor percepția este neclară și imprecisă.

Totodată, durata percepției corespunde duratei acțiunii stimulului, a prezenței acestuia. Dacă se prelungește după dispariția obiectului, înseamnă ieșirea din normalitatea vieții psihice.

Imaginea perceptivă este *bogată în conținut*. Ea cuprinde atât însușirile semnificative, cât și pe cele mai puțin importante, mai de detaliu. Caracteristicile cromatice ale obiectelor sunt realizate în varietatea nuanțelor lor, a intensității și luminozității condiționate de contextul în care se află acele obiecte. Percepția unui anumit obiect este concomitentă cu cea a elementelor care îl înconjură și cu care se află într-un anumit spațiu și timp. Prin urmare, orice percepție este realizată totdeauna „aici și acum" și numai în mod artificial poate fi desprinsă de contextul real în care ea apare.

Prin toate calitățile sale, imaginea perceptivă îndeplinește o funcție informațională specifică și are un rol reglator deosebit pentru activitate. Imaginea obiectului și a contextului în care el se află conduce desfășurarea mișcărilor și reglează traiectoria, amplitudinea, succesiunea, ritmicitatea și coordonarea acestora. Percepțiile auditive, vizuale și tactilo-chinestezice sunt absolut indispensabile pentru realizarea vorbirii, citirii și scrierii.

Rolul activității, limbajului și experienței anterioare în procesul percepției.

Calitatea imaginii perceptive depinde în grad înalt de relația activă cu obiectul și de integrarea percepției într-o activitate. Ceea ce are cea mai mare importanță pentru activitate devine obiectul central al percepției și este redat clar, complet și precis. Dacă obiectul este manevrat în timpul activității va fi mai bine perceput decât dacă este doar contemplat. Astfel i se pot explora activ contururile, poate fi deplasat, măsurat, comparat și pus în legătură cu alte obiecte etc. În desfășurarea acestor procese intervin mecanismele verbale care au, mai ales, o funcție integratoare. Se poate apela la un experiment foarte simplu pentru a ne convinge de acest lucru. Dacă se cere cuiva să spună ce crede că reprezintă o figură lacunară, va trece un anume timp până când va obține răspunsul, dar dacă se dau, în același timp, și integratori verbali, imaginea se va întregi foarte repede și răspunsurile vor veni cu o mai mare viteză și vor fi mai corecte.

Într-un proces perceptiv, care se află în desfășurare, sunt integrate întotdeauna elemente de experiență anterioară a subiectului cu categoria respectivă de obiecte. Aceasta cuprinde, cel mai adesea, o schemă perceptivă a cărei reactualizare și implicare determină o mare operativitate și rapidă organizare a percepției actuale.

2. FAZELE PROCESULUI PERCEPTIV

În condițiile percepției curente a realității, omul are impresia că imaginile apar instantaneu. În realitate, oricare percepție presupune parcurgerea mai multor faze. În mod obișnuit, ele sunt de foarte scurtă durată și omul nu le sesizează prezența. Abia în condiții dificile de percepere sau în laborator ele pot fi remarcate. Cercetările minuțioase, din domeniul psihologiei inginerești, au diferențiat cu claritate următoarele faze : detecția, discriminarea, identificarea, interpretarea.

Detecția este prima fază a actului perceptiv și constă în sesizarea și conștientizarea doar a prezenței stimulului în câmpul perceptiv, fără să se poată spune ceva despre caracteristicile lui. În timpul desfășurării ei, subiectul se orientează spre stimul, își fixează privirea, își încordează atenția. Acum abia se depășește pragul de *minimum vizibile.*

Discriminarea presupune detașarea stimulului de fond și remarcarea acelor însușiri care-l deosebesc de ceilalți asemănători. Se depășește astfel pragul *minimum separabile.*

Identificarea se referă la cuprinderea, într-o imagine unitară, a informațiilor obținute și raportarea acesteia la modelul perceptiv corespunzător, subiectul putând astfel recunoaște ceea ce percepe. Dacă acel obiect a mai fost perceput, se produce o recunoaștere a lui. Prin aceasta se depășește un al treilea prag, numit *minimum cognoscibile.*

Interpretarea este faza finală ce depășește procesul perceptiv propriu-zis și constă în integrarea verbală și stabilirea semnificației obiectului perceput, a posi-

bilității utilizării lui în activitate. Intervin, de astă dată, mecanismele înțelegerii și confruntarea cu planul de desfășurare a activității, ceea ce dă sens procesului perceptiv.

3. LEGILE PERCEPȚIEI

Legea integralității percepției exprimă faptul că însușirile obiectului sunt semnalate, nu separat, ci în interrelații complexe, alcătuind o imagine unitară, cuprinzând atât însușirile principale, cât și pe cele de detaliu, de fond și de context. Însușirile se percep împreună și se impun împreună așa că, dacă un obiect cunoscut este văzut numai parțial, în virtutea unității structurii obiectului, subiectul se comportă așa ca și cum l-ar fi văzut în întregime (vezi fig. 7).

Legea structuralității perceptive. Însușirile obiectului nu au aceeași intensitate și nu comunică aceeași cantitate de informație. De aceea, cele relevante ocupă, în structura imaginii, primul plan, în timp ce toate celelalte trec pe un plan secund. Astfel, imaginea perceptivă este organizată ierarhic, iar explorarea operativă a unui obiect se face având mai ales în vedere punctele de maximă concentrare informațională (vezi figura nr. 8).

Legea selectivității perceptive pune în evidență caracteristica omului de a fi o ființă activă în relațiile cu lumea. Asupra omului acționează continuu o multitudine de excitanți variați ca intensitate, durată, calitate, dar el nu-i reflectă, în același grad, pe toți. În strânsă legătură cu activitatea sa, omul se fixează, cu precădere, asupra unui anumit aspect al lumii și acesta devine *„obiectul percepției"* și este reflectat complet, clar și precis. Toate celelalte elemente înconjurătoare din „câmpul percepției" sunt reflectate mai vag, mai puțin precis, mai lacunar. Obiectul percepției nu este fix. În funcție de necesitățile activității, orice obiect poate fi într-un moment obiect, iar în altul element al câmpului perceptiei. Această dinamică a obiectului și fondului în percepție poate fi ușor

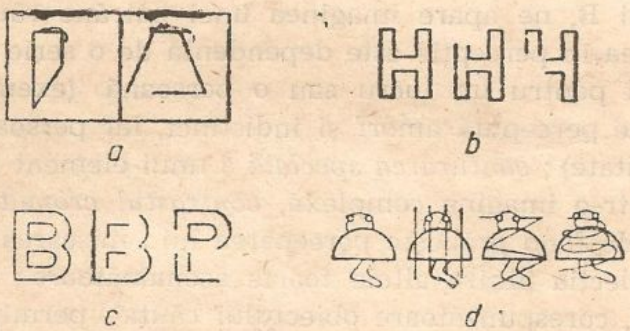

Fig. 7 — Situații în care se evidențiază caracterul unitar-sintetic al percepției ; eliminarea unor elemente din cadrul unui obiect nu afectează capacitatea noastră de a-l identifica (a, b, c) ; adăugarea unor elemente la un obiect cunoscut nu duce, d asemenea, la modificarea identității lui în percepție (d).

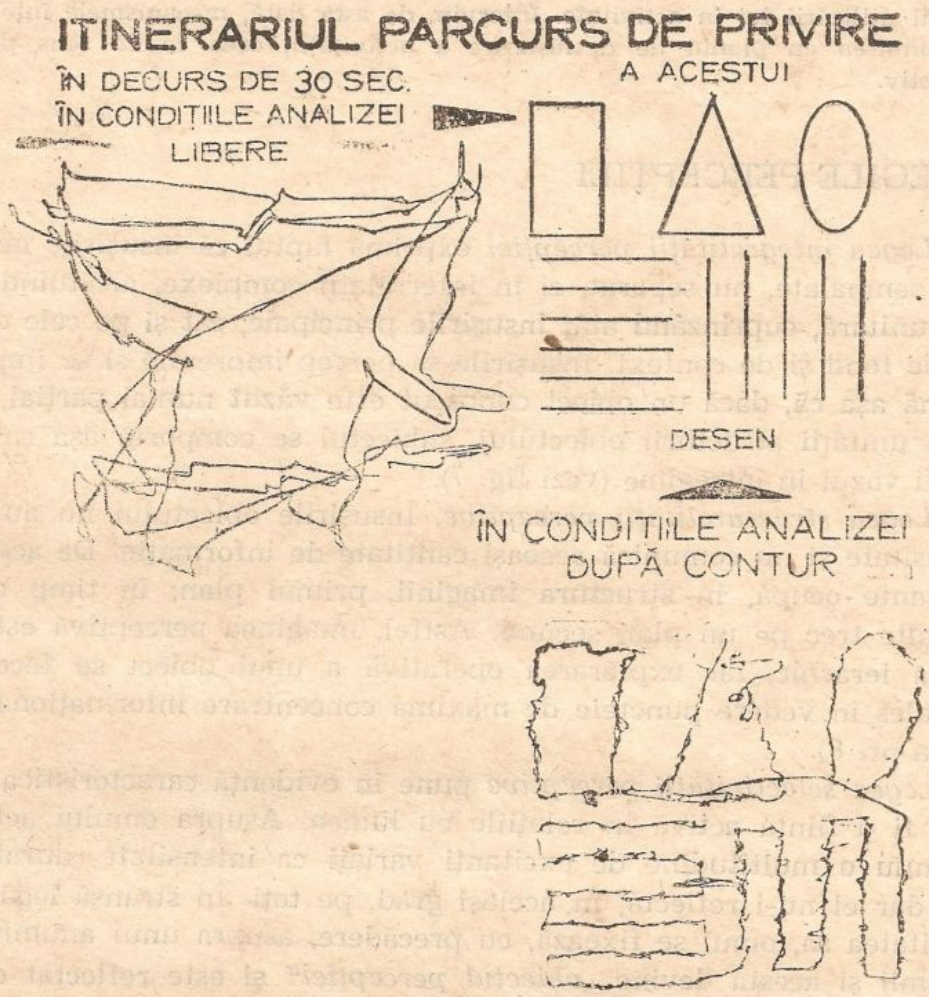

Fig. 8

constatată cu ajutorul așa-numitelor figuri duble (vezi fig. 9). Dacă în fig. nr. 9 (jos) se fixează privirea în sensul punctului A, percepem imaginea unei femei tinere și foarte frumoase. Dacă privirea se fixează în sensul punctului B, ne apare imaginea unei bătrâne răutăcioase.

Selectivitatea în percepție este dependentă de o serie de factori, cum ar fi : interesul pentru un lucru sau o persoană (exemplu, mulțimea dintr-o gară este percepută amorf și indistinct, iar persoana așteptată se distinge cu claritate) ; *conturarea specială* a unui element ajută rapida lui diferențiere dintr-o imagine complexă, *contrastul cromatic* al elementului căutat față de fond grăbește perceperea lui ; mișcarea obiectului căutat ușurează selecția dintre altele foarte asemănătoare ; schema perceptivă actualizată, corespunzătoare obiectului căutat, permite mai buna lui detectare și discriminare ; indicarea verbală prealabilă accelerează descoperirea obiectului în câmpul perceptiv.

Legea selectivității este folosită, uneori, pentru asigurarea reliefării obiectelor și impunerea mai ușoară a lor în câmpul central al percepției.

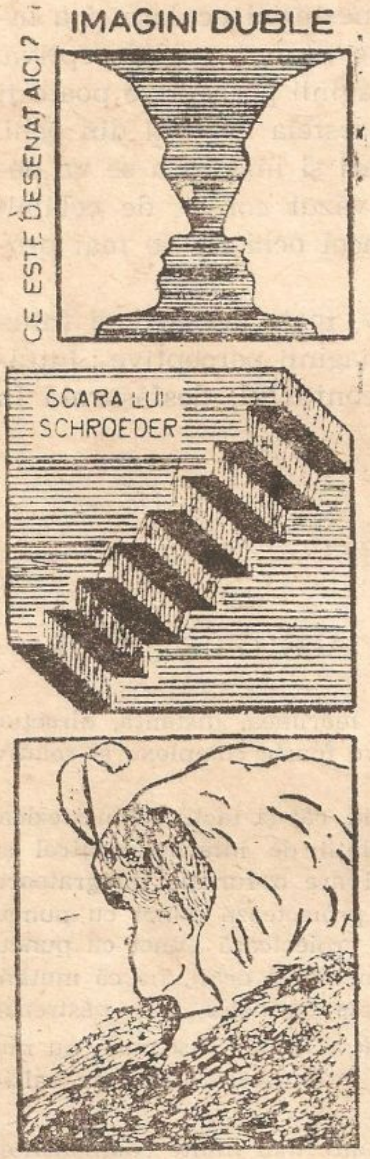

FEMEIA ACEASTA E TÂNĂRĂ SAU BĂTRÂNĂ ?

Fig. 9 — Exemple de figuri duble.

Pentru aparatura de bord a unui avion modern se scot în evidență, în mod deosebit, anumite semnale ca să se ușureze percepția selectivă. Atunci când se urmărește camuflarea unui obiect, se diminuează influența efectelor legii selectivității.

Legea constanței perceptive explică o serie de fenomene posibile numai în viața psihică a omului. Se știe că mărimea imaginii fotografice descrește o dată cu creșterea distanței față de obiectul fotografiat. În cazul ochiului uman, micșorarea imaginii retiniene suportă corecturi prin intermediul mecanismelor de convergență a globilor oculari și de modificare a curburii cristalinului. La aceasta se adaugă experiența anterioară a subiectului cu acel obiect, astfel încât în limita a 23—30 m obiectul își păstrează *ceptivă a mărimii obiectelor.* Prin mecanisme dimensiunile. Se realizează astfel *constanța per-* corectoare asemănătoare și prin transferul experienței tactilo-chinestezice se asigură și *constanța formei,* așa încât, dacă obiectul își schimbă poziția și se modifică astfel unghiul sub care se văd suprafețele lui, el este perceput ca având aceeași formă. Când lumina, în mediul ambiant, scade, pe seama experienței anterioare, obiectele își păstrează, într-o anumită limită culorile. Putem vorbi, astfel, de o *constanță a culorilor.* Omul se comportă față de aspectul lor cromatic în mod corespunzător, deși ele nu mai sunt văzute astfel (sau în cel mai bun caz sunt văzute cu culori foarte estompate).

Legea semnificației. Tot ce are semnificație pentru om se impune în câmpul său perceptiv contrazicând, astfel, o lege a fizicii privind relația dintre mărimea cauzei și mărimea efectului. Ceea ce este perceput, este semnificativ, dacă se leagă de trebuințele, interesele, scopurile, așteptările omului. Acel obiect care este semnificativ, chiar dacă este mai slab printre altele mai evidente, se impune și este mai bine perceput.

Legea proiectivității imaginii perceptive exprimă o particularitate deosebită proprie numai percepției. Neurofuncțional, imaginea se realizează la nivel cortical, dar psihologic ea este proiectată la nivelul sursei, adică al obiectului care a determinat-o. Explicarea acestui fenomen se

bazează pe luarea în considerare a funcțiilor chinesteziei oculare și a integrării, într-un tot unitar, a informației vizuale cu cea proprioceptivă. Implicarea chinesteziei oculare în proiectarea imaginii perceptive poate fi pusă în evidență prin modificarea mecanică a acesteia la unul din ochi. Astfel, se poate apăsa ușor unul din globii oculari și imaginea se va deplasa față de obiectul care va continua să fie văzut corect, de celălalt ochi. Deci, imaginea se va dubla pentru că în acel ochi nu se mai proiectează normal.

În desfășurarea reală a procesului perceptiv, toate aceste legi funcționează în corelație și se exprimă în calitatea imaginii perceptive : intuitivă, bogată, complexă, directă, relaționată cu contextul, desfășurată în prezența obiectului, semnificativă.

4. FORMELE COMPLEXE ALE PERCEPȚIEI

A. REFLECTAREA ÎNSUȘIRILOR SPAȚIALE ALE OBIECTELOR

Proprietățile spațiale ale obiectelor sunt : forma, mărimea, distanța, direcția, relieful. Ele sunt semnalizate prin mecanisme perceptive foarte complexe și relativ distincte.

Perceperea formei se realizează atât pe cale vizuală, cât și tactilo-chinestezică. Între cele două modalități perceptive se stabilesc relații de întărire, control și confirmare reciprocă. În cadrul acestei corelații, văzul are o funcție integratoare deoarece, prin specificul recepției vizuale pe retină, se proiectează punct cu punct. deoarece, prin specificul recepției vizuale pe retină, se proiectează punct cu punct, obiect puternic luminat câteva secunde și apoi fie că închidem ochii, fie că mutăm privirea pe un perete, vom constata persistența unei pete luminoase care păstrează forma acelui obiect. Mai mult chiar, perceperea vizuală a formei înseamnă nu numai imagine retiniană, ci și parcurgerea contururilor prin mișcări oculare saltiforme.

Pentru perceperea mărimii obiectelor sunt importante mai multe componente: imaginea retiniană, chinestezia oculară, experiența tactilo-chinestezică. Două obiecte care au aceeași formă, dar mărimi diferite, vor determina diferențe în explorarea contururilor lor în funcție de mărimea pe care o au. Dacă ele sunt așezate la o asemenea distanță încât să creeze o imagine retiniană egală, se vor produce corecturi în perceperea formei mai mari prin gradul de convergență și divergență a globilor oculari și prin modificarea curburii cristalinului în trecerea de la perceperea figurii mici la cea mai mare.

Tridimensionalitatea sau relieful obiectelor este reflectat, în percepție, prin corelarea următoarelor componente : disparitatea imaginilor retiniene, gradul de iluminare a suprafețelor diferit orientate spre sursa de lumină, diferența între gradul de convergență oculară, atunci când se percep planurile apropiate față de cele îndepărtate (fețele obiectului) la care se asociază experiența perceptivă tactilo-chinestezică.

Disparitatea imaginilor retiniene rezultă din existența celor doi ochi și a distanței dintre ei, de circa 7 cm, care face să fie modificat unghiul sub care se vede acel obiect de către un ochi și de către celălalt, iar imaginile să fie ușor diferite.

La nivel central se realizează sinteza informațiilor care vin de le cei doi ochi, însă unul din ei este conducător. Rolul dispunerii umbrelor și luminilor poate fi ușor probat dacă privim fig. nr. 9 (imaginea din mijloc), în care sunt aceleași contururi, dar inversate umbrele, iar reliefurile par a fi diferite.

Perceperea poziției obiectelor într-un spațiu dat și a unora față de altele necesită repere de tipul : sus, jos, la dreapta, la stânga, în față, în spate. Acestea trebuie stabilite după anumite repere. Pentru spațiul apropiat, aceste repere sunt date de ceea ce se numește verticala gravitațională și orizontala perpendiculară pe ea. Verticala gravitațională este percepută atât vizual, cât și prin semnele posturale.

În perceperea distanțelor mari intervin mai mulți factori, și anume : mărimea imaginii retiniene, care este semnificativ micșorată la distanțe mari, ea nemaifiind compensată ; prezența detaliilor de structură la obiectele apropiate și lipsa lor la cele îndepărtate ; existența unor obiecte interpuse și care devin un fel de repere pentru evaluarea distanței până la cel îndepărtat ; perspectiva lineară, adică aparenta apropiere a liniilor paralele, când ele se îndepărtează de cel ce percepe ; modificarea însușirilor cromatice ale obiectelor îndepărtate care tind să fie mai șterse și să capete nuanțe verzi-albăstrui, datorită straturilor de aer care se interpun etc.

B. PERCEPȚIA TIMPULUI

Percepția timpului e te mai dificilă și mai ușor de denaturat, pentru că îi lipsesc reperele evidente și certe. Pentru perceperea timpului, omul folosește trei sisteme de referință : a) sistemul fizic și cosmic, reprezentat de repetarea formelor naturale, cum sunt : ziua și noaptea, succesiunea anotimpurilor, mișcarea astrelor ; b) sistemul biologic, constând în ritmicitatea funcțiilor organismului (stări de somn și veghe, alimentația, ciclurile metabolice) : c) sistemul socio-cultural, activitatea, existența umană amplasată istoric etc. La aceasta se adaugă mijloacele tehnice de măsurare a timpului.

Percepția propriu-zisă a timpului se realizează în două forme : a) percepția succesiunii evenimentelor ; b) perceperea duratei. În realizarea acestei forme de percepție intervin acei analizatori a căror activitate este relevant eșalonată în timp, așa cum este auzul, tactilo-chinestezia.

Durata percepută nemijlocit este, de fapt, cuprinsă între o sutime de secundă și două secunde. Aprecierea duratelor este influențată de o serie de factori : astfel, starea emoțională a subiectului influențează aprecierea duratei care îl desparte de anumite evenimente. Dacă acestea sunt plăcute, durata i se pare lungă până ele vor apărea. Dacă evenimentele așteptate sunt neplăcute, timpul pare a se scurge foarte repede. La reprezentarea acestor momente, aprecierile se inversează : perioadele fericite par scurte, cele încheiate cu evenimente neplăcute par lungi.

De asemenea, dacă un interval de timp este saturat cu activități, va fi apreciat ca fiind foarte scurt, în timp ce unul gol va părea mai lung.

C. PERCEPȚIA MIȘCĂRII

Aceasta se referă, de fapt, la obiectele în mișcare și nu la mișcarea în sine. Un obiect care se mișcă își schimbă poziția față de altele care rămân fixe și devin repere și jalonează traiectoria sa de mișcare. Se produc, astfel, mai multe feluri de semnale și sunt implicate mai multe mecanisme : imaginea retiniană și persistența excitației, datorită urmăririi obiectului prin mișcările capului și globilor oculari etc.

Persistența imaginii retiniene (postefectul) are o foarte mare importanță în crearea impresiei de continuitate. Fenomenul a fost relevat de mult, mai întâi în condiții de laborator. Astfel, într-o cameră obscură au fost așezate pe un suport două becuri care se aprindeau și se stingeau succesiv la un anumit interval. Când acest interval era mare, subiecții percepeau distinct cele două surse luminoase. Când el a reprezentat 1/16 dintr-o secundă, subiecții au văzut că lumina se mișcă dintr-un punct în altul. Fenomenul, numit mișcarea aparentă, stă la baza tehnicii cinematografice.

În aprecierea mișcării, sunt foarte importante reperele. Dacă ele lipsesc, pot apărea iluzii ale mișcării. Este cunoscută iluzia plecării trenului în care ne aflăm, când de fapt pleacă cel de lângă el. La fel, apar foarte mari dificultăți în aprecierea mișcărilor cu viteze foarte mici (deschiderea corolei florilor) sau foarte mari (viteza razei laser). Se percep și se apreciază mai bine mișcarea la nivelul solului și în plan apropiat și foarte greu, mișcarea pe verticală și în plan îndepărtat.

5. OBSERVAȚIA ȘI SPIRITUL DE OBSERVAȚIE

Relația foarte strânsă cu activitatea, cu limbajul și cu gândirea explică trecerea de la formele simple, spontane, superficiale ale percepției la cele complexe și la observație. Aceasta din urmă se definește ca activitate perceptivă intenționată, *orientată spre un scop*, reglată prin cunoștințe generale, organizată și condusă sistematic, conștient și voluntar. O mare importantă o are formularea unui scop precis în raport cu care se vor selecta, din câmpul perceptiv elementele corespunzătoare. Scopul dă o anumită semnificație acestor elemente și aceasta stimulează concentrarea activității perceptive și activizarea mecanismelor discriminative.

Observația se realizează, de obicei, asupra unor obiecte complexe, ceea ce presupune că exploatarea perceptivă este derulată în timp, prezintă anumite faze și este necesar un plan de desfășurare. Acesta are atât un rol pregătitor, cât și unul de control, pe măsură ce se desfășoară observarea. În activitatea observativă, un rol deosebit îl au mecanismele verbale, și anume : a) prin intermediul limbajului se stabilesc scopul observației și planul desfășurării acesteia ; b) prin indicatori verbali propuși subiectului sau elaborați de către el se explorează, activ, câmpul perceptiv, scoțându-se în evidență însușirile mai slabe din punct de vedere fizic, dar mai importante din punctul de vedere al scopului urmărit ; c) prin cuvânt, sunt actualizate acele cunoștințe care vor fi integrate actelor observative ; d) cuvântul fixează rezultatele parțiale și finale ale observației ; e) simbolurile verbale fac posibilă generalizarea schemelor logice ale activităților perceptive.

Diferența dintre percepția spontană și observație se reflectă și în expresii diferite. Astfel, pentru percepția spontană se folosesc verbe : a vedea, a auzi, a simți un miros, a simți o atingere etc. Pentru observație : a privi, a asculta, a mirosi, a plapa.

Pe baza organizării anterioare a activității de observare, se dezvoltă *spiritul de observație, definit ca aptitudine de a sesiza cu ușurință, rapiditate și precizie ceea ce este slab, ascuns, nerelevant, dar semnificativ pentru scopurile omului.*

6. ILUZIILE PERCEPTIVE

Cea mai mare parte a percepțiilor omului reflectă, adecvat, realitatea și servește adaptării omului. Se întâlnesc încă o serie de percepții care deformează, desprijină pe luarea în considerare a efectelor de câmp. Adică, unele componente ale naturează unele aspecte. Ele sunt iluziile perceptive. Explicarea acestor fenomene se câmpului perceptiv, care acționează concomitent cu obiectul central al percepției, determină în plan neurofuncțional procese inductive pozitive și negative, care pot influența recepționarea unor semnale și determina subestimarea sau supraevaluarea unor elemente ale obiectului perceput. Tot la fel, centrarea activității perceptive poate determina dilatarea subiectivă a elementelor aflate în focarul ei.

Supraestimări sau subestimări pot fi cauzate și de relațiile de contrast între excitanți. De aceea, o persoană de statură mijlocie poate părea înaltă între altele mai scunde și poate părea mult mai mică între cele care-o depășesc mai mult. Sau să ne amintim iluzia plecării trenului propriu în lipsa reperelor de distingere a mișcării celuilalt. Pe baza înțelegerii efectelor de câmp s-au construit apoi așa-numitele iluzii optico-geometrice, prezentate și în figura de mai jos. Unele din ele au mare aplicare în scenografie.

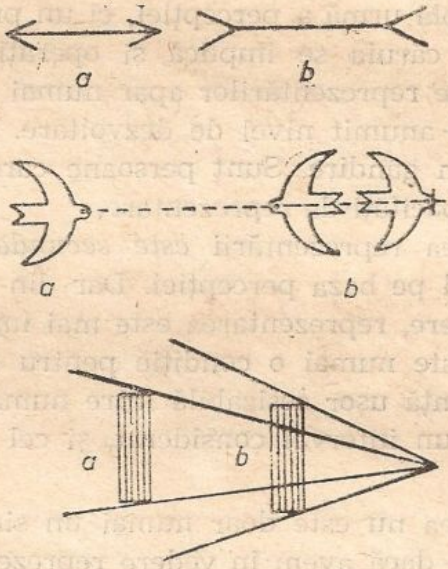

Fig. 10 — Iluzii optico-geometrice.

TEME

1) Remarcați noi factori care explică selectivitatea în percepție.
2) Explicați și experimentați ritmul de schimbare a figurilor duble.
3) Încercați să explicați fiecare din iluziile optico-geometrice din fig. 10.
4) Explicați de ce constanța pe verticală este mai slabă.
5) Arătați relația dintre adaptarea senzorială și exercițiu.

VI. REPREZENTAREA

1. REPREZENTAREA CA PROCES ȘI IMAGINE MINTALĂ SECUNDARĂ

Informațiile perceptive care servesc direct la organizarea conduitei omului nu dispar fără urmă. Ele sunt integrate și prelucrate prin procese psihice noi, complexe, între acestea fiind și *reprezentarea*. Pentru oricine, o excursie la munte înseamnă o bogăție de impresii senzoriale și perceptive pe care apoi le poate recunoaște în amintirile de mai târziu. Suntem deci în stare să vedem cu ochii minții imagini din copilărie, să refacem mintal un drum parcurs, să construim un adevărat film interior al întâmplărilor relatate într-o carte, să prefigurăm într-o imagine datele unei probleme de geometrie sau fizică etc. Creierul uman dispune de mecanisme prin care se pot evoca realități care nu mai sunt prezente, adică este capabil de reprezentare.

Aceasta se definește ca proces cognitiv-senzorial de semnalizare în forma unor imagini unitare, dar schematice, a însușirilor concrete și caracteristice ale obiectelor și fenomenelor, în absența acțiunii directe a acestora asupra analizatorilor.

Imaginea, în reprezentare, păstrează o mare asemănare cu cea perceptivă prin faptul că ea cuprinde însușiri intuitive, figurative, dar aceasta nu este o simplă urmă a percepției, ci un proces psihic mai complex în desfășurarea căruia se implică și operațiile intelectuale. Formele mai complexe ale reprezentărilor apar numai atunci când și operațiile mentale ating un anumit nivel de dezvoltare. Totuși, reprezentările nu derivă automat din gândire. Sunt persoane care pot avea o gândire avansată, dar slabe capacități de reprezentare.

Totodată, imaginea reprezentării *este secundară* în raport cu cea perceptivă, ea apărând pe baza percepției. Dar din punctul de vedere al valorii pentru cunoaștere, reprezentarea este mai importantă. Bogăția experienței perceptive este numai o condiție pentru dezvoltarea reprezentărilor. Există o diferență ușor sesizabilă între numărul percepțiilor, care este foarte mare într-un interval considerat, și cel al reprezentărilor similare.

Apoi, reprezentarea nu este doar numai un simplu fapt de evocare din memorie. Mai ales dacă avem în vedere reprezentările generale (cum sunt, de exemplu, figurile geometrice, schemele figurative ale unor dispozitive tehnice etc.), cărora nu le putem găsi un corespondent fidel în realitate, ci sunt generate de procesul reprezentării, sunt construcții și reconstrucții mintale.

Procesul reprezentării este puternic influențat de acțiunile practice ale subiectului cu obiectele, în cadrul cărora se realizează selecția unor însușiri și estomparea altora (acest fapt se reflectă în structura imaginii).

O altă condiție cu caracter de lege în formarea reprezentărilor este funcția reglatoare a cuvântului, manifestată astfel : 1) cuvântul evocă reprezentarea deja formată și cerută de sarcini cognitive și practice ; 2) dirijează construirea unor imagini mai bogate sau mai schematice, mai fidele obiectului reprezentat sau mai îndepărtate ; 3) asigură înlănțuirea și organizarea unei serii întregi de imagini ; 4) este instrument de organizare și transformare a imaginilor ; 5) prin cuvânt, reprezentările sunt integrate proceselor de gândire și imaginație.

Prin urmare, dacă reprezentările se asemănă sub raportul conținutului cu percepțiile din punctul de vedere al procesului de producere ele se apropie de gândire. În procesul reprezentării se împletesc analiza și sinteza senzorială care urmează coordonatele acțiunii directe cu obiectul, cu operațiile intelectuale și cu funcția reglatoare a cuvântului. Reprezentarea *are o dublă natură : una intuitivă-figurativă* și alta *operațional-intelectivă* și, de aceea, face trecerea la procesele cognitive superioare.

2. CALITĂȚILE REPREZENTĂRILOR

Ca să relevăm corect calitățile reprezentărilor, trebuie să înțelegem bine locul lor în activitatea mentală. Acei autori, care au considerat reprezentarea doar ca o simplă urmă a percepției, au caracterizat-o ca *slabă, fragmentară, instabilă.* Psihologia contemporană considera reprezentarea ca pe o verigă importantă în procesul unitar și ascendent al cunoașterii umane, și de aceea îi subliniază calități superioare față de percepție.

Astfel, deși apărând în absența obiectelor și având o intensitate mai slabă în comparație cu percepția, însușirile importante pe care le semnalizează *se impun* în structura imaginii mentale. De exemplu, reprezentarea unui arbore este mai ștearsă decât percepția lui, dar cuprinde, *în mod accentuat,* toate componentele semnificative : rădăcină, tulpină, coroană.

Strâns legat de această particularitate este faptul că reprezentarea constituie o *imagine „panoramică"*, adică ea reconstituie în plan mental și apoi redă integral și simultan toate informațiile despre un obiect, în timp ce percepția cuprinde numai acele însușiri care pot fi percepute din poziția pe care o avem față de acel obiect (numai ceea ce se poate vedea). Reprezentarea unui motor cu ardere internă conține toate elementele structurale și toate corelațiile funcționale. Dacă același motor ar fi perceput, nimic din structura lui internă nu ar putea fi surprins. De asemenea, dacă aceeași informație ar fi transmisă prin cuvinte, ar trebui să relatăm succesiv despre fiecare componentă și despre fiecare legătură. Fără imaginea „panoramică" dată de reprezentare ar fi greu să înțelegem funcționarea acesteia. De aceea, manualele, tratatele, dicționarele descriu unele specte, prezentând, totodată, și imaginea pentru a ușura înțelegerea.

Ca și percepțiile, reprezentările, în cea mai mare parte, sunt *figurative*, adică semnalizează însușiri concrete intuitive de formă, mărime, culoare. Numai că, în timp ce percepția le reflectă absolut pe toate, reprezentarea nu cuprinde detaliile, acestea fiind omise sau estompate, dar evocă, *obligatoriu, însușirile intuitive caracteristice* pentru un obiect sau pentru un grup de obiecte. Reprezentarea unui munte nu cuprinde amănuntele referitoare la forma exactă a crestelor, la vegetație și

nuanțele coloristice diferite, dar redă cu claritate ascuțimea crestelor, înălțimea lor deosebită, caracterul abrupt al pantelor etc. Deci ceea ce este absolut caracteristic pentru această formă de relief.

Apoi se știe că percepem, de exemplu, o carte în același timp cu momentul și locul în care se află (se află pe masa aceasta și în acest moment al zilei). Aceeași carte poate fi, însă, reprezentată desprinsă de contextul spațio-temporal în care a fost percepută, detașată deci de câmpul perceptiv. În reprezentare, această detașare de câmp poate fi totală. Mai mult chiar, obiecte și fenomene aparținând anumitor locuri și momente pot fi transpuse în altele, fără a perturba cunoașterea. Astfel de schimbări sunt însoțite de *conștiința absenței obiectului* și reflectarea *„trecutului ca trecut"*.

De asemenea, dacă în percepție un obiect este reflectat cu toate nuanțele sale cromatice, în reprezentare acestea se reduc la culorile fundamentale și acest fapt exprimă un nivel mai ridicat de generalizare intuitivă. Pentru ca mintea omului să folosească însușirea cromatică a vegetației nu mai are nevoie de varietatea tonurilor de verde. Dar dacă activitatea desfășurată, cum este cea a pictorului, cere să fie evocate variante cromatice acest lucru poate fi realizat prin procesul reconstitutiv al reprezentării.

Mai mult chiar, dacă percepțiile reflectă obiectul respectând întru totul forma, mărimea, poziția, reprezentările, mai ales cele generale, au o mai mare libertate față de *schema structurală a obiectului individual*, putând-o modifica în funcție de cerințele cunoașterii și practicii. Putem, astfel, să reprezentăm legarea în serie sau în paralel a unor becuri fără a mai respecta întocmai locul lor de pe panoul din laboratorul de fizică.

Toate caracteristicile relevate mai sus pun în evidență *nivelul înalt al generalizării în reprezentare*. Este o generalizare (schematizare) intuitivă, superioară celei perceptive pentru că este susținută de operativitatea gândirii și semnificațiile verbale. Ea duce la reținerea *însușirilor configurative caracteristice* pentru o grupă de obiecte pe care o poate înlocui, în plan mental, fiind astfel un „simbol generalizat".

Reprezentarea pregătește, astfel, generalizarea conceptuală, fără însă a se confunda cu aceasta.

3. CLASIFICAREA REPREZENTĂRILOR

Omul dispune de o mare varietate de reprezentări. Clasificarea lor s-a făcut după mai multe criterii, cel mai des folosite fiind : a) după analizatorul dominant în producerea lor ; b) după gradul de generalizare ; c) după nivelul operațiilor implicate în geneza lor. Cele mai importante reprezentări, după primul criteriu, sunt următoarele :

Reprezentările vizuale sunt cele mai numeroase în experiența fiecărei persoane. Ele exprimă cel mai bine multe din calitățile generale ale reprezentărilor. Astfel, reprezentarea vizuală este detașată de fond și proiectată pe un ecran intern uniform, este degajată de detalii cromatice, culorile reducându-se la cele fundamentale. Reprezentarea vizuală este mai ales bidimensională. Cea tridimensională, a corpurilor, este mai greu de realizat, necesitând o dotare mai specială și un exercițiu mai îndelungat.

Reprezentările vizuale sunt prezente în foarte multe activități ale omului, dar au o dezvoltare deosebită la pictori, arhitecți și la inginerii proiectanți. Însușirea diferitelor discipline școlare necesită dezvoltarea reprezentărilor specifice pentru acestea, așa cum sunt reprezentările geografice, geometrice, tehnice etc.

Reprezentările auditive reproduc atât zgomotele, cât și sunetele muzicale și verbale singulare și mai ales structurile melodice sau verbale. O melodie este reprezentată sub aspectul ritmului, al variației de intonație sau al vârfurilor de înălțime. Reprezentările verbale se referă la ritmuri, intensități, particularități fonetice. În general, reprezentările auditive tind să reducă succesivitatea specifică perceperii sunetelor la simultaneitate Reprezentările verbale sunt deosebit de utile în procesul însușirii limbilor străine, întrucât modelul pronunției sau al accentuării, păstrat în reprezentare, reglează vorbirea în curs de desfășurare. Cele melodice au un rol asemănător în munca dirijorilor și compozitorilor.

Repezentările chinestezice constau în imagini mentale ale propriilor mișcări. În timpul reprezentării chinestezice se produc micromișcări în grupurile de mușchi corespunzătoare. Sunt actele ideomotorii, care pregătesc desfășurarea viitoarelor mișcări. Pe aceasta se bazează realizarea antrenamentelor ideomotorii care presupun, doar, reprezentarea mișcărilor. Rezultate importante s-au obținut pe această cale în activitatea sportivă. Cei care au realizat mai înainte un antrenament ideomotor și-au elaborat apoi mai repede și mai bine deprinderile necesare.

După cel de-al doilea criteriu, distingem reprezentări individuale și reprezentări generale.

Reprezentările individuale sunt ale acelor obiecte, ființe, fenomene deosebit de semnificative pentru o persoană. Fiecare păstrează în minte reprezentarea părinților, a casei părintești, a școlii etc.

Întâlnirea repetată cu acel obiect face ca și în asemenea reprezentări să se producă o oarecare generalizare senzorială.

Alteori, ceva ce este de un deosebit interes sau produce o puternică emoție poate fi întâlnit doar o singură dată, iar reprezentarea se formează repede și este ușor de evocat. În genere, această categorie de reprezentări cuprinde multe detalii, iar însușirile caracteristice nu se detașează prea ușor și evident.

Reprezentările generale cuprind, în structura lor, mai ales însușirile comune pentru o întreagă clasă de obiecte și pe baza acestora orice nou exemplar poate fi recunoscut ca aparținând aceluiași grup. Gradul de generalitate poate fi diferit. Unele reprezentări, cum sunt cele geometrice, ating cel mai înalt grad de generalitate și sunt foarte aproape de concept. Ele au cea mai mare importanță în formarea conceptelor.

După cel de-al treilea criteriu, reprezentările sunt *reproductive* și *anticipative.* Cercetările asupra acestor categorii de reprezentări au fost făcute de J. Piaget și colaboratorii săi.

Imaginile reproductive evocă obiectele sau fenomenele percepute anterior. Aceste evocări pot fi foarte simple, cum sunt cele denumite *statice,* care reflectă obiectul în nemișcare, așa cum se vede o bilă așezată pe suprafața unei mese. Cele care reflectă mișcarea au fost numite *cinetice ;* exemplu, rostogolirea bilei. Dacă reflectă schimbările pe care le-a suferit, efectiv, obiectul, se numesc de *transformare.* În cazul discutat, dacă bila ar fi din plastilină s-ar putea alungi sau turti.

Imaginile reproductive cinetice și de transformare sunt posibile începând cu vârsta de 7—8 ani.

Imaginile anticipative sunt mult mai complexe. Ele se referă la mișcări sau schimbări care încă nu au fost percepute. Sunt rezultatul intervenției operațiilor gândirii și procedeelor imaginației. Sunt, la rândul lor, *cinetice* și de *transformare.* Apar, de asemenea, mai târziu, adică în jurul vârstei de 7—8 ani. Sunt deosebit de importante în activitatea mentală. Trebuie special sprijinită formarea lor. Modelele materiale sunt unele din mijloacele care pot fi folosite în școală pentru a le dezvolta (modelul transmiterii influxului nervos, modelul mișcării plăcilor tectonice etc.).

Alte criterii folosite în clasificarea reprezentărilor sunt : tipul de activitate în care se integrează (reprezentări literare, istorice, geografice etc.) ; procesul psihic mai complex în care se integrează (reprezentări ale memoriei, reprezentări ale imaginației) ; după prezența sau absența intenției și a efortului voluntar (reprezentări involuntare, reprezentări voluntare).

4. ROLUL REPREZENTĂRILOR ÎN ACTIVITATEA MINTALĂ

În primul rând, reprezentările îndeplinesc o funcție de prezentare, adică readuc în minte imaginile obiectelor și fenomenelor care nu mai sunt prezente, permițând gândirii să prelucreze în mod complex o multitudine de date ale experienței anterioare. Aceste imagini nu sunt obiectele însele, ci simbolurile figurative ale acestora. Așa au și fost numite reprezentările : *simboluri figurative*.

Reprezentarea poate fi un sprijin necesar în construirea sensului cuvintelor. De aceea, dicționarele enciclopedice definesc cuvintele, dar dau și imaginile pentru că acestea aduc informații care nu pot fi redate prin cuvinte

Cuprinzând în structura lor însușiri comune și caracteristice, reprezentările *pregătesc și ușurează generalizările* din gândire. Formarea noțiunii de dreptunghi, la elevii mici, pornește, de obicei, de la identificarea, în mediul înconjurător, a suprafețelor cu o astfel de formă și numai după ce percepțiile repetate și dirijate verbal au dus la formarea reprezentării se poate trece la însușirea noțiunii. Generalizările cuprinse în reprezentare, deși nu sunt încă însușiri esențiale (care sunt specifice noțiunii), cuprind în ele generalitatea, ceea ce reprezintă un pas considerabil în trecerea spre noțiune.

În multe activități de gândire, reprezentarea constituie *un punct de plecare și suport intuitiv pentru desfășurarea șirului* de raționamente în vederea rezolvării unor probleme. Adesea, în geometrie, a face figura înseamnă a rezolva pe jumătate problema. Gândirea tehnică este susținută și favorizată de capacitatea de a avea reprezentări dinamice și este ținută pe loc de imaginile statice.

Multe din generalizările gândirii sunt verificate logic, *dar sunt controlate și prin aplicarea la situațiile reprezentate*. Adesea, acest control îl anticipă pe cel logic.

O funcție foarte importantă o au reprezentările în cadrul procesului complex al imaginației atât în cea reproductivă, cât și în cea creatoare. Actele imaginative constau în combinarea și recombinarea imaginilor din

experiența anterioară. De aceea, nivelul de dezvoltare a reprezentărilor, bogăția și varietatea lor sunt o condiție favorabilă pentru activitatea mintală în general.

TEME DE REZOLVAT

1. Comparați percepția cu reprezentarea.
2. Cum se realizează schematizarea și generalizarea intuitivă (figurativă) în imaginile mentale ?
3. De ce reprezentările generale sunt considerate ca fiind semi-concepte ?

PROCESELE COGNITIVE SUPERIOARE

VII. GÂNDIREA

1. INTELECTUL ȘI PROCESELE COGNITIVE SUPERIOARE

Intelectul desemnează un sistem de relații, activități și procese psihice superioare (inteligență, gândire, memorie, imaginație, limbaj), sistem ce se constituie și funcționează plenar la nivel uman, depășind experiența senzorială, dar bazându-se pe ea, uzând de proprietăți specifice ale creierului uman și realizându-se (construindu-se) numai prin modelare culturală și integrare socioculturală.

Actele senzoriomotorii ne furnizează prin senzații și percepții informații concrete, intuitive despre obiecte și fenomene singulare cu care suntem „hic et nunc" (aici și acum) în raport direct, nemijlocit. Subiectul uman și obiectele sau fenomenele concrete pe care le percepe sunt în relație de „față în față".

Actele intelectuale, însă, prezintă caracteristici și un conținut generic și prin aceasta sunt *mijlocite,* depășind raporturile de „hic et nunc". *Modelele informaționale de nivel intelectual au întotdeauna un conținut categorial, generic ce nu poate fi circumscris la un fapt singular.* De aceea, relațiile perceptive — directe nu sunt obligatorii. Iar dacă subiectul gânditor se află în astfel de relație, el își va mijloci raporturile perceptive prin semnificații antrenate de denumiri verbale, va atribui imaginilor un înțeles, le va interpreta etc. *Relațiile intelectuale sunt mijlocite prin limbaj și alte sisteme de semne, prin cunoștințele acumulate de memorie și reactualizate selectiv, prin alte modele culturale, prin datele experienței personale* etc.

Îndepărtându-se de imaginile intuitive (reprezentările se situează pe o treaptă intermediară), intelectul ajunge la *noțiuni sau idei* care sunt tot mai abstracte dar au o largă sferă de cuprindere după nivelul lor de generalitate (ilustrative fiind clasificările din fizică, chimie, biologie). Dar activitatea intelectuală nu se referă numai la real ci și la posibil, despre care se formulează ipoteze, uneori combinațiile de idei și imagini ducând și la ficțiuni sau utopii.

Intelectul presupune o anumită manipulare și îngemănare a celor trei dimensiuni ale timpului : trecut, prezent, viitor. Din stocul memoriei, sunt actualizate, selectiv, imagini, idei, cunoștințe, în raport cu preocupările de moment ale subiectului și totodată se formulează previziuni asupra viitorului imediat sau îndepărtat ; se proiectează viitorul și se planifică activitatea pe care subiectul urmează să o desfășoare. *Timpul psihic este reversibil și anticipativ, spre deosebire de timpul fizic ce se scurge ireversibil,* univoc.

Și toate acestea se desfășoară pe un *plan mental* sau, cum se spune, uzual, „în minte", într-un *for subiectiv, personal,* care este supraordonat câmpului sensorial, spațiotemporar și dispune de o relativă autonomie față de acesta.

Stadiile dezvoltării intelectuale străbătute de copil de la naștere și până la vârsta de 18—20 ani ne permit să înțelegem procesul constituirii intelectului.

Psihologia genetică (J. Piaget) abordează inteligența ca formă superioară de adaptare optimă, eficientă la situații noi, problematice, prin restructurarea datelor experienței. La rândul ei, *adaptarea* este rezultatul interdependenței a două componente : *asimilarea* de noi informații, pe baza schemelor operatorii și a experienței cognitive de care dispune subiectul, și *acomodarea,* care presupune o restructurare a modelelor de cunoaștere, depășirea stării anterioare prin procese de extensiune, comprimare, transformare a experienței cognitive. Interacțiunea, sub această formă, a asimilării și acomodării, realizează un nou *echilibru,* la un nivel mai înalt, edificiul intelectual, evoluând astfel de la simplu la complex, fiind posibile și asimilări ale asimilărilor, precum și acomodări ale acomodărilor. Fiecare stadiu al dezvoltării intelectuale dispune de organizare totală, prin includerea achizițiilor stadiului precedent, dar depășindu-le pe acestea, constituindu-se în structuri global complexe. Ca modalitate de coordonare a structurilor, inteligența izvorăște din acțiune și rezidă, într-o primă fază în acțiunea senzoriomotorie. *Primul stadiu, al inteligenței senzoriomotorii,* cuprinzând perioada de la 0—2 ani, se caracterizează prin trecerea de la nivelul reflexelor necondiționate ale copilului (exemplu : cele de orientare, investigație etc.) la organizarea unor acțiuni senzoriomotorii coerente, la elaborarea și diferențierea unor scheme de acțiune integrate într-un ansamblu tot mai organizat. *Reacția circulară presupune o organizare în lanț.* În forma ei primară, aceasta presupune ca o reacție să devină semnal pentru altă reacție (exemplu : vederea unei persoane declanșează din partea copilului o reacție vocală sau prinderea, apucarea unei jucării este urmată de agitarea, de răsucirea ei). Reacțiile circulare primare, ce se formează în perioada 1—5 luni, cuprind scheme de acțiuni, relativ diferențiate, copilul fiind centrat asupra propriului său corp. Stadiul reacțiilor circulare secundare, ce intervin, se constituie după luna a V-a, realizează trecerea de la autocentrism la alocentrism (Flavell). Prin asimilarea funcțională, acum se fixează anumite deprinderi motorii care îl ajută pe copil să intervină în ambianță, provocând și prelungind, astfel, impresiile, modificând în diverse feluri schemele pentru a urmări răspunsul stimulilor la acțiuni (exemplu : jucăria este scuturată pentru a percepe sunetele pe care le produce). Acum se ivește un început de percepție a succesiunii și de orientare după criterii de eficiență a propriilor acțiuni, dar nu se poate vorbi de sesizarea naturii obiective a relațiilor cauzale. Următoarele stadii ale dezvoltării stadiului senzoriomotor se caracterizează prin expansiunea reacțiilor circulare, secundare și terțiare, prin asimilări și acomodări reciproce ale schemelor, formându-se o schemă globală mult mai adecvată obiectului sau eve-

nimentului (exemplu : conduita de căutare a obiectului pierdut în locul unde fusese inițial „permanența obiectului"), dar și prin aplicarea schemelor la situații noi, prin tendința de a înlătura, îndepărta obstacolele ce barează calea de realizare a acțiunii. Orientarea în ambianță devine mai obiectivă, întrucât *copilul ajunge să-și subordoneze mijloacele scopurilor* și să recurgă la noi mijloace. După un an, acomodarea începe să se prevaleze asupra asimilării și să o comande pe aceasta, comportamentul copilului fiind orientat spre viitor, urmărind anumite scopuri prin combinarea variată a schemelor mobile. Ultimul stadiu al perioadei inteligenței senzoriomotorii se plasează în finalul celui de-al doilea an de viață și marchează trecerea spre etapele inteligenței sistematice, o dată cu stocarea unor reprezentări și dobândirea unor semne ce pot simboliza obiecte.

Stadiul preoperațional, situat între 2 și 7 ani, reprezintă o perioadă de intensă dezvoltare, implicând interiorizarea acțiunilor, multiplicarea schemelor diferențiate și asimilate reciproc, *expansiunea simbolicii reprezentative, a semnalizării și comunicării verbale.*

Progresul constă în faptul că preșcolarul se eliberează parțial de limitele acțiunilor motorii concrete, imediate, le poate înlocui în cadrul jocului prin acte simbolice (exemplu : bățul reprezintă calul, păpușa poate fi rând pe rând „fetița cea cuminte" sau „bunica" etc.). Obiectele sunt schematizate reprezentativ în *desen*, iar o dată cu însușirea cuvintelor și a structurilor gramaticale, gândirea își sporește mult posibilitățile de întindere și repeziciune, *cuvântul și propoziția constituind mijloace de schematizare și integrare.* În acest stadiu se constituie operațiile de seriere (ordonarea în șir crescător sau descrescător a elementelor unei mulțimi, colecții), precum și cele de *clasificare*, operație mult mai complexă, deoarece necesită gruparea elementelor asemănătoare unei alte mulțimi heterogene de obiecte, după diverse criterii (culoare, formă, mărime, funcții etc.).

Deși cunoaște o perioadă de intensă verbalizare și organizare a limbajului, preșcolarul rămâne tributar ireversibilității perceptive, manifestat ca imposibilitate de a trece de aspectele de formă, culoare, înregistrate pe cale perceptivă, imposibilitatea surprinderii unor raporturi, fenomene inaccesibile simțurilor, cum ar fi permanența, *invariația* (exemplu : copilul apreciază ca fiind mai mare foița decât bastonașul obținut din aceeași cantitate de plastilină). Rar, pot fi întâlnite și cazuri de copii care realizează reversibilități prin compensare sau semireversibilități. Exemplu : refacerea bilei de plastilină, a turnării lichidului în vasul în care a fost inițial, copilul afirmând că „nimic nu s-a luat, nimic nu s-a adăugat... este tot atâta". Cuvintele copiilor preșcolari nu posedă decât *semnificații semiconceptuale în forma unor reprezentări generale.*

În finalul perioadei preoperatorii, apare *conceptul de număr*, pe baza degajării, prin coordonări, a unei grupări operaționale noi care realizează asocierea cantității la număr, fiind sintetizate seriația și clasificarea, aspectul ordinal și cel cardinal.

Stadiul operațiilor concrete — situat între 7 și 12 ani — se caracterizează prin apariția grupărilor operaționale care permit conceptualizări și coordonări de concepte. Grupările care se constituie, se complică și perfecționează în acest stadiu, din generalizarea unor date rezultă situații concrete, intuitive și ele prefigurează grupul operațiilor formale.

Structurile operatorii, luate în sine, sunt abstracte și definesc o logică calitativă (a ordinii și claselor), dar conținutul lor rămâne în bună măsură concret, deoarece poartă asupra obiectelor și relațiilor concrete dintre ele. Operațiile concrete, în rândul cărora *clasificarea* constituie operația principală, poartă asupra realității concrete sau asupra reprezentărilor și efectuează consevările progresiv, trecând de la o categorie la alta după cum observa Piaget — uneori prin decalaje între do-

menii de doi — trei ani (de la vârsta de 7—8 ani, copiii admit conservarea materiei, către 9 ani recunosc conservarea greutății și abia la 11—12 ani, conservarea volumului). *Surprinderea invariației, deci a ceea ce este constant și identic în lucruri,* se bazează pe capacitatea de a coordona între ele operațiile gândirii, de a le grupa în sisteme unitare, în cadrul cărora devine posibilă *reversibilitatea,* capacitatea de efectuare în sens invers a drumului de la o operație la alta (exemplu : copilul apreciază că firul subțire din plastilină cântărește tot atât cât bucata sferică inițială pentru că este „tot atâta", deci, cantitatea nu s-a schimbat).

Reversibilitatea prin inversiune (adunare—scădere, înmulțire—împărțire, asociere—disociere ș.a.m.d.) se produce simultan, fără desfășurări fizice. Este un fenomen caracteristic minții omenești care poate, după cum se vede, să se miște simultan în sensuri opuse și astfel să *„conserve invariantul" în conceptul care este întotdeauna general.* Există și *o reversibilitate prin reciprocitate (A* este fratele lui *B* precum *B* este fratele lui *A)* care-și întârzie constituirea în acest stadiu și rămâne detașată de reversibilitatea prin inversiune.

La finalul stadiului operațiilor concrete se produce o reorganizare a structurilor operatorii și o ierarhizare a lor, astfel încât se constituie la un nivel de integrare mai înalt, supraordonat, *mecanismele de coordonare logică și matematică.* Prin această operare supraordonată ce se exercită asupra altor șiruri operaționale (cele concrete) controlând corectitudinea lor ca atare (indiferent de conținut) intelectul trece treptat, între 12—17 ani, în stadiul său superior care este denumit stadiul operațiilor formale.

Caracteristic pentru *stadiul operațiilor formale* este faptul că subiectul nu se limitează să acționeze direct asupra obiectelor concrete (operații de clasificare, numerație și calcul, punere în relații, manipulări spațio-temporare), ci reușește să coordoneze (să regleze) propozițiile (judecățile) în unități mai mari (fraze, discurs, raționamente complexe). Cea mai semnificativă construcție intelectuală a acestui stadiu este *raționamentul ipotetica-deductiv.* Ipoteza este enunțată verbal și se judecă asupra consecințelor ei posibile („Dacă... atunci"...). Printr-o astfel de coordonare a propozițiilor (stadiul mai este denumit și propozițional) se trece de la operare asupra realului la *operarea asupra posibilului.* Aceasta în baza constituirii grupului operațional cu dublă și intercorelată reversibilitate (prin inversiune și prin reciprocitate) care, prin transferuri și corelări, funcționează ca o *combinatorică.* În virtutea abstractizării constructive, a reconstrucției pe noi planuri, inteligența (aici echivalentă cu gândirea) devine reflexivă, se repliază asupra sa însăși, uzând de norme logice și matematice.

Adolescentul este apt de gândire abstractă și teoretică și cu aceasta se ajunge la vârful construcției intelectuale, dincolo de care nu mai intervine un alt stadiu de dezvoltare. Până pe la 20 de ani, aparatul intelectual se construiește în tot ce are el fundamental.

2. GÂNDIREA CA PROCES PSIHIC CENTRAL

Desfășurându-se larg, în mai multe faze (discursivitate), și apelând la resursele celorlalte procese psihice — nu numai memorie dar și afectivitate și voință — în vederea progreselor, adâncirii și extensiunii cunoașterii, *gândirea îndeplinește în sistemul psihic uman un rol central și este definitorie pentru om, ca subiect al cunoașterii logice, raționale.*

Centralitatea gândirii constă nu numai în faptul că ea antrenează toate celelalte disponibilități și funcții (pentru a trece dincolo de aparențe la esență, dincolo de formă la conținut, dincolo de particular la general), dar și în faptul că instalându-se ca un „stat major" al sistemului, orientează, conduce, valorifică celelalte procese și funcțiuni (percepții ce devin observații, comunicare verbală ce dobândește înțeles, subordonându-se normelor logice, voința ce-și precizează scopurile pe bază de predicție și își urzește planurile în baza unor raționamente etc.).

Procesualitatea gândirii duce, de la o secvență la alta, la anumite produse : idei, concluzii, sisteme cognitive încheiate. Acestea reintră în circuit și servesc ca bază sau mijloace pentru noi demersuri ale gândirii ce nu încetează să activeze și să se acomodeze la noi conținuturi și la noi sarcini.

Ar fi o iluzie să afirmăm că știm totul despre gândirea omenească. Totuși, în secolul nostru s-au marcat unele progrese, cum sunt cele schițate ceva mai sus cu privire la stadiile dezvoltării intelectuale.

Prin modelul tridimensional al intelectului, psihologul american J. P. Guilford oferă o prezentare sistemică a psihologiei gândirii și factorilor acesteia (v. fig. 11). Sunt, ca și în cazul oricăruia din procesele psihice, trei categorii de factori-compo-

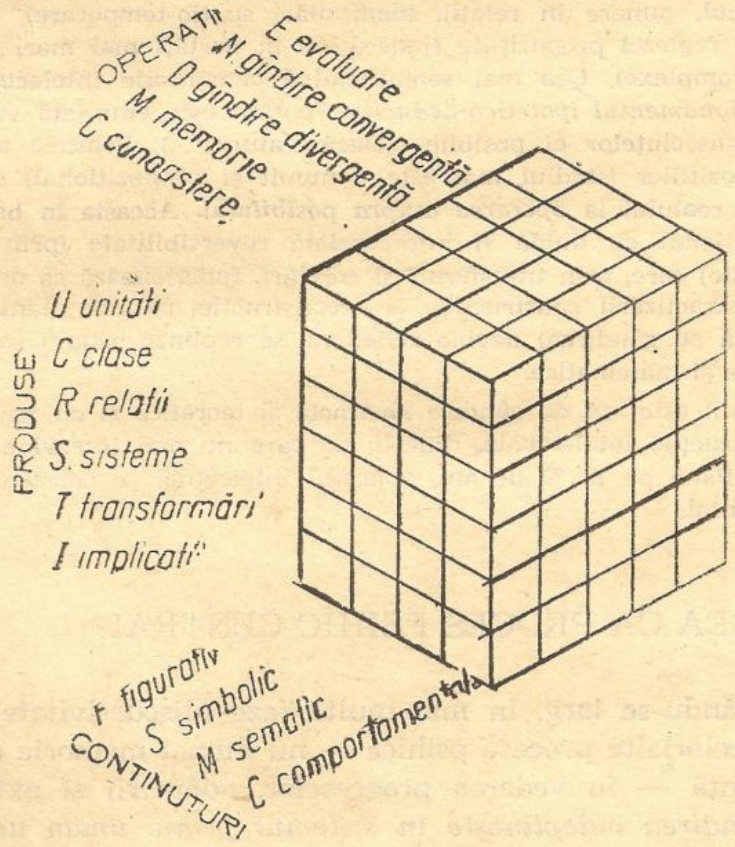

Fig. 11. — Modelul structurii intelectului (după J. P. Guilford).

nenți, și anume : câte 5 operații (evaluare, gândire convergentă, gândire divergentă, memorie, cogniție) ; 4 conținuturi (comportamental, semantic, simbolic, figural) ; 6 produse (unități, clase, relații, sisteme, transformări, implicații).

În ansamblu, rezultatele lui Guilford sunt impresionante pentru că duc la un model multifactorial de clasificare a componentelor intelectului uman, după cele trei criterii arătate, considerate simultan. Se construiește un paralelipiped în care pe o dimensiune sunt date operațiile, pe alta conținuturile și pe cea de-a treia, produsele. Din înmulțirea 5 x 4 x 6 rezultă 120 cubulețe sau căsuțe. Guilford consemnează : „fiecare celulă a acestui model desemnează o anume capacitate care poate să fie descrisă în termenii operației, conținutului și produsului și pentru fiecare celulă în punctul ei de intersecție cu altele este un mod unic de îmbinare a unei operații cu un conținut și cu un produs. Testul pentru determinarea uneia sau alteia dintre capacitățile intelectuale trebuie să ne dea aceleași trei caracteristici". Modelul sistemului intelectual elaborat de Guilford a îndeplinit și îndeplinește rolul unei veritabile *matrici de descoperire,* asemenea tabelului elementelor periodice al lui Mendeleev. În momentul conceperii modelului se identificaseră cca 60 componente, iar după ultimele comunicări, numărul căsuțelor, identificate prin testări speciale, se apropie de 100.

Referindu-se la desfășurarea globală a principalului proces intelectual, care este gândirea, Guilford îi identifică patru caracteristici de ansamblu ale funcționării sale, și anume : 1) *flexibilitatea* (restructurarea sau schimbarea promptă a direcției) ; 2) *fluiditatea* sau cursivitatea ; 3) *originalitatea,* ca manifestare a unui stil cognitiv orientat spre nou și degajat de ceea ce este uzual și banal și, în sfârșit, 4) *elaborarea,* susținută consecvent de efort intelectual-voluntar, necesar pentru finalizarea lucrului intelectual.

Încercând o definiție a gândirii, suntem nevoiți să precizăm ce anume din lumea obiectivă se reflectă informațional în planul intelectual subiectiv. Dacă faptele singulare nu sunt obiect al gândirii ci ale proceselor senzoriale, atunci ne întrebăm ce reprezintă invarianții, constantele din multitudinea obiectelor și fenomenelor care se divid în clase și categorii.

Considerăm, asemenea unor filosofi germani, că și în cazul claselor de obiecte-fenomene, ca și în cazul determinărilor de orice fel, faptul unificator este *relația.* Ne referim la relațiile obiective simple sau complexe, cu un anumit grad de esențialitate ce există real și se impun gândirii. Le-am denumit relații categoriale, iar pe cele privind determinarea, cum sunt legile obiective, le considerăm adecvat ca fiind determinative.

Gândirea se definește ca *procesul cognitiv de însemnătate centrală în reflectarea realului care, prin intermediul abstractizării și generalizării coordonate în acțiuni mentale, extrage și prelucrează informații despre relațiile categoriale și determinative în forma conceptelor, judecăților și raționamentelor.*

În analiza și studiul gândirii, este necesar să ne referim, cu deosebire, la următoarele patru categorii de fapte : 1) sistemele operaționale de nivel intelectual, prin care gândirea se definește ; 2) natura conceptului ca unitate de bază a gândirii și formarea conceptelor printr-un proces de învă-

țare ; 3) latura funcțională permanentă a gândirii, și anume înțelegerea ca decodificare semantică și 4) rezolvarea de probleme ca domeniu de realizare performanțială a proceselor gândirii.

3. MODALITĂȚI DE OPERARE A GÂNDIRII

1. *Analiza și sinteza superioară.* În toată activitatea psihică participă operații de analiză și sinteză. La nivelul percepției se constată diferențieri (de forme, culori, tonuri acustice, gusturi etc.) și structurări ale întregului dar nu și separări, segmentări, în minte, ale unui întreg. Numai la nivelul intelectual sunt posibile astfel de operații (analogice celor practice și reproducându-le pe acestea) de descompunere a întregului în părți ca și cum ar fi tăiate, rupte și disparate, și apoi de reunire a lor, uneori într-o altă ordine, după o altă schemă. Aceasta întrucât aici analiza și sinteza se fac cu mijloace verbale ce permit segregări, disocieri și reasocieri pentru a compune o altă structură, într-o altă organizare. În această reorganizare se uzează de reguli sintactice. Se vede că regulile simbolismului verbal se răsfrâng asupra felului cum se operează în minte chiar cu un material concret.

2. Uzând de capacitatea discriminativă și reconstitutivă a actelor de analiză și sinteză intelectivă, omul, de la cea mai fragedă vârstă, se raportează la lumea concretă, astfel încât el să stabilească asemănări și deosebiri între obiecte, fenomene, situații. Ce e „la fel" și ce e „altfel" sunt operațiuni ce intervin de timpuriu, iar instrucția uzează pe larg de comparații, ajungând la ample clasificări.

Prin urmare, la baza oricărui proces de cunoaștere stă *comparația* ca determinare a asemănărilor și deosebirilor, ținând seama de un anumit criteriu (culoare, formă, mărime, greutate, utilitate etc.). Efectuarea comparației după un criteriu clar formulat este o normă a logicii. La nivel mai înalt se apelează la raționamentele de analogie. Desigur o dată cu criteriul epuizat se poate trece la un alt criteriu pentru a realiza o comparație sistemică.

3. *Abstractizarea* este o formă superioară de analiză. Am văzut cum prin analiză descompunem un obiect sau fenomen în părți componente, stabilim în ce relații se află cu cele din jur, ce funcțiuni îndeplinesc și cum se leagă părțile între ele.

Ne interesează, deci, nu doar să descriem ceva ci să înțelegem, să ne explicăm un fenomen sau altul. În acest scop, analiza devine selectivă și nu acordă aceeași însemnătate tuturor componentelor și însușirilor. De pildă, forma frunzelor, caracteristică pentru o specie de plante, este mai puțin importantă decât sinteza clorofiliană ce se produce în frunze în condiții de lumină, căldură, umiditate și mediu aerian. Tot așa, coloritul petalelor este mai puțin important decât funcțiile pe care

le îndeplinesc florile în înmulțirea plantelor prin semințe etc. Se recurge, de aceea, la clasificări în cercuri tot mai largi, stabilindu-se clase sau categorii de părți, însușiri, funcții care au o însemnătate majoră în producerea anumitor fenomene.

Analiza abstractivă se orientează pe verticală, de la variabil la grade de invarianță (constanță) tot mai înalte. Iar pentru că ceea ce este invariant nu iese cu ușurință în evidență și se prezintă în cele mai variate forme, termenul de abstract desemnează relații și însușiri care sunt ascunse, impalpabile, deși sunt foarte importante. Așa, mineralele există în cele mai variate forme anorganice, dar nu există ca abstracțiuni pure decât în mintea omului, pentru că numai în minte acele însușiri pot fi detașate din complexele concrete ale unora sau altora dintre minerale (piatră, metal, gaz, etc.). În abstracție, selectivitatea operează pozitiv, prin retenție și negativ, prin eliminare, ignorare, trecere în plan secundar. În limbajul curent, abstractizarea desemnează operația de extragere dintr-o mulțime a ceea ce este un fel de factor comun, este un fapt esențial, întrucât caracterizează o categorie de obiecte și fenomene. Ceea ce a fost abstract se exprimă într-o noțiune sau idee. Limbajul curent se referă și la latura negativă a abstracțiunii, prin expresia „a face abstracție de...". De exemplu : toți sunt oameni și au aceleași drepturi, abstracție făcând de vârstă, sex, apartenență etnică, profesiune ș.a.m.d.

În același timp, trebuie ținut seama de faptul că în construcția pe verticală a intelectului uman, procesele de abstractizare nu se aplică numai concretului ci și unor serii de abstracțiuni subordonate. Se realizează, astfel, *abstracțiuni ale abstracțiunilor,* cum este în clasificarea biologică, ce duce de la specie la genuri , la încrengături și regnuri. Operațiile de abstractizare progresează și ajung până la construcții teoretice, pentru că ele se realizează în unitate cu generalizările și uzează de condensate informaționale cu valabilitate generală.

4. *Generalizarea* este o operație predominant sintetică. Însușirile sau relațiile abstracte (întrucât se dovedesc comune, generale, esențiale) sunt reunite într-un model informațional menit să definească o clasă sau o categorie de obiecte și fenomene. Aceasta este latura intensivă a generalizării. Totodată se manifestă și latura extensivă a generalizării, când se stabilește mulțimea indefinită a obiectelor care corespund notelor definitorii ale categoriei la care s-a ajuns.

Opuse abstractizării și generalizării, sunt operațiile *de concretizare* sau particularizare, ce reprezintă demersuri descendente ale gândirii de la abstract la concret și de la general la particular. În acest plan sunt discutate în logică schemele raționamentelor deductive și inductive.

Generalizarea este operația de trecere de la individual — concret la general sau categorial. Simptomele ce apar în câteva cazuri de îmbolnăviri sunt considerate a fi caracteristice pentru o anumită boală în

genere. Ceea ce se constată prin examen microscopic și analiză chimică la un țesut celular se dă ca atribut general al acelei categorii de țesuturi.

Generalizarea este prezentă și atunci când un caz particular este raportat la un integrator verbal superior și se afirmă că, de exemplu, un corp este oval, că rața și gâsca sunt păsări acvatice, că la elevii buni pregătirea temelor are prioritate asupra jocurilor ș.a.m.d.

În realitate, operațiile descrise apar în cupluri și blocuri interacționiste (analitico-sintetice, abstractiv-concretizatoare, generalizant-particularizatoare, comparative, inductiv-deductive), astfel încât gândirea se „mișcă" simultan în toate sensurile, proprietatea de a opera simultan în sensuri opuse fiind proprietatea specifică a gândirii omenești.

4. ALGORITMICA ȘI EURISTICA

De mult timp, dar în mod sistematic abia în epoca noastră, s-a constatat că în organizarea operațiilor intelectuale intervin formule și direcții (strategii) diferite. Unele sunt formule definitivate de lucru, care au ajuns să fie standardizate pentru că în raport cu sarcina parțială propusă au o eficiență sigură. Celelalte, dimpotrivă, sunt modalități de incitare, activare a gândirii și lucrului intelectual în genere, de orientare într-un anumit sens fără siguranța modului cum se va opera în continuare, metoda de lucru construindu-se „din mers" și chiar în diferite variante, rezultatele finale fiind nesigure.

Algoritmul a fost relevat în urmă cu o mie de ani în matematici. În același mod se operează în orice adunare sau scădere, sau înmulțire, împărțire, sau extragerea rădăcinii pătrate etc. Sunt *serii str'ct ordonate de operații ce intervin succesiv până se ajunge la îndeplinirea respectivei sarcini. O structură operațională standardizată* ce se exprimă printr-o *regulă precisă*. O anume regulă mai poate uneori apela la o altă regulă care și ea la rândul ei este un standard operațional. În matematici, încă din manualele elementare, algoritmii sunt puși în evidență și propuși spre învățare și exersare ca atare. Sunt deprinderi complexe. La baza calculatoarelor electronice sunt algoritmi conform cărora se organizează circuitele sau se construiesc, în ansamblu, programele. Când s-a propus utilizarea „creierilor" electronici pentru învățare de orice fel, examinare, traduceri, conducere, diagnoză și prognoză etc. s-a ivit necesitatea ca să se evidențieze algoritmii din diverse alte domenii ale științei și activității practice. În scopul construirii de programe s-au detașat algoritmi în explorarea perceptivă, în gramatică, în biologie, agrotehnică, medicină, economie, statistică etc. S-a constatat, cu acest prilej, că nu pe tot cuprinsul lor, științele și disciplinele tehnice sunt susceptibile de a fi algoritmizate

și în consecință nu totul poate fi automatizat și înscris într-un program definitiv. În fiecare domeniu se descoperă, totuși, un ansamblu de algoritmi specifici, alcătuind o algoritmică. Punerea în evidență și exersarea unor algoritmi este necesară pentru optimizarea învățării și antrenarea în rezolvarea de probleme.

Euristica este disciplina ce reunește procedeele menite să conducă la descoperire și invenție.

Procedeele euristice sunt sisteme operaționale plastice și deschise de tipul întrebării și punerii de noi probleme, a explorării și ipotezei, a îndoielii față de ceea ce se consideră adevărat sau valabil și a contrazicerilor parțiale sau integrale. Euristica nu rămâne la gândirea de tip „da-nu", „alb-negru", ci suscită producția intelectuală divergentă, în care se admit diverse variante și soluții, considerate a fi nu reciproc-exclusive ci complementare. În consecință, euristica, explorând obiectul integral din anumite puncte de vedere (fizic, chimic, biologic etc.) până la reducție la absurd, se lansează apoi în combinatorici din cele mai complexe. Uneori supozițiile și modelările euristice se abat de la rigurozitatea logică, preferând inteligenței cristalizate inteligența fluidă, prelungită cu fantezie și apelând nu numai la deducții ci și la analogii.

Nu se poate face un inventar de procedee euristice decât în raport cu un domeniu sau altul. Trebuie însă arătat că, o dată verificate și completate, procedeele euristice se transformă în algoritmi, iar la nivelul ei elementar euristica rezidă în alegerea algoritmului potrivit pentru efectuarea unei sarcini noi pentru subiect.

Descoperirile și invențiile sunt strâns legate. O descoperire geologică, geografică, de substanță chimică sau relație fizică, de ordin fiziologic sau psihologic necesită „invenții" cel puțin în organizarea intelectuală, tehnică și experimentală. Invenția, ca o construcție artificială originală, apelează, la rândul ei, la fapte și legi obiective descoperite anterior și care intră într-o nouă combinație.

În orice activitate intelectuală, inclusiv învățarea și rezolvarea de probleme, se îmbină algoritmica și euristica în proporțiile cerute de sarcina asumată.

5. NOȚIUNILE ȘI FORMAREA LOR

Din toate cele expuse până acum rezultă că noțiunea sau conceptul, ca unitate de bază a gândirii, constă dintr-o condensare selectivă sau integrare de informații despre însușirile generale și esențiale ale anumitor clase de obiecte, fenomene sau relații. Fiind un *integrator categorial*, noțiunea este întotdeauna generală, dar se situează la diverse niveluri de generalitate (de exemplu : galben—culoare ; privighetoare—pasăre—ființă ; hidrogen—hidrocarburi—substanță chimică).

Tot așa noțiunea se situează, prin factura ei, la un anumit nivel de abstractizare : unele sunt mai apropiate de concret (dar niciodată reductibile la un concret singular), iar altele urcând la niveluri mai înalte de abstracțiune până se pierde orice contact cu imaginile, rămânând în minte numai *ideea,* desprinsă de orice conexiune intuitivă.

Aceasta a permis ca sistemul cognitiv global, la care a ajuns omenirea, să poată fi reprezentat printr-o *piramidă a conceptelor*, universal valabilă, în care dispoziția integratorilor pe verticală este fixă și absolut exactă (vezi fig. 12). Este inadmisibil să inversezi, de exemplu, poziția noțiunii de gen cu cea a noțiunii de specie (pasăre—găină). Este ceea ce permite dezvoltarea cunoașterii la nivel social-istoric și face posibilă înțelegerea și cooperarea interumană.

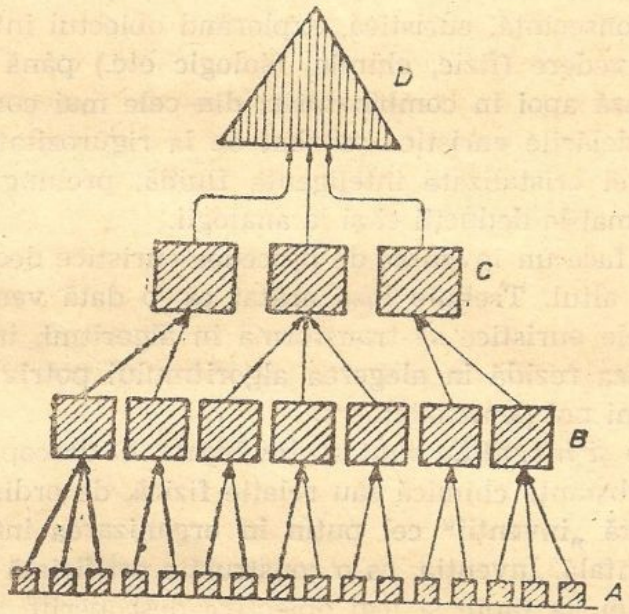

Fig. 12. — Piramida conceptelor.

Conceptul sau noțiunea este trăită subiectiv, ca o *semnificație* ce se referă la o clasă de fapte ale existenței. Când în minte desfășurăm o anume semnificație conceptuală (de exemplu, referitoare la „oțel") ne dăm seama că nu este exprimată într-un singur raport, un indicator unic, ci în activarea unei serii de relații interconceptuale. Oțelul se raportează la fier, care face parte din clasa metalelor, dar oțelul, cu toate proprietățile lui de duritate și elasticitate, nu există în stare naturală, este fabricat, saturat cu carbon și alte substanțe ; există diverse sortimente de oțel cu importanță variabilă în construcția de mașini etc.

Este ceea ce i-a făcut pe logicieni să susțină că nu se poate rupe conceptul de judecăți și raționamente pentru că ori de câte ori încercăm o definiție a unui concept facem trimiteri la alte concepte cu care se află în raporturi de subordonare, coordonare, supraordonare. Astfel, fiecare

concept apare ca un loc de întâlnire între diverse dimensiuni conceptuale.

Conceptul se dezvoltă și se perfecționează permanent atât de-a lungul vârstelor, cât mai ales în procesul utilizării sale care permite diferențieri, asociații, integrări succesive, în genere prin experiență. Accentul trece pe modul de inserție în sistemul intelectual — și, totodată, pe întemeierea operatorie. Pseudoconceptele și conceptele potențiale, denumite și concepte empirice sau cotidiene, atât de specifice copilului și școlarului, nu dispar total din activitatea intelectuală a adultului, nu sunt integral destructurate și reconstruite la nivelul abstracțiilor științifice. Dimpotrivă, la orice om, indiferent de vârstă, o mare parte din cunoștințe are un caracter empiric. Așa cum arată M. Zlate, în *conceptele empirice persistă trăsături concrete, particulare, însușiri locale, restrictive, dependențe accidentale și neesențiale.*

Cunoștințele empirice sunt limitate și sărăcăcioase în conținut, unele dintre ele sunt fragile, labile, altele sunt însă rigide și conservatoare, în schimb toate sunt puternic individualizate cognitiv, acțional și mai ales afectiv, ele fiind foarte personale, specifice fiecărui individ. Dacă totuși conceptele emprice presimt cumva esența sau se apropie de ea pe căi ocolite, fără să o sesizeze conștient, aceasta se datorește capacității generative și discriminatorii a practicii. Fără a se ridica la nivelul universalelor, în accepțiunea majoră a cuvântului, conceptele empirice se înscriu într-o logică naturală, precumpănitor inductivă și analogică, dar neîmplinită sub raport deductiv. Totuși deducția este implicată. Aceasta le conferă o anumită bază de veridicitate și utilitate.

Cât privește *conceptele științifice*, acestea *cuprind însușirile esențiale ale obiectelor și fenomenelor, în conținutul lor impunându-se semnificația obiectivă a acestora :* ele reflectă legitățile realității și existenței, permit intrarea în posesia definițiilor, implică o pluralitate de mijlociri și, prin aceasta, tind să se raporteze explicit la realitate.

O noțiune empirică maturizată poate fi exprimată printr-o definiție sau caracterizată sumar. Cât privește noțiunea științifică, aceasta nu se finalizează, ci debutează cu o definiție logică, deci cu o precisă integrare în sistem, cunoștințele empirice servind, în acest cadru, pentru analize critice și ilustrări.

Pentru ca un concept să se elaboreze este necesară o anume organizare a întregii activități intelectuale și în particular formarea unui suport operațional pentru respectivul concept sau pentru seria de concepte apropiate.

Noțiunile se formează, în condițiile dezvoltării psihice, prin acumularea de experiență în activitatea modelată social, prin comunicarea cu adulții, prin însușirea limbii și culturii. Procesul formării sistemelor de cunoștințe, a piramidei conceptelor, presupune cu deosebire constituirea progresivă a subproceselor de abstractizare și generalizare.

6. INVĂȚAREA COGNITIVĂ

În dezvoltarea psihică și în constituirea personalității adulte activitatea de învățare îndeplinește un rol conducător și decisiv. În genere, prin învățare se dobândesc noi comportamente. Copilul și școlarul învață să meargă, să vorbească, să se raporteze la ceilalți, să acționeze în cele mai diverse moduri, să numere și să socotească, să scrie și să citească, să se conducă după valorile adevărului, binelui și frumosului, să participe la viața socială și la activitatea profesională etc. Toate, inclusiv știința, cultura, profesia, se dobândesc prin învățare. Sunt însă diverse forme ale învățării care pot fi latente și spontane sau conștiente, organizate sistematic și îndreptate către anumite obiective sau conținuturi, cum este învățarea școlară.

Între procesele psihice și învățare sunt raporturi de interdependență. Pe de o parte, activitatea de învățare antrenează și implică toate procesele și funcțiile psihice, cum sunt percepția observativă, imaginile reprezentării și în ansamblu imaginația, cu deosebire gândirea și memoria, motivația și afectivitatea, și în mod special limbajul, voința și atenția. Pe de altă parte, învățarea, mai ales în formele ei intensive, contribuie la modelarea, structurarea, chiar constituirea proceselor psihice, întrucât nu numai că le îmbogățește conținutul dar impune totodată și construirea de noi mijloace operatorii, de restructurări sau organizări speciale în cadrul întregului sistem psihic uman. De aceea, se consideră că învățarea este în diverse grade generativă sau formativă și constructivă.

În consecință, este important pentru dezvoltarea proprie nu numai efortul de învățare, în genere, ci și modul cum înveți.

În cadrul învățării școlare — activitate pe care o desfășoară elevii — un loc central revine *învățării cognitive*. Este activitatea de asimilare sau însușire a cunoștințelor și operațiilor intelectuale corespunzătoare, de constituire a unor sisteme cognitive și structuri operaționale conforme cu obiectele de studiu.

Prin instrucție sau predare sunt comunicate sau demonstrate elevilor o serie de cunoștințe și procedee de lucru pe care aceștia trebuie să le însușească în mod activ, odată cu operațiile sau procedeele de lucru intelectual adecvate.

Instrucția și învățarea uzează de mijloace intuitive și verbale îmbinate în mod specific. Pentru învățare, este hotărâtoare acțiunea cu motivația și obiectivele sau scopurile ei, cu modul în care ea se desfășoară în vederea receptării, prelucrării și valorificării informațiilor. În evoluția ei, acțiunile intelectuale parcurg câteva etape, trecând de la forme externe, materiale observabile, la reprezentări, la formulări verbale, pentru ca în final, prin prescurtări și schematizări, să se interiorizeze, ajungând la modele mintale abstracte și generalizate. Formarea conceptului de număr pornește de la observații și manipulări ale mulți-

milor de obiecte omogene, trece la observarea și reprezentarea a ceea ce este mai mult și mai puțin, prin construirea seriilor crescătoare sau descrescătoare, prin aplicarea denumirilor verbale și trecerea de la calculul pe concret la calculul „în minte", pentru ca în final să se ajungă la conceptul de număr ca o clasă de scheme foarte generale ce se aplică absolut oricăror grupări de unități. Dacă un preșcolar doar spune 1, 2, 3, 4... dar nu poate socoti elementar, el încă nu dispune de integratorul sau conceptul de număr. Aceleași probleme se ridică în legătură cu oricare alt concept.

Formarea conceptelor și a sistemelor de concepte la care ne-am referit ceva mai sus face parte din învățarea cognitivă. Trecerea de la conceptele empirice la cele științifice, în cadrul învățării școlare, intră, de asemenea, în sarcina învățării cognitive, întrucât aceasta se ocupă cu deosebire de progresele cunoașterii conform exigențelor științei.

Învățarea cognitivă contribuie și se sprijină pe dezvoltarea analizei și sintezei, abstractizării și generalizării, a comparației și clasificării, a algoritmicii și euristicii, a sistematizării și organizării logice a gândirii. În centrul preocupărilor învățării cognitive este conținutul informațional-cognitiv asimilat. De aceea, programatic, învățarea cognitivă este potrivnică superficialității și formalismului. Se poate învăța ceva pentru a reproduce oral sau în scris prin cuvinte fără a fi înțeles bine și corect semnificațiile conceptuale, fără a stăpâni sistemul de idei corespunzător. Au fost învățate cuvintele iar nu semnificațiile noționale asociate lor. Or, acestea sunt, în învățarea cognitivă, esențiale.

Tocmai de aceea învățarea cognitivă este solidară cu înțelegerea integrală și aprofundată a materialului supus studiului și propune cultivarea inteligenței. Cea mai activă și fecundă strategie a învățării cognitive este problematizarea (prezentarea unor materiale în forma problemelor) și, în genere, activitatea de rezolvare a problemelor.

Cu deosebire, prin apelul la euristică se poate ajunge la performanțe creative. Pentru că învățarea cognitivă nu se limitează numai la însușirea corectă a cunoștințelor științifice, ci tinde spre dezvoltarea lor consecventă și valorificarea lor aplicativă.

Deși strict necesară, memorarea cunoștințelor, pentru a fi reproduse apoi, nu trebuie să aibă întâietate. Învățarea cognitivă este concentrată pe gândire și pe toate posibilitățile ei. Este de aceea necesar ca în ciuda unor practici defectuoase ale învățării școlare să se acorde învățării cognitive prioritate, în sensul că, în principal să se organizeze învățarea astfel încât să se clarifice problemele, să fie bine și sistematic înțeles materialul și reformulat personal pentru ca apoi să se treacă la acțiunile de memorare și la controlul temeiniciei stăpânirii lui. În caz contrar, când învățarea începe și se reduce la memorare, există riscul ca elevul să învețe formal și să fixeze și rețină cunoștințe fragmentare și chiar defectuoase.

7. ÎNȚELEGEREA

Datorită gândirii, omul desprinde semnificațiile obiectelor, fenomenelor și acțiunilor cu care se întâlnește. Aceasta se realizează prin *raportarea noilor informații la fondul de cunoștințe asimilate și sistematizate*. Vedem un obiect în deplasare și la un moment dat declarăm că acel obiect este un tren. Se oprește motorul automobilului cu care călătorim și după ce facem unele verificări conchidem că este pană de benzină sau una electrică.

Fără a găsi în sistemul nostru de cunoștințe un echivalent pentru datele noi și fără a combina cunoștințele ce le avem pentru a surprinde exact semnificația acestor noi date, înțelegerea nu este posibilă. Deci, esențial este modul în care se conjugă informația stocată cu informația nouă, prima îndeplinind rolul de cod față de cea de-a doua. De aici o primă constatare, aceea că dacă nu dispui în prealabil de cunoștințe suficiente nu reușești să decodifici, așa cum neavând cunoștințe într-o limbă străină nu poți înțelege vorbirea sau textul în acea limbă.

Insuficiența cunoștințelor prealabile handicapează înțelegerea, o face să fie superficială, fragmentară sau chiar falsă.

Pentru ca înțelegerea să se realizeze adecvat, este necesar să intervină o selecție atât în ce privește activarea vechilor cunoștințe, cât și din punctul de vedere al trierii noilor informații. Menționăm faptul că sarcinile de înțelegere sunt variate, ele pot avea ca obiectiv : o simplă identificare, descoperirea unei cauze, a unor interdependențe, detașarea principiului funcțional sau surprinderea unor corelații structurale între fenomene sau idei. De fiecare dată, în dependență de sarcină, demersurile mintale capătă un caracter specific. Astfel, una este să înțelegi principiile de funcționare a unui agregat tehnic și alta este să descoperi motivele ce se ascund în spatele comportamentului unei persoane. În primul caz sunt suficiente cunoștințele mecanice și fizice, în cel de-al doilea se apelează la existență și la cunoștințele de psihologie.

În ansamblu, înțelegerea poate fi ghidată de anumite intenții sau puncte de vedere. Astfel, o situație complexă, incluzând factori naturali, economici, geografici și culturali, poate fi înțeleasă sub diverse unghiuri. Modul de înțelegere corespunde unei specializări a gândirii.

În dependență de gradul de dificultate (distanța între cunoștințele vechi și datele noi), înțelegerea se realizează rapid, simplu, *spontan* sau printr-un proces de durată, desfășurat multifazic, *discursiv*. Înțelegerea spontană este rezultatul unei relative automatizări a explorărilor cognitive și presupune o prescurtare a operațiilor de decodificare, o reducție la minimum. Înțelegerea discursivă se realizează treptat, necesită eforturi conștiente, trece de la decodificarea fragmentelor la cea a dimensiunilor esențiale ale fenomenului și apoi la decodificarea integrală (de structură) finalmente producându-se o restructurare mintală.

În studiul oricărei discipline științifice intervine înțelegerea discursivă care uneori este eșalonată pe mari intervale cum sunt anii școlari. Ceea ce este caracteristic pentru studiul științific îl constituie faptul că frecvent apar dificultăți în ce privește pătrunderea înțelesului unor segmente din text și mai ales apar dificultăți în ceea ce privește corelarea integrală a diverselor segmente ce sunt oferite, succesiv, prin lecții și lecturi. În aceste condiții, întrucât intervin obstacole cognitive („nu înțeleg bine", „nu-mi este clar"), procesul înțelegerii dobândește structura unei rezolvări de probleme. Ceea ce nu este înțeles este de fapt o necunoscută. În aceste condiții, trebuie puse întrebări, să se restructureze formulările și să se formuleze ipoteze, care apoi să fie verificate.

8. REZOLVAREA PROBLEMELOR

Gândind asupra situațiilor, elaborându-și planurile, fie în ordinea complexă a practicii, fie în ordine pur intelectuală, subiectul întâmpină dificultăți, uneori chiar acțiunea lui efectivă este barată, se confruntă cu obstacole pe care se străduiește să le depășească prin mijloace cognitive. Aceasta constituie domeniul performanțial de lucru al gândirii, care este definită, adesea, ca *proces de rezolvare a problemelor.*

Problema apare deci ca un *„obstacol" cognitiv* în relațiile dintre subiect și lumea sa, o „barieră", o „dificultate teoretică sau practică". Problema reprezintă un *sistem de întrebări* asupra unei necunoscute, pentru că dificultatea se prezintă direct ca o *lacună a cunoașterii.* Avem în vedere problemele apărute în orice domeniu de activitate a omului.

Înainte de problemă apare situația problematică, o structură generativă de probleme (Chomsky), când subiectul constată că procedeele obișnuite, uzuale nu sunt suficiente pentru a acoperi lacuna din gândire. Situația problematică se manifestă ca o neconcordanță între mijloace și scopuri, între cerințele situației pe de o parte și posibilitățile subiectului pe de altă parte.

Problema apare, deci, ca un obstacol cognitiv în relațiile dintre subiect și lumea sa, iar asumarea sarcinii de a depăși obstacolul, ca și demersurile cognitive și tehnice întreprinse în acest scop, conturează domeniul rezolvării problemelor.

Categorii de probleme. După gradul de structurare, problemele se clasifică în probleme *bine definite,* ce pot fi rezolvate prin utilizarea strategiilor algoritmice și probleme *slab definite,* ce implică strategii euristice de rezolvare.

Din perspectiva ciberneticii, V. Reitman propune o tipologie a problemelor, luând drept criterii : măsura specificării datelor inițiale din situația problematică : măsura specificării scopului, deci a stării finale vizate ; necesarul de operații de transformare. În consecință, rezultă cinci

categorii de probleme : 1) *reproductiv-necreative* (cele care nu necesită un demers cognitiv creator, ci doar o gândire reproductivă, fiind rezolvate prin modalități sistematice, determinante, de progres către soluție, strategii algoritmice) ; 2) *demonstrativ-explicative* sau *inovativ-creative* (probleme în care starea finală e bine specificată și se cere demonstrarea, dovedirea, explicitarea, găsirea cauzalității) ; 3) *probleme euristic-creative* (în care atât începutul, cât și sfârșitul sunt slab delimitate, au mare grad de ambiguitate, fapt ce solicită în cel mai înalt grad capacitățile cognitive) ; 4) *inventiv-creative* (probleme tipice pentru creația tehnică actuală, asemănătoare cu cele euristic-creative, dar cu starea inițială mai bine specificată) ; 5) *probleme de optimizare,* de reproiectare creativă (cu starea inițială bine delimitată, dar cu cea finală necunoscută) ; esența acestor probleme constă în reparcurgerea drumului către un anumit obiectiv, pe o cale nouă.

Elevilor le sunt accesibile problemele în ordinea dată mai sus, problemele bine conturate fiind mai accesibile lor, pe când cele slab definite, insuficient conturate, sunt dificile, uneori chiar inaccesibile.

Fazele procesului rezolutiv. Rezolvarea problemei presupune transformarea necunoscutei în cunoscută, acoperirea „lacunei cognitive", depășirea obstacolului (vezi fig. 13).

Procesul rezolutiv se desfășoară în mai multe etape și faze, diverși autori oferind descrieri variate, conform tipologiei de probleme studiate. Îndată ce problema a fost sesizată, subiectul ce se angajează în rezolvare trebuie să pregătească datele în acest scop, deoarece orice rezolvare presupune o restructurare.

Procesul rezolutiv începe cu *punerea problemei,* adică cu o reformulare a ei ce implică o predicție asupra legăturii posibile între cunoscut și necunoscut. De felul cum este pusă problema depinde, în mare măsură, succesul în găsirea soluției. Această etapă este analitică, deoarece presupune înțelegerea conflictului implicat și definirea variantelor posibile de combinare a datelor, ținând cont și de condițiile restrictive. În cea

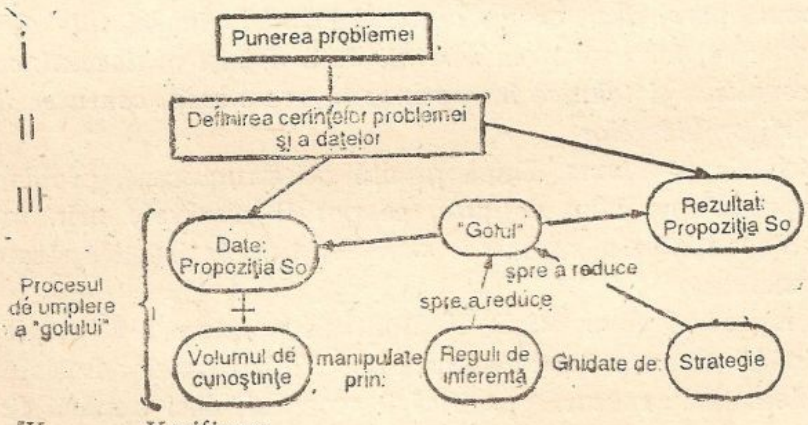

Fig. 13 — Paradigma rezolvării de probleme

de-a doua etapă, se formulează *ipoteze*, atât asupra soluției ce se va obține, cât și asupra procedeelor de rezolvare. În cazul mai multor variante rezolutive ipotetice se procedează la testarea lor în vederea alegerii variantei optime. În a treia etapă, se lucrează sintetic, constituindu-se *modelul rezolutiv*, și se trece la ultima etapă, *cea executivă*, a soluționării efective a problemei. În caz de nereușită, întregul proces rezolutiv se reia.

Strategii de rezolvare a problemelor. Considerând strategia ca o orientare generală a activității rezolutive, B. Zörgo enumeră trei categorii de strategii necesare oricărei rezolvări, și anume : *anticipativ-exploratorii, anticipativ-rezolutive* și *executive*.

Este important să fie găsită strategia optimă încă de la punerea problemei. În orice problemă există restricții dar și atribute deschise, posibilități ce trebuie folosite. De pildă, se cere să dezechilibrezi o balanță încărcată cu diverse obiecte fără a lua nimic de pe talger. O lumânare în sfeșnic, care pare să fie pusă acolo întâmplător pentru greutatea ei, poate fi aprinsă și consumându-se produce efectul cerut.

E necesar deci să găsești cheia, să folosești o relație care este mascată, în contextul situației problematice. Tipică este strategia rezolutivă a problemei binecunoscute cu vânătorul ce trebuie să traverseze râul cu o barcă luând cu el numai un obiect din cele trei pe care le ducea cu sine (lupul, capra și varza), astfel încât cei care sunt incompatibili (lupul cu capra sau capra cu varza) să nu rămână singuri, nesupravegheați nici un moment. Dacă te orientezi în sensul că ceea ce se transportă pe celălalt mai rămâne acolo, problema se dovedește insolubilă. Dacă duci două obiecte și iei înapoi câte unul, evitând incompatibilitățile, în trei traversări scopul este atins.

O strategie de succes devine un principiu ce se poate generaliza. În farmacologie, care clasic opera cu substanțe chimice împotriva microbilor și virusurilor, s-a trecut, mai ales în urma descoperirii penicilinei, la combaterea microbilor prin alte microorganisme și substanțe organice și astfel au proliferat antibioticele.

În cazul problemelor foarte complexe și foarte slab structurate în care atât starea inițială, cât și cea finală sunt nespecificate și real problema este redusă la o cerință suspendată între două categorii de necunoscute, nu se mai poate opera liniar, cu o singură strategie, și problema se fragmentează într-o sumedenie de subprobleme, iar modelele de soluții reprezintă variantele ce sunt furnizate de gândirea divergentă, treptat integrându-se soluții convergente și acestea totuși foarte complexe. Așa s-a lucrat în secolul nostru în cosmonautică, în fizica și tehnicile nucleare, în genetica inginerească și tot așa se desfășoară, dramatic, cercetările oncologice sau cele privind flagelul SIDA.

Strategiile valide permit eliminarea, printr-un număr mic de încercări, a unui mare număr de direcții eronate. Condițiile unei bune stra-

tegii au în vedere economicitatea ei, sensibilitatea diferențierilor realizate de încercări, precum și precizia, claritatea rezultatelor obținute.

Activitatea de rezolvare a problemelor nu numai că duce la o acumulare de experiență specifică, dar are și efecte formative din cele mai importante, deoarece generează *matrițe rezolutive* și exersează coordonările operaționale corespunzătoare. Intervin gereralizări și transferuri ce se înscriu în constituirea de capacități rezolutive și de aceea este corectă aprecierea rezolvării de probleme ca un „proces de învățare".

În calea rezolvării problemelor intervin unele bariere subiective, funcționale, ceea ce determină blocaje intelectuale (datorate fixității funcționale sau vâscozității mintale).

Rezolvarea problemelor se face însă nu numai individual ci și *în grup*. Analiza științifică a ideilor noi, decisive în restructurarea și rezolvarea problemelor arată că munca în echipă, colaborarea, are tendința de a stimula efortul fiecărui membru. Acest fapt se explică prin efectul factorului de „facilitate socială" de care dispune grupul și care se exprimă în creșterea productivității, eficienței și exactității activității desfășurate în echipă. Factorii ce influențează superioritatea rezolvării în grup a problemelor față de rezolvarea individuală țin de : potențialul operațional și informațional crescut (în cazul grupului), posibilitatea distribuirii sarcinilor pe roluri, stabilirea unor interacțiuni adecvate, valorificarea potențialului individual. Cercetările de psihologie socială evidențiază faptul că obținerea performanțelor în rezolvarea problemelor în grupul școlar depinde de numărul membrilor, motivația acestora, compatibilitatea socioafectivă, de atmosfera mai mult sau mai puțin favorabilă etc.

EXERCIȚII

1. Faceți din 9 cerculețe o figură după modelul dat :

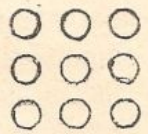

Încercați să uniți aceste cerculețe prin patru linii drepte, fără să ridicați creionul și fără să reveniți asupra acestor linii. Ați reușit ? Explicați cum ați rezolvat problema.

2. Alegeți-vă două obiecte (fenomene, evenimente) asemănătoare și stabiliți deosebirile dintre ele. Alegeți apoi două obiecte (fenomene, evenimente) foarte diferite și stabiliți asemănările dintre ele. Ce puteți spune despre modul de funcționare al comparației ca operație a gândirii ?
3. Stabiliți asemănările și deosebirile dintre noțiunile empirice și cele științifice.

VIII. LIMBAJUL

1. COMUNICARE ȘI CUNOAȘTERE

Comunicarea este un proces de transmitere a unor informații. Cea mai simplă schemă de comunicare între două persoane cuprinde următoarele componente : 1) emițătorul ; 2) codul ; 3) canalul de comunicare ; 4)

mesajul ; 5) receptorul sau destinatarul ; 6) conexiunea inversă de la destinatar la emițător.

Într-un dialog, rolurile de emițător și de destinatar — receptor se schimbă alternativ. Dialogul (comunicarea directă dintre două persoane) presupune un schimb de mesaje și deseori cooperarea în tratarea unei teme sau precizarea unor informații.

În orice proces comunicațional se recurge la coduri de diverse tipuri. Codul este un sistem de semne prin care se semnifică ceva, adică se recepteză sau transmite un mesaj informațional. Se face o distincție între semnalizarea senzorială și semnalizarea intelectivă sau semantică. Aceasta din urmă, întrucât presupune semnificații de nivel conceptual, se realizează la om (în ipoteza lui de homo lonquens sau vorbitor) cu ajutorul acelui vast și complicat sistem de coduri care este limba.

Nu este aici locul pentru a trata rolul esențial ce revine limbii în societate, cultură și existența interumană. Limba este un produs al istoriei și îndeplinește funcția de principal mijloc de comunicare în viața și activitatea socială.

Limba este un obiect de studiu pentru lingvistică, urmărindu-se inventarul lexical, normele gramaticale și corelațiile cu activitatea cognitivă și cu practica.

Ocupându-se de limba vie în folosirea ei concretă, lingvistica modernă a fost nevoită să includă în sfera ei de preocupări și unele fenomene psihice de care limba este indisolubil legată. Astfel s-a născut o disciplină nouă — psiholingvistica.

Obiectul de studiu al psihologiei este *limbajul ca activitate de comunicare interumană, realizat prin intermediul limbii și al tuturor resurselor ei.* Forma de bază, naturală și concretă a limbajului este *vorbirea* (limbajul oral).

Precum se știe vorbirea este o activitate comunicativă ce se însușește treptat, se învață și sistematizează prin nenumărate exersări, experiențe ce debutează în copilărie și se extind pe parcursul întregii vieți. Psihologia urmărește procesul însușirii limbii în condiții concrete, relevă formele și stadiile la care se ajunge și semnalează dificultățile întâmpinate și modul de depășire a lor în perfecționarea vorbirii și în însușirea scris-cititului. În competența psihologiei intră și fenomenul limbajului intern.

Deosebit de important este studiul tot mai aprofundat al agregatului neurosomatic și psihofiziologic al vorbirii și scris-cititului. Menționăm cu titlu exemplificativ mecanismele vorbirii, distingând trei serii de elemente : a) *componentele energetice,* constând din aparatul respirator și sistemul muscular aferent acestuia, îndeosebi diafragma în fluxul aerian inspirat sau expirat intervenind variații și direcționări care concură la modularea fonației ; b) *aparatul fonator,* constând din coardele vocale, fixate în laringe) ; c) *componentele dinamice de rezonanță* din cavitatea nazală și bucală. În acestea, mușchiul limbii (ca modulator) și buzele adoptă pozițiile necesare pentru a emite un sunet sau altul dintre consoane și vocale.

În vorbire, un rol important revine auzului fonematic care este legat de însușirea limbajului (prin imitație) și îndeplinește un rol important în controlul și coordonarea pronunțării cuvintelor. Toate acestea nu reprezintă însă decât compartimentul executiv și receptiv, periferic al vorbirii. Mult mai importante (dar și mai puțin cunoscute) sunt neuromecanismele centrale (centrii cerebrali din jurul scizurii lui Sylvius ș.a.) prin care vorbirea și scrierea se proiectează, se declanșează și se reglează. În aceste arii cerebrale, care regizează limbajul, se regăsesc mecanismele de elaborare a gândirii.

Limbajul și gândirea sunt strâns legate și se intercondiționează, deși nu sunt fenomene identice. Luând limbajul ca un proces comunicațional, trebuie să precizăm că ceea ce se transmite sau comunică, este un mesaj, deci un conținut informațional, semantic. De altfel și limbajul are o latură semantică și fiecare cuvânt are o semnificație principală și multe alte sensuri secundare. Și așa cum este legat cuvântul de propoziție, tot așa este legat și conceptul de judecată. Normele gramaticale și normele logicii formale sunt solidare și simetrice. În consecință, *între comunicațional și cognitiv se instituie un raport de unitate*. La un nivel evoluat nu se poate gândi fără mijloacele limbajului, iar vorbirea fără înțeles sau conținut cognitiv este o simplă formă fără conținut. De altfel, limbajul îndeplinește, în sistemul psihic uman, un rol deosebit de important. Este un fel de *ax al sistemului psihic* care face posibil fenomenul de conștiință.

Percepțiile și reprezentările dobândesc, prin verbalizare, semnificație. Formulările verbale sunt garanția memoriei de durată. În combinatorica imaginativă, cuvintele apar ca niște „vehiculatoare" de imagini. Verbalizarea este aceea care permite definirea motivelor și departajarea dintre motive și scopuri. Însăși voința apare ca un proces de autoreglaj verbal. Va trebui, deci, să ne referim la multiplele funcțiuni pe care limbajul le îndeplinește.

2. FUNCȚIILE LIMBAJULUI

Funcția de comunicare sau de transferare a unui conținut de la o persoană la alta.

Funcția cognitivă, de integrare, conceptualizare și în genere de elaborare a gândirii. Caracteristic acestei funcții este directivarea și fixarea rezultatelor activității de cunoaștere. În al doilea rând, limbajul, prin intermediul acestei funcții, facilitează și mediază operațiile de generalizare și abstractizare. De asemenea, permite explorarea și investigarea realității și îmbogățirea și clarificarea cunoștințelor.

Funcția simbolic-reprezentativă, de subtituire a unor obiecte, fenomene, relații prin formule verbale sau alte semne.

Funcția expresivă, de manifestare complexă a unor idei, imagini nu numai prin cuvintele însești, dar și prin intonație, mimică, pantomimică, gestică.

Funcția persuasivă sau de convingere, de inducție la o altă persoană a unor idei și stări emoționale.

Funcția reglatorie sau de determinare, conducere a conduitei altei persoane și a propriului comportament.

Funcția ludică sau de joc, presupunând asociații verbale de efect, consonanțe, ritmică, ciocniri de sensuri etc., mergând până la construcția artistică.

Funcția dialectică sau de formulare și rezolvare a contradicțiilor sau conflictelor problematice.

3. FORMELE LIMBAJULUI

Distingem mai întâi limbajul activ și limbajul pasiv. În primul caz, ne referim la inițiativa în comunicare, la procesul de pronunțare a cuvintelor și de fixare a lor în scris. În cel de-al doilea caz, avem în vedere recepționarea precum și înțelegerea limbajului. Citirea este o variantă a limbajului pasiv.

De regulă, limbajul pasiv îl precede pe cel activ și este mai bogat decât acesta. Limbajul activ presupune exersarea și cultivarea sistematică.

În continuare, vom analiza limbajul oral, scris și intern (vezi fig. 14).

a. *Limbajul oral* este cel mai important ; de la el pornesc celelalte. Limbajul oral este forma fundamentală a limbajului. El este viu și dotat cu un ansamblu de mijloace de expresivitate. În plus, comunicarea orală se desfășoară totdeauna în anumite condiții concrete, este depen-

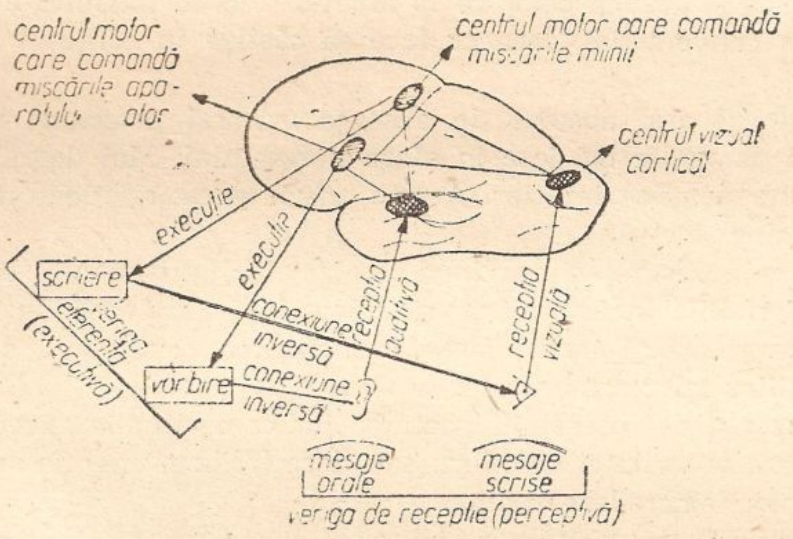

Fig. 14 — Verigile funcționale ale limbajului din care derivă și unele forme ale lui.

dentă de situații și se servește de elementele *situative*. Astfel limbajul oral poate fi colocvial, dialogat sau monologat.

În cazul în care mai mulți participă la comunicare, limbajul oral este mult susținut prin stimulațiile pe care le implică cunoașterea prin cooperare, ce intervine datorită inserării de observații, adăugiri, corectări etc.

În condițiile colocviului și dialogului, exprimarea vorbirii fiecăruia are un caracter *adresativ* pregnant, ceea ce face să crească eficiența comunicării. În plus, rolul de subiect inițiator sau de obiect-receptor al comunicării alternează continuu, aceasta contribuind la activarea fiecăruia și la îmbogățirea conținutului discuțiilor. Una și aceeași idee „circulă" prin mintea mai multor persoane și până la urmă se poate ajunge, prin congruența (reunirea) comunicărilor, la unele concluzii de origine și valabilitate comună.

În limbajul dialogat pot interveni prescurtări, precum și comutări de sens. Fondul de experiență comună ca și datele obiective ale situației permit oamenilor să comunice și aluziv, adică indirect.

Comunicarea orală este facilitată prin contextul verbal sau situativ. Când un cunoscut din grup spune „merg și eu", unde merge și pentru ce, rezultă din contextul discuției precedente și al situației în care se află grupul respectiv.

Limbajul monologat este ceva mai dificil decât limbajul dialogat. Vorbind în fața unui auditoriu, trebuie să susții singur firul expunerii, să ai cursivitate, să te organizezi bine și să depui un efort pentru a comunica lucruri valoroase într-o formă accesibilă. În monologul public trebuie să ai în vedere ecoul pe care îl trezește în mințile altora spusele tale, să presupui ce înțeleg ei și eventual ce întrebări îi frământă. În desfășurarea expunerii monologate este necesar să te adresezi auditoriului și să răspunzi operativ la eventualele lor întrebări și nelămuriri, citite uneori și după mimica și gestica celor ce te ascultă. Astfel, monologul beneficiază de schema conversației, ceea ce face să câștige în conținut și efect comunicativ.

Monologul oral absolut (în absența oricărei persoane) constituie o raritate și de multe ori iese în afara normalului. Mai degrabă se poate vorbi de un monolog interior. Acesta poartă caracteristicile unei conversații cu sine însuși.

Ceea ce e concret și maximal realizat la limbajul oral este *expresivitatea*. Variațiile în intensitate și îndeosebi în înălțimea sunetelor pronunțate au o uriașă însemnătate în definirea concretă a sensurilor și semnificațiilor celor comunicate.

Diapazonul de intensități poate să indice o situație excepțională sau una comună, autoritate, echilibru sau dezechilibru, energie sau oboseală, încredere sau neîncredere în om.

Variațiile în intensități și îndeosebi vârful de tărie al sunetelor în propoziție — *accentul* — pun în evidență anumite idei sau relații.

Să luăm de exemplu următoarea frază : „Domnilor, eu v-am convocat aici pe dumneavoastră, colaboratorii mei, pentru a vă prezenta situația actuală și a vă comunica o serie de dispoziții".

În dependență de cuvântul accentuat, deci pronunțat cu mai multă tărie, se conferă frazei variate semnificații. Astfel dacă accentul se pune pe „domnilor" se impune o stare deosebită, de solemnitate, care poate fi sau nu potrivită. Punând accentul pe „eu", șeful își relevă, cu sau fără tact, propria persoană și poate sugera răspunderea ce-i revine. Accentuând „v-am convocat" se poate sugera o concesie făcută sau încrederea acordată. Subliniind cuvintele „situația actuală" s-ar putea manifesta îngrijorare sau alarmă. Accentuarea „dispozițiile", de asemenea, ar putea indica o stare neobișnuită. Dacă nici una din situațiile și atitudinile arătate mai sus nu sunt prezente, atunci probabil trebuiau accentuate cuvintele „pentru a vă prezenta".

Nu ne dăm seama întotdeauna de însemnătatea felului cum vorbim, de influența pe care o are un accent asupra cursului gândirii și simțirii celor ce ne ascultă. Intonația sau variațiile în registrul de înălțimi al frazelor pronunțate este generatoare și comunicativă de sensuri. Bernard Shaw spunea că există 100 de feluri de a spune „nu" și 1000, de a spune „da". Știm foarte bine că, după intonație, un „da" poate însemna „nu" și uneori un „nu" se apropie de „da". Prin diverse curbe ale intonației se realizează mirarea, interjecția, constatarea, explicarea, încântarea, omagiul, încurajarea, îngrijorarea, siguranța de sine, dispoziția curentă, dispoziția imperativă, ordinul etc. Fiecare din acestea poate apărea în diverse variante. *Intonația face ca fraza să fie corectă, adaptată situației și intenției, sporește, reduce sau deviază sensul comunicării.*

Evident, nu este necesar să se exagereze în ceea ce privește intonațiile, să se folosească un stil de vorbire declamatoriu, să se recurgă la maniere cabotine. Intonația trebuie să fie moderată dar precisă.

Absența expresivității intonative face ca cele spuse fără relief, metalic, linear, să fie greu percepute și înțelese.

Expresivitatea verbală mai este dependentă de alegerea cuvintelor și de modul de frazare. Să luăm verbul „a spune". Există o sumedenie de alte verbe cu înțeles echivalent sau apropiat : a comunica, a dispune, a aduce la cunoștință, a raporta personal, a ordona, a discuta, a sta de vorbă, a povesti, a lămuri pe cineva, a îndemna, a convinge, a conversa, a explica, a apela, a aminti, a arăta etc. Comunicarea devine concretă tocmai prin folosirea cuvântului perfect adecvat relațiilor, situațiilor, acțiunii intenționate sau îndeplinite. Dacă în loc de fiecare din aceste verbe folosite adecvat am recurge la „a spune" sau „a zice" ne-am exprima generic, nenuanțat și practic nu am reuși să sugerăm un conținut bogat.

Lungimea frazelor și modul lor de structurare sunt, de asemenea, foarte importante. Frazele scurte, lapidare, cu epitete puține dar sugestive, imprimă comunicării ritm și claritate. Frazele lungi, încărcate de

epitete sunt decorative, pot fi adecvate momentelor solemne sau devin necesare povestirii. Abuzul de epitete nu este însă indicat, întrucât îngreunează înțelegerea.

În limba română nu există reguli severe de topică și tocmai aceasta face ca ordinea în care sunt dispuse cuvintele în frază să contribuie la expresivitate. Astfel, dacă se începe cu predicatul se scoate în evidență acțiunea, dacă adjectivul se pune înaintea substantivului, conținutul primului este exprimat cu proeminență („harnic om").

Limbajul oral dispune și de mijloace extralingvistice de expresivitate. Acestea sunt gesturile, mimica, postura etc. Vorbirea antrenează, în chip firesc, întreaga persoană în acțiune. Prin mimică și gestică se pot sublinia, completiv, anumite sensuri și atitudini. Nu se recomandă, cel puțin în activitatea didactică și educativă, să se mențină o fizionomie încremenită, să te abții de la gesturi demonstrative ; în acest fel comunicarea este privată, în bună măsură, de viață. Și aici intervin însă unele restricții, prevenind asupra excesului de gesticulație. Cei ce te asistă trebuie să fie captivați de șirul gândurilor tale, iar nu de aspectele exterioare.

Toate mijloacele de expresie inerente vorbirii și exterioare ei trebuie să fie subordonate conținutului de idei, imaginii și sentimentelor ce se transmit, să le servească în chip optim și să nu atragă atenția prin ele însele.

Limbajul oral, dispunând de întreaga gamă de mijloace expresive și condiții auxiliare, își poate permite uneori să fie mai puțin organizat, să aibă, în șirul verbal, unde discontinuități și lacune. Aceasta întrucât, până la urmă, în condițiile active ale comunicării, considerând și posibilitatea repetiției, a adaosurilor facultative, se poate transmite un conținut complet și eficient. Nu de același regim beneficiază limbajul scris care este mult mai dificil.

b. *Limbajul scris* este mai pretențios, întrucât necesită o activitate de elaborare a frazelor în raport cu un plan prealabil și nedispunând de un context situațional, de o susținere prin dialog, de posibilități de a reveni pentru corecturi și completări. În scris, limbajul este reglementat mai sever, nu-și permite discontinuități, erori gramaticale sau licențe de expresii. Întrucât lectura reprezintă o operație mai dificilă decât audierea, limbajul scris trebuie să se conformeze la maximum normelor de sistematizare și claritate și, de asemenea, să respecte cerințele de conciziune. Intonația, accentul și mimica, gesticulația — proprie limbajului oral — sunt aici sărac reprezentate prin semne ortografice. În primul caz era vorba de exprimări spontane, în cazul limbajului scris intervin eforturi deliberate de construire a frazelor și dispunere a semnelor ortografice. Cele mai neînsemnate omisiuni sau erori de ortografie pot estompa sau schimba sensurile unor fraze.

Considerând dificultățile limbajului scris, trebuie însă să recunoaștem că prin elaborarea independentă de texte se pune mai bine în evidență capacitatea de gândire a omului decât prin exprimarea orală, liberă. În același timp sunt de menționat particularitățile distincte ale vorbirii și scrisului și necesitatea ca fiecare din acestea să fie respectate Se întâmplă uneori ca particularitățile limbajului oral să fie transpuse în scris, ceea ce produce un efect de superficialitate. Este, de asemenea, posibilă situația inversă în care influența particularităților scrisului asupra vorbirii să producă efecte de inutilă conciziune și să genereze dificultăți de înțelegere.

În genere, fiecare redactare trebuie să țină seama de destinația sa. Sunt situații deosebite ca acelea în care textul urmează să fie exprimat oral sau cazul în care textul este destinat numai lecturii. Nu este permis ca textul unei conferințe sau prelegeri să fie redactat în același mod ca un studiu sau capitol de manual. Chiar dacă se citește un material în fața oamenilor, el trebuie să poarte amprenta vorbirii vii, iar nu a construcțiilor rigide, optim descifrabile doar prin lectură. Pentru a atinge un maximum de comunicativitate, este necesar ca, în baza informărilor și redactărilor pregătitoare la conferință sau lecție, să te exprimi liber. Lecturile sunt, de regulă, destinate uzului personal și mai puțin audierii publice.

Limbajul intern este cel care se desfășoară în sfera lăuntrică, mintală, reprezentând chiar arhitectonica acestei lumi subiective. Este o vorbire cu sine însuși și pentru sine, uneori reproducând în această sferă intimă scrierea sau lectura. Faptul că este asonor, ascuns nu înseamnă că este lipsit de orice participare motrică. Cercetătorii au descoperit în coardele vocale, în întreg aparatul fonator, vibrații, impulsuri foarte slabe care conturează vorbirea (ideomotricitate verbală). În timp ce vorbirea este desfășurată pe mai multe faze succesive și consumă timp, limbajul intern, asonor, este centrat pe înțelesuri, pe idei și imagini, prezentând un maximum de *economicitate*, uzând de *prescurtări, condensări*, substituind cuvintele cu imagini și fixându-se, îndeosebi, asupra acțiunilor și calităților *(predicativitate)*. Reducând succesivitatea la o relativă simultaneitate, vădește o *extraordinară viteză* de lucru, de sute de ori mai mare decât cea a vorbirii. Aceasta mai ales în urma maturizării limbajului intern, ce se bazează pe experiențele vorbirii, dar mai ales pe scriere și lecturi. *Pe măsura constituirii sale, limbajul îndeplinește funcții de anticipare, proiectare, conducere dinlăuntrul și coordonare a limbajului oral și a scrierii.* Deci, deși în formația sa, limbajul intern se explică prin interiorizare, ulterior fiind comprimat și centrat pe înțelesuri, fiind tematizat, constituie un fel de rampă de lansare pentru formele de limbaj extern, ajungând să se exteriorizeze în acesta. Limbajul intern prezintă mai multe forme : a) forma *automatizată* (desfășurată în baza deprinderii) ; b)

forma *pasivă*, implicată în ascultare și înțelegere ; c) *forma anticipativă*, prin care se planifică vorbirea orală sau scrierea ; d) *vorbirea internă*, ca modalitate relativ desfășurată de limbaj intern.

TEME DE REZOLVAT

1. Ce legături există între gândire și limbaj ?
2. În ce constă expresivitatea vorbirii ?
3. Care sunt particularitățile limbajului intern ?

IX. MEMORIA

1. DEFINIRE ȘI CARACTERIZARE GENERALĂ

Prin procesele senzoriale de cunoaștere, omul are posibilitatea să trăiască mai ales în prezent, să reflecte acele însușiri ale obiectelor care acționează nemijlocit, „aici" și „acum", asupra organelor de simț. Impresiile, imaginile, gândurile, emoțiile, mișcările prezente, actuale, nu se pierd însă, nu se „volatilizează" fără a lăsa nici a urmă în creier, dimpotrivă, ele „dispar" în trecut, se sedimentează, se cristalizează, pentru ca mai apoi să fie scoase la lumină și refolosite, contribuind, în felul acesta, la amplificarea conținutului vieții psihice, la desfășurarea normală și mai ales eficientă a activității umane. Omul, pe lângă multe alte capacități de care dispune (de a simți, gândi, vorbi, imagina, dori, voi), o posedă și pe aceea de a reține, conserva și reutiliza propria sa experiență. Acest lucru este realizat cu ajutorul memoriei. *Memoria este procesul psihic de întipărire, stocare (depozitare) și reactualizare a informațiilor.*

Ea nu se reduce însă numai la atât. Dacă prezentăm unor subiecți silabe fără sens, în reamintirea lor, ei vor apela la gruparea silabelor. Dacă le prezentăm cuvinte, ei le vor regrupa după o serie de criterii. Așadar, memoria nu este un simplu mecanism psihic de întipărire, stocare și reactualizare, ci un mecanism psihic *structurant, constructiv, chiar creativ.*

• Memoria este *o capacitate generală a întregii materii,* fie ea vie sau nevie (organică sau anorganică). Astăzi se vorbește tot mai mult de „memoria mașinilor", de capacitatea acestora de a reține (stoca) o anumită cantitate de informații și apoi de a o furniza în vederea reutilizării ei. Spre deosebire însă de memoria mașinilor, memoria sistemelor biologice vii, îndeosebi cea umană, capătă forma unui proces psihic complex.

În evoluția sa istorică și filogenetică, această proprietate s-a diferențiat, organizat și ierarhizat, constituindu-se în forme și structuri specifice. Și animalul dispune de memorie, și el reține imaginile obiectelor (dacă un câine nu și-ar recu-

noaște stăpânul, probabil că s-ar repezi la el de fiecare dată pentru a-l mușca). Suntem siguri că animalele superioare posedă memorie la nivelul recunoașterii, dar nu avem nici un indiciu despre capacitatea lor de a reproduce ceva, de a-și aminti. Abia la om putem vorbi de un *apogeu* al dezvoltării funcției mnezice și de cea mai *complexă organizare și ierarhizare a ei.*

• Memoria este o *capacitate psihică absolut necesară,* fără de care viața ar fi practic imposibilă.

Pentru a înțelege această caracteristică esențială a ei, să ne imaginăm pentru o clipă ce s-ar întâmpla fără memorie. Omul ar trăi într-un continuu prezent, numai sub influența datelor nemijlocite de reflectare, comportamentul său fiind haotic, spontan, fără stabilitate și finalitate, fără durabilitate în timp ; toate obiectele care ar acționa din nou asupra lui i s-ar părea absolut noi, necunoscute ; el n-ar avea posibilitatea de a utiliza rezultatele cunoașterii, dimpotrivă, aceasta ar trebui luată de fiecare dată de la început ; gândurile și acțiunile lui n-ar putea fi legate unele de altele ; n-ar putea înțelege și învăța, n-ar putea rezolva problemele ivite în calea lui, n-ar avea ce „frământa" în minte pentru a fi creator și „sclipitor". Viața psihică a omului fără memorie — scria psihologul danez Lange — este doar un ghem de impresii sensitive, adică un prezent fără trecut, dar și fără viitor.

Caracterul necesar al memoriei decurge din faptul că ea este implicată în marile comportamente ale vieții omului : cunoaștere și învățare, înțelegere și rezolvare de probleme, inteligență și creativitate.

• Prin faptul că memoria întipărește, conservă și reactualizează experiența anterioară a omului și a societății în care acesta trăiește, ea asigură *continuitatea* vieții psihice a individului. Ea este cea care sudează elementele anterioare de cele care vor urma (un gând rostit de un altul care urmează a fi rostit, o acțiune planificată în minte de una realizată sau care urmează a fi curând realizată) ; ea dă posibilitatea reanalizării unor date anterioare ale cunoașterii și prin aceasta împinge cunoașterea mai departe.

• Memoria se află în strânsă *interacțiune și interdependență cu toate celelalte procese, însușiri și capacități psihice,* fiind influențată de ele și influențându-le totodată.

Mare parte din materialul care se stochează și se păstrează în memorie este, de fapt, materialul provenit prin contactul organelor de simț cu realitatea înconjurătoare (fapt care ne evidențiază legătura memoriei cu procesele psihice senzoriale) ; memoria nu înseamnă numai acumularea de informații, ci și organizarea și chiar structurarea lor, prin aceasta ea raportându-se la gândire, la operațiile ei care facilitează o asemenea interpretare ; nu reținem și nu reactualizăm orice, ci ceea ce ne place, ceea ce corespunde unor dorințe, aspirații, fapt care relevă legătura memoriei cu procesele afectiv-motivaționale ; memoria implică și prezența unui efort voluntar, realizându-se astfel legătura ei cu voința ; în sfârșit, trăsăturile temperamentale și caracteriale își vor spune cuvântul în ceea ce memorăm sau actualizăm (anumite aspecte ale realității vor fi reținute din lectura unui roman de un optimist, și altele de un pesimist).

Conținutul informațional al memoriei îl constituie *trecutul* redat *ca trecut.* Ne-am putea cu ușurință imagina ce s-ar întâmpla dacă un

eveniment trecut, o întâmplare produsă cu mult timp înainte ar fi considerate ca desfășurându-se în prezent, ca existând deci. În acest caz ar apărea halucinații. Totuși, *deși memoria readuce trecutul în prezent, o face ținând seama de condițiile schimbate și actuale ale prezentului.*

Memoria are o serie de caracteristici, care o individualizează în raport cu alte procese psihice. Ea este :

— *activă*, ceea ce înseamnă că aduce modificări și transformări atât în subiectul care memorează, cât și în materialul memorat. Ea presupune nu doar o simplă înmagazinare de cunoștințe, ci și o confruntare a lor cu necesitățile și cerințele actuale ale vieții individului, fapt care duce la o nouă organizare și sedimentare a materialului, la restructurarea și asamblarea informațiilor într-o formă nouă, superioară celei anterioare, la evitarea erorilor comise în trecut, la eliminarea verigilor de prisos, la extragerea datelor relevante din experiența anterioară. Cu alte cuvinte, memoria tinde să transforme trecutul și nu doar să-l reproducă pur și simplu. Memoria nu este ca o bibliotecă în care cărțile stau fixate o dată pentru totdeauna, ci ca o bibliotecă în care acestea își schimbă mereu locul în funcție de necesitățile celui care o folosește, clasificarea lor putându-se face când după un criteriu, când după altul ;

— *selectivă*, în sensul că nu reținem și nici nu reactualizăm absolut totul, ci doar o parte din solicitările ce vin spre noi. De obicei, reținem și reactualizăm însușirile tari, mai puternice ale stimulului sau ceea ce corespunde vârstei, sexului, gradului nostru de cultură, preocupărilor, dorințelor, intereselor noastre. Selectivitatea fiind foarte personală, este mai puțin indicat ca un elev să ia notițe după notițele altui coleg și nu direct din manual sau după expunerea profesorului ;

— *situațională*, adică în concordanță cu particularitățile de timp și spațiu ale situației, dar și cu starea internă a subiectului. Nu este tot una dacă memorăm dimineața, imediat după ce ne-am trezit din somn, sau seara, după o activitate îndelungată, într-o ambianță liniștită sau în alta zgomotoasă, în condiții de sănătate sau de boală ;

— *relativ fidelă*, ceea ce înseamnă că memoria nu este o copie fotografică, că nu reținem informațiile exact în forma în care ne-au fost prezentate, că nu le reactualizăm exact în forma în care le-am întipărit ci că, dimpotrivă, atât întipărirea, cât și reactualizarea se fac cu o oarecare aproximatie. Aceasta deoarece intervin : caracterul activ al memoriei și păstrării, trăsăturile de personalitate ale individului, uitarea ;

— *mijlocită*, ceea ce înseamnă că pentru a ține minte mai bine și pentru a reproduce mai ușor ne servim de o serie de instrumente care au rolul de a îndeplini funcția unor autentice mijloace de memorare. În calitate de „stimuli-mijloc" pot apărea obiectele concrete („nodul la batistă"), cuvântul sau gândul. Cu ajutorul lor omul pune stăpânire pe propria sa conduită mnezică, el își poate organiza și dirija memoria. Știind, de exemplu, că întâmpină dificultăți în reproducerea cunoștințelor, un elev își poate fixa o serie de puncte de reper (idei principale, nume de autori, date biografice etc.), care îi vor facilita reproducerea ;

— *inteligibilă*, deoarece presupune înțelegerea celor memorate și reactualizate, organizarea materialului memorat după criterii de semnificație. Unele laturi ale ei implică judecata, sistematizarea, clasificarea, fapt care asigură nu doar legătura memoriei cu gândirea, ci și caracterul ei logic, rațional, conștient. Omul apelează la o serie de procedee logice, scheme raționale, planuri mnezice (de exemplu : împărțirea unui text în fragmente, încadrarea fragmentelor mici în cele mari, realizarea asociațiilor etc.), care pun în evidență prezența unei conduite inteligente.

Prin toate caracteristicile ei, dar mai ales prin ultimele două, memoria devine un proces psihic specific uman, diferențiat aproape total de memoria animalelor, fapt care și justifică încadrarea ei în rândul proceselor logice de cunoaștere. Prin imensa *valoare adaptativă,* prin rolul ei enorm pe direcția *echilibrării organismului cu mediul,* memoria își merită caracterizarea, pe care i-a dat-o marele psihofiziolog rus I. M. Secenov, de „condiție fundamentală a vieții psihice" sau, într-o formulare și mai plastică, de „piatră unghiulară a vieții psihice".

2. PROCESELE ȘI FORMELE MEMORIEI

Complexitatea memoriei derivă nu doar din caracteristicile ei reflectorii, ci și din aceea că ea presupune o anumită *desfășurare în timp,* o multitudine de etape, faze, procese, din a căror succesiune se încheagă continuitatea ei. Astfel, este necesar ca mai întâi să aibă loc întipărirea materialului, urmează apoi procesul păstrării sau conservării informațiilor achiziționate, în sfârșit, intră în funcțiune procesul utilizării lor adecvate. Pentru a putea înțelege mai bine specificul acestor procese, ne vom referi la fiecare în parte.

Memorarea informațiilor, cunoscută și sub denumirea de *întipărire, fixare, engramare,* este primul proces pe care memoria îl pune în funcțiune, de felul cum se realizează ea depinzând, în mare măsură, întregul ciclu funcțional care va urma. Memorarea nu trebuie considerată ca un proces de tip pasiv, așa cum se întâmplă cu placa fotografică, cu banda de magnetofon, cu pelicula cinematografică. Dimpotrivă, încă de acum intră în funcțiune caracterul ei activ și mai ales selectiv, capacitatea ei de a prelua și fixa informațiile în concordanță cu necesitățile vieții individului. Memorarea nu se produce însă la fel, ci extrem de diferențiat, fapt care ne permite desprinderea mai multor *forme* ale ei.

După prezența sau absența scopului, a intenției de a memora, a efortului voluntar și a unor procedee de reținere se desprind două forme esențiale de memorare și anume : *memorarea involuntară* sau *neintenționată* (când memorăm fără să vrem, fără să ne propunem dinainte acest lucru, fără să facem vreun efort special) și *memorarea voluntară* sau *intenționată* (când memorăm pentru că vrem, ne propunem deliberat acest lucru, ne mobilizăm efortul în vederea realizării actului respectiv).

Memorarea involuntară pare a fi la prima vedere simplă, întâmplătoare, neeficientă. În realitate ea dispune de o structură complexă, competitivă cu cea a memorării voluntare. Este adevărat că ea are uneori un caracter întâmplător, că este mai puțin organizată și sistematizată decât cea voluntară, că este dependentă de particularitățile mai deosebite ale stimulilor care se impun de la sine. Tot atât de adevărat este însă și faptul că, în ciuda acestor imperfecțiuni, ea joacă un rol imens în viața omului. Diverși autori sunt de părere că acestei forme de me-

morare îi datorăm cea mai mare parte din experiența achiziționată. În memorarea involuntară contează nu atât faptul că individul nu-și propune dinainte scopuri mnezice, că el nu se mobilizează expres pentru a memora, ci contează *gradul de interacțiune* cu activitatea pe care o desfășoară, modul de *implicare și angajare* în desfășurarea ei. Un cercetător a cerut unui grup de subiecți să descopere regula după care este compusă o serie de numere, iar unui alt grup să ordoneze numerele trei câte trei. După un timp subiecții au fost solicitați să reproducă numerele cu care au lucrat. Performanțele au fost mai bune la primul grup tocmai datorită faptului că el s-a implicat activ, conștient, plenar în activitate. De asemenea, memorarea involuntară își crește productivitatea atunci când informațiile cu care venim în contact corespund intereselor, necesităților profesiunii noastre. Mozart, numai după două audiții a unui *Miserere* în capela Sixtină, a reușit să-l transcrie acasă integral din memorie. Așadar, cu cât ceva corespunde mai mult intereselor noastre, cu cât ne impresionează mai puternic, cu atât va fi reținut, chiar involuntar, cu mai multă ușurință.

Memorarea voluntară este organizată, sistematică, productivă, intrând în funcțiune mai ales în activitățile grele, dificile, monotone, neinteresante. Foarte importante în memorarea voluntară sunt : *stabilirea conștientă a scopului* (cercetările au arătat că memorarea este de 5—6 ori mai bună atunci când scopul este cunoscut) ; *depunerea unui efort voluntar în vederea realizării scopului* (memorarea unui text pentru a fi redat cu „cuvinte proprii" este mai productivă decât memorarea lui „pe de rost") ; *utilizarea unor procedee speciale pentru a facilita memorarea* (stabilirea planului textului sau a unor puncte de sprijin, comparația, clasificarea, confruntări comutative, repetiții etc.). (Vezi fig. 15).

În funcție de prezența sau absența gândirii, a înțelegerii, a unor asociații logice, desprindem *memorarea mecanică* (efectuată în lipsa înțelegerii) și *memorarea logică* (bazată pe înțelegerea și descifrarea sensurilor, implicațiilor, semnificațiilor materialului memorat). Memorarea mecanică implică simpla repetare a materialului, folosirea asociațiilor de contiguitate (coincidență) în timp și spațiu. Ea duce la învățarea formală (adică doar a formelor verbale, dar nu și a conținutului logic), este aparent sau momentan eficientă, în esență fiind însă ineficientă. Situațional, conjunctural ea se soldează uneori cu succes (cine nu a obținut uneori nota 10 fără să fi înțeles nimic din ceea ce a memorat !) ; dacă privim însă lucrurile în perspectivă vom constata că efectele ei sunt de suprafață, inautentice, fără durabilitate în timp. Din acest punct de vedere, memorarea mecanică trebuie combătută. Nu trebuie să neglijăm însă faptul că în anumite situații (mai ales atunci când materialul de memorat nu dispune prin el însuși de diverse semnificații, de o structură logică, sau atunci când gândirea, operațiile ei sunt insuficient formate) memorarea mecanică este necesară. Se știe că numerele de telefon, numele de per-

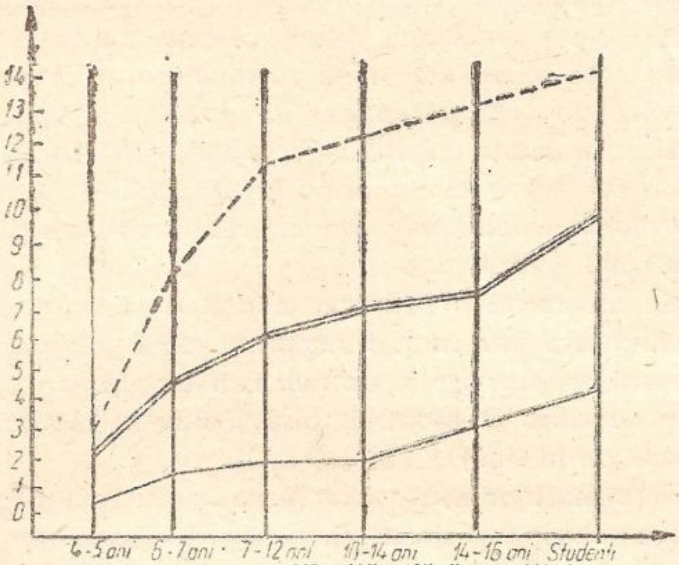

——— Memorarea nemijlocită (fără sprijin) a unor cuvinte fără sens ;

═══ Memorarea nemijlocită (fără sprijin) a unor cuvinte cu sens ;

..... Memorarea mijlocită (cu sprijin pe stimuli exteriori : cartonașe cu imagini) a unor cuvinte cu sens.

Fig. 15 — Evoluția memorării intenționate în funcție de natura materialului (cu sens și fără sens) și de prezența sau absența unor procedee (mijloace) de memorare.

soane, datele istorice, denumirile geografice, formulele, denumirile latinești ale plantelor etc. sunt reținute de cele mai multe ori pe baza memorării mecanice. Chiar și în aceste situații însă individul „introduce" singur în material o serie de semnificații, îl leagă de experiența sa, folosește tot felul de procedee de memorare pentru a ușura reținerea. Memorarea logică bazată pe înțelegere, pe dezvoltarea gândirii și a operațiilor ei, care devin premise absolut necesare, asigură realizarea unei învățări autentice, utilizabilă în practică, cu mari posibilități operaționale și de transfer în cele mai diverse situații. Ea înlătură învățarea formală corespunzând raționalității omului. Este superioară memorării mecanice prin : *autenticitate* (reunește într-un tot organic conținutul logic și forma verbală) ; *economicitate* (în cazul ei, numărul repetițiilor este mult mai mic decât în cel al memorării mecanice), *productivitate* (frazele se reține cu o productivitate de 25 de ori mai mare decât cuvintele izolate — de aici necesitatea ca în învățarea limbilor străine cuvintele să fie învățate în fraze, nu izolat).

Din cele de mai sus trebuie să reținem următoarele concluzii :

— nu există forme de memorare necesare, utile și altele nenecesare, inutile, fiecare dintre ele fiind la fel de necesare și utile, în funcție însă de *condițiile și solicitările concrete* (am văzut că însăși memorarea mecanică este în anumite condiții necesară) ;

— nu există unele forme de memorare productive și altele neproduc-

tive, ci forme de memorare *inegal productive*, unele fiind mai mult, altele mai puțin productive (memorarea voluntară este mai productivă decât cea involuntară, dar aceasta nu înseamnă că memorarea involuntară este total neproductivă). Proporția valențelor lor pozitive și negative variază de la o formă la alta. În aceste condiții se impune : valorificarea la maximum a valențelor pozitive a formelor mai puțin productive ; sporirea valențelor pozitive ale formelor productive ; convertirea formelor mai puțin productive în forme mai productive ;

— între ele nu există o ruptură, ci o *strânsă interacțiune* (adeseori memorarea involuntară este numai începutul celei voluntare ; alteori, memorarea voluntară, ca urmare a exersării, a organizării se realizează cu mare economie de timp și efort și, fără a deveni involuntară, intră în funcțiune aproape de la sine).

Păstrarea informațiilor sau *conservarea, stocarea* lor este acel proces al memoriei care presupune reținerea pentru un timp mai scurt sau mai îndelungat a celor memorate. Este, prin excelență, un proces activ, dinamic, deoarece implică organizarea și reorganizarea informațiilor memorate, includerea lor în sisteme de noi legături, ca urmare, obținerea unor efecte relativ deosebite. Caracterul activ și dinamic al păstrării este pus în evidență de faptul că unele informații, care păreau a fi uitate, sunt readuse cu ușurință la lumină atunci când este necesar. De asemenea, el apare în evidență în situațiile în care reactualizarea materialului se realizează într-un alt fel, într-o altă formă, structură, ordine etc., decât aceea în care a fost memorat. Aceasta înseamnă că aproape fără să ne dăm seama, în timpul păstrării, materialul a „dospit", a crescut pe nesimțite, a căpătat noi valențe.

În funcție de durată, desprindem două tipuri de păstrări : păstrarea de *scurtă durată* (până la 8—10 minute) și *păstrarea de lungă durată* (începând cu 8—10 minute, săptămâni, luni și terminând cu ani). La fel de diferențiată este și forma păstrării. Astfel, uneori materialul se păstrează exact în forma în care a fost memorat, alteori el este supus fie unui proces de diminuare (până la trecerea lui sub pragul conștiinței), destrămare și dispariție, fie unuia de amplificare, închegare și întărire.

Durata și forma păstrării sunt în strânsă dependență de condițiile în care a avut loc memorarea, de particularitățile materialului de memorat. Cercetările experimentale au arătat că materialul cu sens (inteligibil) este păstrat mai bine și mai mult timp decât cel fără sens. Chiar materialul cu sens se păstrează diferit în funcție de felul în care a avut loc memorarea : textuală sau pe baza ideilor principale. Volumul păstrării textuale a materialului scade cu timpul, pe câtă vreme păstrarea ideilor principale, a conținutului esențial crește. Un cercetător a arătat că după 6 luni tezele principale sunt reținute în proporție de 60%, unitățile logice în pro-

porție de 30%, în timp ce forma textuală a materialului doar în proporție de 21,5%. Din aceste date am putea reține și o concluzie practică : învățarea „pe de rost", „tocirea" nu sunt deloc productive, de aceea trebuie descurajate.

Reactualizarea informațiilor constă în scoaterea la iveală a celor memorate și păstrate în vederea utilizării, valorificării lor. Ea se realizează prin *recunoașteri și reproduceri.* Diferența dintre ele constă în faptul că recunoașterea se realizează în prezența obiectului, iar reproducerea în absența lui ; prima este relativ mai simplă, presupunând îndeosebi procese de percepție, cealaltă este mai complexă implicând, în principal, intervenția unor procese de gândire ; recunoașterea presupune suprapunerea modelului actual peste cel aflat în mintea subiectului, pe când reproducerea, confruntarea și compararea mintală a modelelor în vederea extragerii celui optim. Ele se aseamănă prin aceea că dispun de forme involuntare și voluntare. Uneori recunoaștem pe cineva dintr-o dată, fără efort, alteori trebuie să „scormonim" în mintea noastră pentru a ne reaminti cine este, unde l-am cunoscut, cu ce ocazie, cum îl cheamă etc. De asemenea, uneori reproducem fără efort o poezie numai auzindu-i titlul sau autorul, alteori este nevoie să facem apel și la alte informații pentru a ne-o reaminti. Atât recunoașterea, cât și reproducerea dispun de grade diferite de precizie. Astfel, ele pot fi foarte precise, riguroase, dar și vagi, imprecise sau chiar eronate, dependent de condițiile memorării și păstrării.

În timpul funcționării lor, apar fenomene distincte, ca : reducerea nefamiliarului la familiar (vezi fig. 16), a ceea ce este ambiguu, nestructurat la ceea ce este structurat ; acordarea de semnificații proprii psihologiei celui ce reactualizează — raționalizarea materialului de către un individ cu preocupări intelectuale ; asimilarea lui în schemele vechi, stereotipe de un altul cu o gândire puțin formată ; reorganizarea personală a materialului (adăugiri, sistematizări sau, dimpotrivă, simplificări). Toate acestea arată că reactualizarea este la fel de activă ca și celelalte două procese, că ea face apel la reconstrucții, la trieri succesive spre a ajunge la redarealului cât mai adecvată a celor memorate.

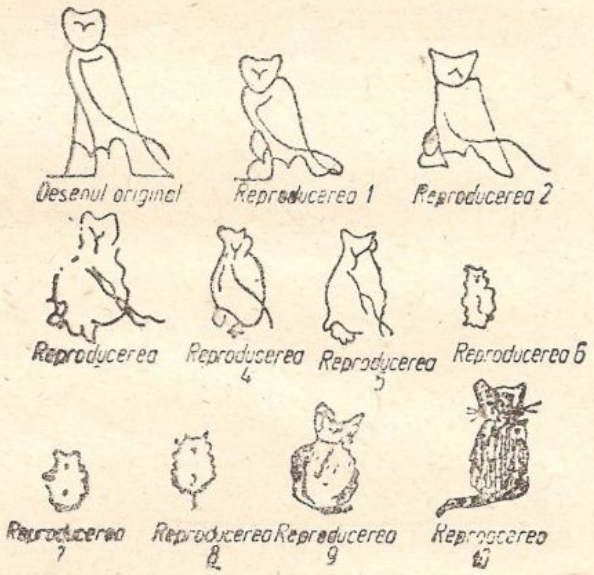

Fig. 16 — Reproduceri succesive ale simbolului egiptean al bufniței, redus la imaginea familiară a unei pisici.

Între procesele memoriei există o strânsă interacțiune și interdependență. Condițiile memoriei și conținutul reactualizării sunt strâns

legate între ele; totuși dependența ultimului de primul nu trebuie absolutizată (nu este obligatoriu ca un material memorat ușor, repede, să fie la fel de ușor și repede reprodus). Nici succesiunea lor (de la memorare la păstrare și apoi la reproducere) nu merită a fi absolutizată (sunt cazuri când un material memorat nu mai este reprodus, fiind „împins" în rezervorul inconștientului).

3. FACTORII, LEGILE ȘI OPTIMIZAREA MEMORIEI

Procesele memoriei se realizează mai ușor sau mai greu, mai repede sau mai încet, cu un consum mai mare sau mai mic de energie și timp, cu o eficiență crescută sau scăzută în funcție de o serie de factori. Aceștia ar putea fi împărțiți în trei mari categorii: particularitățile materialului de memorat; caracteristicile ambianței în care are loc memorarea sau reactualizarea; trăsăturile psihofiziologice ale subiectului. În continuare vom prezenta câțiva dintre acești factori.

• *Natura materialului* (intuitiv-obiectual sau abstract; descriptiv sau explicativ-rațional; semnificativ sau lipsit de sens logic și utilitar-pragmatic pentru subiect). Cercetările au arătat că materialele intuitiv-senzoriale, verbal-semnificative se întipăresc și se reactualizează mai ușor decât cele simbolic-abstracte sau verbal-nesemnificative (imaginile mai ușor decât cuvintele, cuvintele mai ușor decât silabele, cuvintele asociate mai ușor decât cele izolate etc.). Vârsta modifică însă această legitate, studenții reproducând mai ușor cuvintele abstracte decât imaginile intuitive. (Vezi fig. 17).

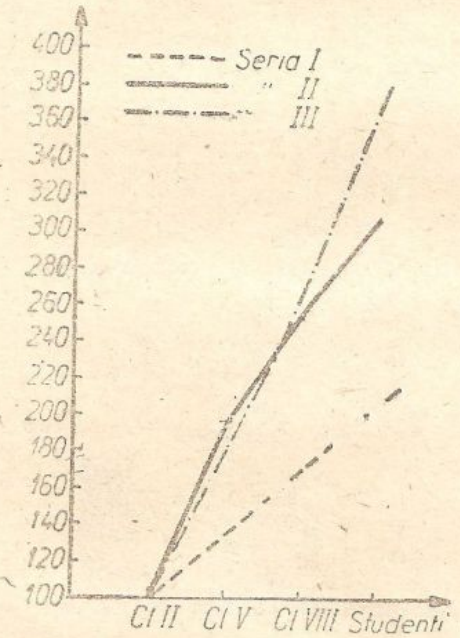

Fig. 17 — Ritmul de creștere a indicilor de reproducere a materialului intuitiv și verbal.
Seria I = imagini intuitive;
Seria II = material verbal concret;
Seria III = cuvinte abstracte.

• *Organizarea și omogenitatea materialului* (materialele organizate, structurate logic se reține mai bine decât cele neorganizate și nestructurate; cele omogene, cu elemente similare, mai greu decât cele cu un grad mai mare de neomogenitate);

• *Volumul materialului* (materialul extins, ca volum, presupune un număr mai mare de repetiții pentru a putea fi memorat; dacă materialul de memorat crește în progresie aritmetică, timpul de memorare crește în progresie geometrică).

• *Familiaritatea materialului* (materialele familiare subiectului vor fi reținute și reactualizate mai ușor decât cele nefamiliare sau cu un grad scăzut de familiaritate).

• *Modul de prezentare a materialului* (simultan sau secvențial, serial). Este mai dificilă reținerea materialului prezentat simultan decât cea a materialului prezentat serial.

• *Locul ocupat de material în structura activității subiectului* (de scop, de condiție sau mijloc pentru atingerea scopului). Materialul care reprezintă scopul principal al activității este mai bine reținut decât același material care face parte din mijloacele de realizare a ei. Materialele care constituie mijloacele de realizare a scopului sunt mai bine reținute, dacă au semnificație pentru subiect.

• *Poziția materialului în structura seriei* (începutul și sfârșitul unei serii se reține mai bine decât mijlocul). (Vezi fig. 18.).

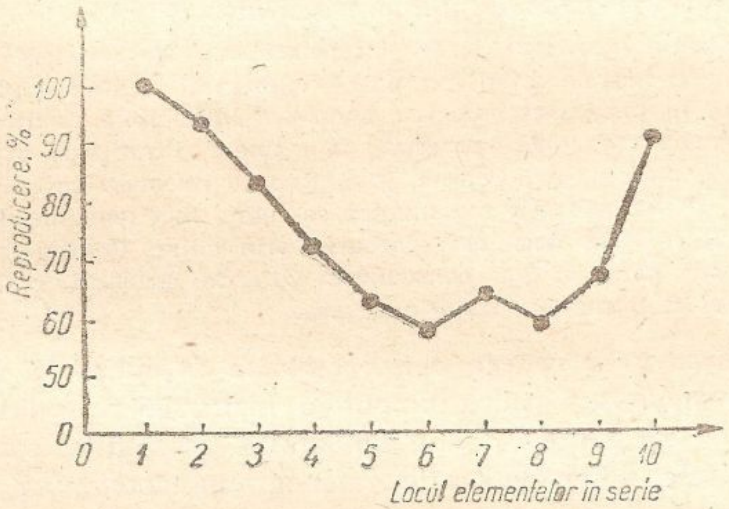

Fig. 18 — Începutul și sfârșitul unei serii se reține mai bine decât mijlocul ei.

• *Ambianța în care se prezintă stimulul* (stimulatoare, inhibitoare, indiferentă). O ambianță stimulatoare facilitează memorarea.

• *Starea generală a subiectului* (odihnă, oboseală, boală, sănătate, experiență anterioară, motivație, atitudini, interese, înclinații etc.). Se reține mai ușor materialele care sunt în acord cu atitudinile subiectului decât cele care intră în dezacord cu ele. Materialele agreabile se reține mai ușor decât cele dezagreabile, iar cele dezagreabile mai bine decât cele indiferente.

Analiza acestor factori ne arată că memoria nu acționează haotic, la întâmplare, ci se conduce după o serie de legi. Cunoscând aceste legi, individul poate lua măsuri în vederea facilitării efectelor lor pozitive și a contracarării celor negative. De exemplu, cunoscând că partea de început și cea de sfârșit a unui material se reține mai bine decât partea de mijloc, el poate preîntâmpina apariția acestui efect (repetă de mai multe ori partea de mijloc, o schematizează sau simbolizează etc.). Totodată, se relevă caracterul specific al legilor memoriei provenit din faptul

că factorii care influențează memorarea, păstrarea și reactualizarea nu acționează separat, independent unii de alții, ci concomitent unii cu alții. Aceasta duce la devierea, relativizarea sau chiar la inversarea efectelor lor. De exemplu, suntem tentați să credem că un material cu un volum mai mic va fi mai bine reținut decât un altul cu un volum mai mare. Dacă materialul extins, ca volum, dispune însă de un grad mai mare de structurare, familiaritate și semnificație pentru subiect, va fi reținut mult mai ușor decât un material redus ca volum, dar neorganizat și nestructurat, nefamiliar, lipsit de semnificație. Important este ca în existența sa, omul să-și asigure singur coincidența factorilor cu cel mai înalt grad de eficiență, adică să optimizeze materialul din punct de vedere al volumului, al omogenității, al gradului lui de structurare și semnificație.

Optimizarea funcționalității memoriei (a proceselor, formelor, legilor ei), în vederea sporirii gradului de eficiență, se poate face apelând la o serie de modalități și procedee acționale. Iată câteva.

• O foarte mare importanță în sporirea productivității memoriei o au *intensificarea interacțiunii dintre subiect și materialul de memorat, apelul la diverse mijloace de prelucrare a lui.*

Simpla citire a unui text, chiar și repetată, nu este suficientă pentru memorarea lui. Apelând însă la diferite mijloace, cum ar fi alcătuirea planului textului, fracționarea lui în părți, desprinderea punctelor inteligibile, stabilirea asemănărilor și deosebirilor etc. vom grăbi procesul de reținere. Frazele și expresiile dintr-o limbă străină se însușesc mai repede, prin practica retroversiunilor, decât prin cea a traducerilor. O demonstrație matematică se reține mai temeinic dacă este reconstruită de subiect, decât dacă este parcursă prin citire. Copilul învață mai bine gramatică atunci când singur construiește diferite structuri gramaticale, decât atunci când acestea îi sunt furnizate de-a gata.

• *Stabilirea unor repere, a unor puncte de sprijin, a unor mnemoscheme sau mediatori* ridică potențele memoriei. „Nodul la batistă", crestăturile pe un răboj, scrisul pictografic, asociațiile, sublinierea textelor, rezumatele, schemele grafice, stenograma, fotograma, imaginea interioară a unei scheme grafice („văd pagina", „văd săgețile unei scheme") ușurează funcționalitatea memoriei. Mediatorii îndeplinesc funcția de *aducere aminte*, sunt instrumente prin care omul *pune stăpânire pe propria sa conduită mnezică*. Utilizarea lor *premeditată* și *îndelungată* se soldează cu optimizarea capacităților mnezice.

• Fixarea conștientă a scopului activității este, după cum am văzut, extrem de importantă pentru conduita mnezică a individului. Nu este suficient însă să ne stabilim scopuri generale, globale, ci *scopuri cât mai diferențiate*. Important este să știm nu doar că trebuie să memorăm, ci și *pentru cât timp, cât de precisă* trebuie să fie memorarea și reactualizarea, care este ordinea *(succesiunea)* de memorare.

Elevii știu, din proprie experiență, că dacă învață pentru o anumită zi, pentru o anumită oră și nu sunt ascultați în acea zi și la acea oră, peste câteva zile uită totul și trebuie să reia procesul învățării de la început. În acest caz intră în acțiune una din legile memoriei, care arată că „memorarea pentru o anumită dată condiționează uitarea după trecerea acelei date". Importanța fixării unor

scopuri clare, precise, complete este atât de mare pentru memorare, încât chiar și atunci când subiecții nu sunt preveniți prin instructaj asupra faptului că vor trebui să rețină anumite materiale cu care operează, ei *singuri*, prin *autoinstruire*, își fixează scopuri mnezice.

• Un alt factor care asigură reușita memoriei este *sistematizarea* cunoștințelor, a informațiilor ce urmează a fi însușite. Dacă acestea sunt legate unele de altele, după criterii de raționalitate și verificabilitate, dacă sunt ordonate și clasificate, ierarhizate și integrate în sistemul noțional, dacă sunt segmentate pe unități de sens (numite și microteme), dacă sunt organizate pe baza unui plan unitar și coerent etc., vor fi cu atât mai bine și mai ușor reținute. Dimpotrivă, lipsa de logică, de structură, de sistematizare și organizare a unui material împiedică însușirea lui.

• *Sistemul motivațional și atitudinal* al individului afectează, în egală măsură, capacitățile mnezice ; de aceea activarea lui este de o deosebită importanță. Trebuințele, motivele, interesele, aspirațiile individului asigură atât caracterul selectiv al memoriei, cât și trăinicia ei. Emoțiile mai intense se memorează mai bine ; activitățile întrerupte sunt reținute mai bine decât cele duse la capăt, în primele persistând o oarecare tensiune, în celelalte producându-se descărcarea ei.

• În procesul memoriei, alături de unele *acțiuni mnezice* (întipărire, păstrare, reactualizare), au loc și o serie de *acțiuni cognitive* (de cunoaștere). În timp ce memorează, omul citește, vede, aude, spune, face ceva, clasifică, ordonează, seriază etc., ceea ce va influența în mod diferit capacitatea sa de memorare. Cercetările au arătat că reținem 10% din ceea ce citim, 20% din ce auzim, 30% din ce vedem, 50% din ce vedem și auzim în același timp, 80% din ce spunem, 90% din ceea ce spunem și facem în același timp. Observăm că, pe măsură ce acțiunile cognitive sunt mai complexe, crește și productivitatea memoriei. De aici, necesitatea implicării acestor acțiuni în actul memoriei, fie ca mediatori latenți, fie ca mediatori manifești.

4. DIFERENȚELE INDIVIDUALE ȘI CALITĂȚILE MEMORIEI

Nu toți oamenii memorează, păstrează și reactualizează experiența anterioară la fel. Dimpotrivă, în cursul vieții și existenței lor memoria se organizează și se specializează, ceea ce face ca la un moment dat oamenii să se diferențieze între ei, să apară, deci, o serie de diferențe individuale. Specializarea poate fi întâlnită la următoarele niveluri : *la nivelul proceselor memoriei* (unii întipăresc mai ușor, alții mai greu ; unii păstrează informațiile un timp mai îndelungat, alții un timp mai scurt ; la unii reactualizarea se produce aproape imediat, la alții cu mari dificultăți) ; *la nivelul organelor de simț* (fapt care ne permite să vorbim

despre o memorie vizuală, auditivă, gustativă, olfactivă etc.) ; *la nivelul conținutului activității psihice* (unii dispun de o memorie predominant verbal-logică — reține idei, noțiuni, gânduri, alții de una imaginativă — reține imagini ; la unii, ea este afectivă, deoarece reține mai ales trăirile afective, la alții, motorie, deoarece reține cu ușurință mișcările). Asemenea diferențieri se datorează existenței unor predispoziții înnăscute ale organelor de simț, ale diferitelor particularități de personalitate (îndeosebi ale celor temperamentale și caracteriale), dar și experienței de viață concrete a individului, activității, profesiunii lui. Ideal ar fi ca un om să dispună în egală măsură și la un nivel înalt de dezvoltare, de toate aceste forme ale memoriei. Cum un asemenea lucru nu este posibil, este bine ca fiecare să *folosească exact acel tip de memorie care îl avantajează cel mai mult* sau *să-și formeze și dezvolte acel tip de memorie pe care îl solicită profesiunea sa.* Numai folosirea adecvată a lor, în funcție de împrejurări și solicitări, se va solda cu succes.

În procesul funcționalității sale concrete, memoria își formează și o serie de calități care o valorizează în cel mai înalt grad. Acestea vizează atât memoria, în ansamblul ei, cât și diversele ei procese.

Cele mai importante dintre calitățile memoriei sunt :

- *volumul memoriei,* cantitatea de material cu care putem opera (pe care îl reținem, păstrăm, reactualizăm). Unii oameni ne uimesc prin cantitatea mare de informații de care dispun, dând impresia unor adevărate „enciclopedii ambulante" ;
- *elasticitatea, mobilitatea sau suplețea memoriei,* capacitatea de a acumula cunoștințe mereu noi, de a le organiza și reorganiza pe cele vechi, de a le depăși sau uita pe cele necorespunzătoare ;
- *rapiditatea întipăririi* exprimă faptul că engramarea se realizează repede, cu mare economie de timp, de efort și de repetiții ;
- *trăinicia păstrării* constă în aceea că cele memorate sunt conservate corect, într-o formă acceptabilă, pentru o perioadă îndelungată de timp ;
- *exactitatea sau fidelitatea reactualizării* celor memorate indică gradul de precizie, de corectitudine și acuratețe a recunoașterii și reproducerii ;
- *promptitudinea reactualizării,* adică realizare rapidă, promptă a recunoașterii și reproducerii, imediat după stimulare.

Important este de știut că toate aceste calități pot fi educate, modelate, ridicate la noi niveluri funcționale. Cunoscând care este acea calitate a memoriei care îi lipsește sau care este insuficient dezvoltată, omul poate lua măsurile corespunzătoare în vederea formării ei.

5. MEMORIE ȘI UITARE

Multe din datele experienței anterioare se diminuează, se dezagregă, dispar din mintea noastră. Intervine așa-numitul fenomen al uitării, fenomen *natural, normal* și mai ales *relativ necesar.* „Uitarea este înscrisă în legile omenești" — spune poporul, subliniind astfel necesitatea ei. Așa cum un depozit de materiale s-ar umple, în condițiile supraîncărcării lui, nedând posibilitatea de a se depozita și alte materiale, tot

așa și „depozitul" memoriei s-ar putea supraîncărca, n-ar da posibilitatea individului să acumuleze și să păstreze noi și noi cunoștințe, ca urmare a experiențelor curente și recente de viață. Uitarea intervine, așadar, ca o supapă care lasă să se scurgă, să se elimine ceea ce nu mai corespunde noilor solicitări. În raport cu memoria care tinde, după cum am văzut, spre fixarea și păstrarea informațiilor, uitarea este un fenomen negativ. În schimb, în raport cu necesitățile practice, cu solicitările cotidiene ea este un fenomen pozitiv și aceasta deoarece uitarea treptată, graduală a anumitor informații contribuie la echilibrarea sistemului cognitiv al individului, acordă acestuia un caracter suplu, dinamic, pasibil a se automișca fără a fi stânjenit de ceea ce ar fi „prea mult" sau „de prisos". Uitarea este un fenomen natural, pozitiv și necesar numai în anumite condiții ; când acestea nu sunt respectate ea devine o piedică, o povară pentru memorie, care este nevoită să-și reia de la început procesele. Între memorie și uitare există, deci, relații dinamice, fiecare acționând asupra celeilalte, facilitându-se sau împiedicându-se reciproc.

Evidențierea problematicii uitării se poate face răspunzând la câteva întrebări.

● *Care sunt formele uitării ?* În literatura de specialitate sunt descrise trei forme ale uitării : uitarea totală (ștergerea, dispariția, suprimarea integrală a datelor memorate și păstrate) ; recunoașterile și reproducerile parțiale, mai puțin adecvate sau chiar eronate ; lapsusul (uitarea momentană, exact pentru acea perioadă când ar trebui să ne reamintim).

● *Ce uităm ?* Uităm informațiile care își pierd actualitatea, care se devalorizează, care nu mai au semnificație, nu mai răspund unor necesități, informațiile neesențiale, amănuntele, detaliile, ceea ce reprezintă un balast, dar și informațiile care ne sunt necesare, care au mare semnificație pentru „reușita" noastră.

● *De ce uităm ?* Cauzele uitării sunt numeroase (stări de oboseală, surmenaj, anxietate, îmbolnăvirea creierului), cea care primează însă este insuficienta sau proasta organizare a învățării. O învățare nerațională, care ia forma subînvățării (cu mai puține repetiții decât este necesar) sau forma supraînvățării (cu mai multe repetiții decât numărul optim) este la fel de periculoasă pentru memorie ca și lipsa ei.

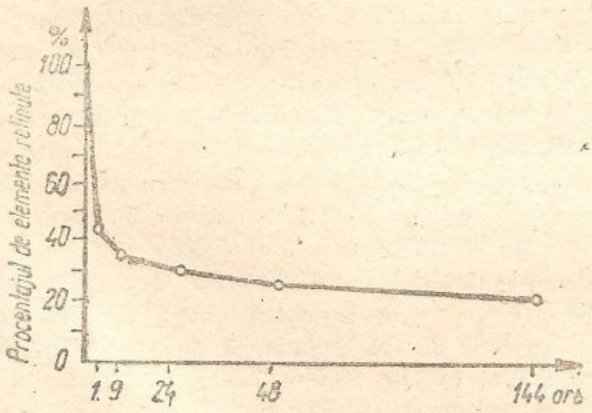

Fig. 19 — Curba uitării unor silabe fără sens (după H. Ebbinghaus).

● *Care este ritmul uitării ?* Psihologul german H. Ebbinghaus, utilizând silabe fără sens, a arătat că uitarea este destul de mare, masivă chiar, imediat după învățare și apoi din ce în ce mai lentă, aproape stagnantă (vezi curba uitării în fig. 19). Dacă luăm în considerare și alte particularități ale materialului de memorat, ca și pe cele de vârstă și psihoindividuale, atunci vom constata că uitarea are ritmuri foarte diferențiate, tocmai în funcție de acestea.

Uitarea poate fi combătută prin eliminarea cauzelor care duc la instalarea ei și mai ales prin manipularea factorilor prezentați în paragraful 3. Cel mai sigur mijloc de combatere a uitării îl reprezintă însă repetarea materialului memorat. „Repetitio est mater studiorum" (repetiția este mama învățării) spune pe bună dreptate o veche cugetare. Nu orice repetiție asigură însă combaterea uitării, ci doar cea optimă din punct de vedere al numărului ei (cercetările au demonstrat că repetițiile suplimentare nu trebuie să depășească 50 % din numărul inițial de repetiții necesare însușirii materialului). Repetiția eșalonată, bazată pe separarea în timp a repetițiilor, este mai productivă decât cea comasată (care presupune repetarea integrală a materialului de atâtea ori până când acesta este memorat), deoarece înlătură uniformitatea, monotonia și oboseala (specifice repetițiilor comasate), asigură memoriei răgazul de a-și organiza, sistematiza și chiar reelabora informațiile respective. Productivă este repetiția care se efectuează la anumite intervale de timp (intervalul optim fiind fie de câteva zeci de minute — între 5—20', fie de câteva zile — între 1—2 zile) imediat după memorare. Repetiția activă, independentă, bazată pe redarea pe dinafară a textului cu cuvinte proprii este superioară repetiției pasive, bazată doar pe recitirea textului. De asemenea, repetiția încărcată de sens și semnificație este mai productivă decât cea mecanică (repetând materialul în diferite forme și combinații, vom combate uitarea lui).

EXERCIȚII

1. Rugați un coleg să întocmească o listă cu serii de 1, 2, 3, 4... 20 cifre sau cuvinte. Apoi, imediat ce vi se citește o serie, încercați de a o reproduce cât mai exact. Care este seria cea mai lungă pe care ați reprodus-o corect ? Comparați-vă rezultatele cu cele ale altor colegi.
2. Rugați un coleg să elaboreze o listă cu 30-40 cuvinte (uzuale și mai puțin uzuale ; intuitive și abstracte). După ce v-au fost citite toate cuvintele (sau arătate unul după altul), reproduceți-le pe cele care vă vin în minte. Câte ați reținut ? Ce tip de cuvinte ați reținut (uzuale sau neuzuale, intuitive sau abstracte) ? Câte cuvinte ați introdus sau transformat ? Când ați fost mai productivi : în varianta memorării vizuale sau în cea a memorării auditive ?
3. Să se stabilească perechi de cuvinte (casă-pădure ; ceas-tractor ; om-abstract etc.) care să vă fie citite împreună. Apoi, se citește primul cuvânt din pereche (casă) și voi trebuie să vi-l amintiți pe cel de al doilea cu care a fost asociat (pădure). Analizați rezultatele atât din punct de vedere cantitativ, cât și calitativ.
4. Alegeți o poezie și învățați-o pe dinafară. Câte repetări ați făcut ? Cât timp v-a trebuit ? Ați învățat-o mecanic sau logic ? Comparați-vă rezultatele cu cele ale altor colegi.

X. IMAGINAȚIA

1. CARACTERIZAREA PROCESULUI IMAGINATIV

Imaginația se definește ca proces cognitiv complex de elaborare a unor imagini și proiecte noi, pe baza combinării și transformării experienței.

În procesul de adaptare *activă, transformativă* și *creatoare*, imaginația joacă un rol deosebit de important. Prin intermediul ei, câmpul cunoașterii umane se lărgește foarte mult, omul fiind capabil de performanța unică de a realiza unitatea între trecut, prezent și viitor. Detașându-se de prezentul imediat, de „aici și acum", omul își organizează și proiectează acțiunile, anticipând atât drumul ce va fi parcurs, cât și rezultatele care vor fi obținute. Dacă omul nu ar avea imaginație, ar reacționa, orientându-se numai, pas cu pas, după indicatori perceptivi din contextul real în care se desfășoară activitatea, și deci nu ar avea o direcționare precisă, ar înainta fragmentar, sacadat, cu stagnări și erori până la obținerea unui rezultat oarecare. Dispunând de imaginație, omul poate să-și elaboreze, mental, scopul acțiunii și planul desfășurării ei, iar pe baza acestora să o desfășoare orientat și permanent reglat cu minimum de erori și cu mare eficiență. Dar el este în stare nu doar să refacă un drum, ci să obțină ceva cu totul nou, și pentru aceasta se sprijină puternic pe imaginație. Aceasta face parte din categoria proceselor cognitive complexe, este proprie numai omului și apare pe o anumită treaptă a dezvoltării sale psihice, atunci când se pot manifesta deja alte procese și funcții psihice care pregătesc apariția ei. Este vorba de dezvoltarea reprezentărilor, achiziționarea limbajului, dezvoltarea inteligenței, îmbogățirea experienței de viață etc.

Imaginația interacționează cu toate procesele și funcțiile psihice și îndeosebi cu memoria, gândirea, limbajul. Spre deosebire de memorie, care are caracter reproductiv, adică este cu atât mai eficientă cu cât este mai fidelă față de cele învățate, imaginația este cu atât mai valoroasă cu cât rezultatele sale se deosebesc mai mult de ceea ce există în experiența subiectului sau chiar față de experiența societății. Prin urmare, dacă un elev a vizitat un muzeu arheologic și apoi în zilele următoare, la lecția de istorie, i se cere să descrie un exponat el demonstrează că are o bună memorie dacă îl va descrie cât mai bine. Dar dacă pe baza acestei descrieri un altul va reuși să-și construiască o imagine mintală cât mai bună a acelui obiect — pe care de fapt nu l-a perceput niciodată, el va realiza un veritabil proces imaginativ care îi va permite să înțeleagă la fel de bine lecția de istorie ca și cel care a văzut obiectul în realitate. Astfel, imaginația se deosebește de memorie, dar n-ar putea exista fără ea, adică cea care-i oferă material pentru combinările sale, care-i fixează și apoi evocă rezultatele.

De asemenea, dacă prin gândire omul cunoaște și înțelege ceea ce este esențial, necesar, general, din realitatea existentă sau ceea ce este ipotetic posibil, dar fundamentat logic, imaginația *explorează nelimitat necunoscutul,* posibilul, viitorul. Tuturor ne sunt cunoscute cărțile lui Jules Verne și faptul că pe baza imaginației el a anticipat foarte multe din descoperirile tehnice ale secolului XX. Prin imaginație, el a făcut pași în necunoscut și deși plăsmuirile imaginației sale nu aveau atunci o întemeiere faptică și științifică, ele au contribuit la orientarea cercetărilor de mai târziu, au susținut interesul și eforturile creatorilor în tehnică. Prin urmare, gândirea, inteligența ghidează producția imaginativă, iar imaginația, la rândul ei, participă la elaborarea ipotezelor și la găsirea strategiilor de rezolvare a problemelor.

Imaginația implică, în toate formele ei de manifestare, mecanismele limbajului. Dezvoltarea imaginației este, într-o anumită măsură, dependentă de nivelul limbajului. Cuvântul, ca instrument al activității mintale, permite evocarea selectivă a ideilor și reprezentărilor, vehicularea și punerea lor în cele mai variate relații, în raport cu o idee directoare formulată verbal. Dar ceea ce stimulează evocarea elementelor experienței anterioare și apoi combinarea variată și neașteptată a acestora este tensionarea emoțională pe care o trăiește omul în momentul respectiv. Emoțiile și atitudinile afective sunt condiții activatoare și energizante ale imaginației și în același timp direcționări nerepetabile și evident personale ale combinărilor și recombinărilor imaginative.

Motivele și trăirile afective întreține o receptivitate crescută pentru anumite elemente ale realului, permit aducerea acestora în prim plan, reliefarea lor după alte criterii decât cele ale gândirii, generează legături și restructurări noi. Se știe că momentele de intensă trăire afectivă sunt urmate de un maximum al productivității imaginative. Astfel, de exemplu, când suntem dominați de o emoție puternică, de o bucurie, chiar și fără voia noastră, în minte încep să se deruleze evenimentele posibile legate de ea. Vestea despre obținerea unui premiu la olimpiadă ne și proiectează, imaginativ, într-un posibil cadru festiv prilejuit de un astfel de eveniment. S-a constatat că nivelul crescut al afectivității, chiar când are o tonalitate negativă, este mai favorabil combinărilor imaginative decât trăirile afective pozitive dar slabe.

Totodată, procesul de obținere, prin imaginație, a noului implică interacțiuni cu toate componentele sistemului psihic uman, cum ar fi : dorințele, aspirațiile, profunzimea înțelegerii, orientările dominante, trăirile profunde ale evenimentelor, experiența proprie de viață, dinamica temperamentală, într-un cuvânt, întreaga personalitate. Astfel produsul imaginativ *exprimă personalitatea, originalitatea* acesteia și este el *însuși original,* fie în raport cu experiența individuală, fie cu cea socială.

2. PROCEDEE ALE IMAGINAȚIEI ȘI COMBINATORICA IMAGINATIVĂ

Un procedeu imaginativ este un mod de operare mintală, presupunând o succesiune mai mult sau mai puțin riguroasă de compuneri, descompuneri și recompuneri, de integrări și dezintegrări, ducând la rezultate variabile, cantitativ și calitativ.

Originalitatea combinatoricii imaginative se explică atât prin libertatea de organizare a desfășurării procedeelor, cât și prin sursele motivațional-afective la care ne-am referit anterior. Combinatorica imaginativă este atât de nouă, inedită, originală încât este considerată ca aflându-se într-o continuă naștere, într-o nelimitată generare de noi și noi procedee și de organizări ale acestora. De aceea, în cele ce urmează ne vom referi la acelea care sunt mai cunoscute și mai frecvent folosite.

Aglutinarea constă într-o nouă organizare mentală a unor părți ușor de identificat și care au aparținut unor lucruri, ființe, fenomene etc. Acest procedeu a fost larg utilizat în mitologie, creându-se imaginea sirenei, centaurului etc. Astăzi este folosit în creația tehnică (robotul casnic, radiocasetofonul etc.).

Amplificarea și diminuarea se referă la modificarea proporțiilor, a dimensiunilor unei structuri inițiale, obținându-se un nou efect. A fost folosită în creațiile literare pentru copii (de exemplu Setilă, Flămânzilă, Gerilă ș.a.), în literatura științifico-fantastică (de exemplu, extratereștrii sunt adesea imaginați cu chip de om, dar cu amplificarea unor caracteristici psihice sau fizice) și în tehnică, mai ales în direcția miniaturizării aparaturii electronice cu păstrarea calităților funcționale (de exemplu, minitelevizor, minicalculator).

Multiplicarea sau omisiunea constă în modificarea numărului de elemente structurale, păstrându-se identitatea acestora. Efectul nou rezultă din schimbarea numărului. Un asemenea procedeu a stat și la baza unor creații celebre ale lui Brâncuși („Coloana Infinitului", „Masa Tăcerii"). În tehnică, un asemenea procedeu se identifică în construirea rachetei cosmice cu mai multe trepte. În basme, prin acest procedeu s-au creat personaje ca „balaurul cu șapte capete". Omisiunea poate fi procedeu în crearea personajelor mitologice (cea a Ciclopului), iar în tehnică, a autovehiculelor pe pernă magnetică.

Diviziunea și rearanjarea pot fi aplicate independent sau în corelație asupra acelorași elemente inițiale. De multe ori se pornește de la o realitate existentă, se caută criterii noi de grupare și, pe această bază, se pot face diviziuni multiple, unele dintre acestea având corespondent în realitate, altele fiind un proiect nou. Multe din produsele de larg consum au apărut din divizarea unor funcții complexe umane și apoi realizarea tehnică doar a unora din ele, așa cum ar fi brațul mecanic sau perceptronul etc.

Rearanjarea presupune păstrarea elementelor unei structuri cunoscute, dar dispunerea lor în alte corelații. Așa s-a procedat la construcția unor autoturisme cu motor în față sau în spate.

Adaptarea are aplicabilitate și în artă și în tehnică. Constă în aplicarea unui obiect, a unui element, sau a unui principiu funcțional într-o nouă situație.

Substituția constă în înlocuirea într-o structură existentă a unui element, a unei funcții, a unei substanțe etc. În tehnica modernă se fac frecvente înlocuiri ale unor materiale tradiționale cu altele cu calități superioare și mai puțin costisitoare. De exemplu, o mare extindere o are substituirea, prin ceramică, a unor materiale tradiționale în fabricarea motoarelor. În artă, substituirea personajelor creează situații inedite.

Modificarea presupune păstrarea unor elemente ale structurilor cunoscute și schimbarea altora, obținându-se efecte noi. În domeniul industriei bunurilor de larg consum se aplică, frecvent, schimbarea formei, volumului, culorii. Botaniștii au realizat laleaua neagră, prin modificarea culorii față de cele ce erau creații ale naturii.

Schematizarea este foarte mult utilizată în proiectarea tehnică, în arhitectură, în grafică etc. Esența acestui procedeu constă în selecția numai a unor însușiri și omiterea, cu bună știință, a celorlalte. Schița robot a unei persoane are la bază un astfel de procedeu. Desenul schematic al structurii unei plante este folosit, adesea, în orele de clasă, în vederea relevării deosebite a caracteristicilor structurale.

Tipizarea este folosită în creația literară cu deosebire și presupune identificarea generalului și apoi transpunerea lui într-un produs nou care îmbină, în manieră autentică, generalul cu fenomenalul. Un personaj literar tipic, o situație tipică sunt produse pe baza unor astfel de procedee.

Analogia a stat la baza multor inovații și invenții în tehnică și a multor descoperiri în știință. Ea are la bază identificarea unor elemente comune și a celor necomune la două serii de obiecte sau fenomene, unele dintre acesta fiind bine cunoscute, iar celelalte numai parțial știute, dar pe baza elementelor comune putându-se investiga și ceea ce este încă necunoscut și mai greu accesibil. Pe baza unui astfel de procedeu a fost elaborat modelul cosmic al atomului, care a permis cunoașterea multor aspecte ale relațiilor dintre particulele sale elementare. Analogiile stau și la baza construirii mașinilor inteligente.

Empatia este aplicabilă în artă, tehnică, educație ș.a. Ea este o transpunere imaginară în plan perceptiv, intelectiv, afectiv, în altceva, acest altceva putând fi o altă persoană, dar și un obiect, un fenomen etc., facilitând, prin aceasta, descoperirea de noi aspecte și înțelesuri. Ea are un loc deosebit în creația actoricească, dar și în activitatea educatorului. Manifestând empatie față de elevi, profesorul reușește să-i înțeleagă mai bine, să găsească cea mai accesibilă formă de predare a cunoștințelor, să aleagă cea mai bună formă de ajutor pe care le-o poate da.

3. FORMELE IMAGINAȚIEI

Fiind un proces foarte complex, imaginația se desfășoară în forme variate. S-au folosit mai multe criterii de clasificare, însă unul s-a impus mai mult ; este vorba de prezența intenționalității în actele imaginative și astfel s-au grupat următoarele forme : a) imaginația involuntară : visul din timpul somnului și reveria ; b) imaginația voluntară : reproductivă, creatoare și visul de perspectivă.

1. *Visul din timpul somnului* presupune o înlănțuire de imagini, emoții, reflecții care apar în starea de somn paradoxal și față de care subiectul este mai mult spectator, neputându-le dirija și nici înțelege imediat și care apar ca absurde și haotice.

Uneori se întâmplă ca o persoană să-și dea seama că visează și să-și propună să urmărească la ce pot duce fantasmele sale, dar el nu le poate dirija conștient și voluntar. În unele vise, imaginile se derulează cu o anumită coerență, ca scenele unei piese de teatru ; de aceea se spune că au *caracter scenic*. Această caracteristică este explicată de unii autori printr-o energie potențială a imaginilor, izvorâtă din asocierea lor cu trăirile afective. De cele mai multe ori, acestea sunt legate de dorințele și așteptările persoanei care nu sunt satisfăcute în stare de veghe sau sunt chiar inhibate conștient și voluntar. În stare de somn, când reglajele slăbesc, dorințele apar în prim plan și actualizează acele imagini care sunt legate de satisfacerea lor. Dar efectul reprimării se mai poate păstra încă, motiv pentru care aceste dorințe se pot asocia cu imagini care reprezintă un fel de îndeplinire deghizată a lor. De aceea, visele au și un *caracter simbolic*, și pot fi descifrate. Această descifrare se face numai prin analiza acțiunilor, relațiilor, preocupărilor persoanei în starea de veghe. În timpul visului se petrec fenomene de reordonare și resistematizare a informațiilor și de aceea, în formarea imaginilor, pot apare rezultatele unor astfel de prelucrări. În acest caz, visul implică unele combinări noi, originale sau chiar soluționări ale unor probleme care frământă persoana în timpul stării de veghe.

2. *Reveria.* Oricine se află într-o stare de relaxare tinde să-și lase gândurile să-i vagabondeze. Pornind de la ceea ce vede sau de la o idee care i-a rămas în minte, începe să se deruleze, în plan mintal, un șir nesfârșit de imagini și idei propulsate de dorințe și așteptări. Pe acest fond de relaxare, ele evoluează într-o direcție fantezistă, persoana le urmărește pasiv și din când în când intervine cu o ușoară dirijare tot în direcția dorințelor. Reveria este un fel de experiment mintal privind îndeplinirea dorințelor și tendințelor și poate reprezenta, într-o anumită măsură, un fel de satisfacere fictivă a acestora, reducând, astfel, tensiunea internă psihică, generată de ele. Reveria poate ocaziona combinații noi și originale care pot apoi fi valorificate în formele superioare ale imaginației. De aceea, unii autori recomandă reveria de scurtă du-

rată ca o cale de stimulare a creativității. Dar reveria prelungită poat fi defavorabilă dezvoltării personalității, pentru că satisfacerea fictiv a dorințelor poate anula activitatea reală, practică, eficientă.

3. *Imaginația reproductivă* este o formă activă, conștientă și volun tară, constând în construirea mintală a imaginii unor realități existent în prezent sau în trecut, dar care nu pot fi percepute direct. Aceast formă de imaginație se deosebește de memoria imaginilor, pentru c produsele ei nu au corespondent în experiența anterioară și, totodată sunt rezultatul unui proces de combinare imaginativă. De aceea, ea se ma numește și *imaginație reconstitutivă,* fiind cu atât mai valoroasă cu cât s apropie mai mult de real. Combinarea de imagini și idei se realizează sub influența unor indicații concrete, a unor schițe sau, cel mai frecvent a indicațiilor și descrierilor verbale. Imaginația reproductivă permit minții umane să-și lărgească foarte mult câmpul de acțiune. Totodată ea ușurează înțelegerea unor relații mai abstracte, prin construirea min tală a suportului imagistic. O problemă de geometrie se rezolvă mai bin și mai ușor dacă reproducem într-o imagine relațiile cuprinse în enunțu ei. De asemenea, înțelegerea unor capitole de fizică sau chimie est considerabil ușurată de reproducerea imaginativă a unor experiment doveditoare. Imaginația reproductivă întreține interesul și starea opti mă de atenție în lectura unor cărți etc.

4. *Imaginația creatoare* este cea mai complexă și valoroasă formă a imaginației voluntare și active. Ea se deosebește de cea reproductivă pentru că este orientată *spre ceea ce este posibil, spre ceea ce ține d viitor, spre ceea ce este nou.*

Produsul imaginației creatoare este un proiect mental, caracterizat prin *noutate, originalitate* și *ingeniozitate.* Combinarea sa este complexă, desfășurată în mai multe faze și caracterizată prin : *bogăția procedeelor, ineditul utilizării lor, valorificarea combinațiilor inconștiente, unificare tuturor disponibilităților personalității, susținere afectiv-motivațională valoroasă.*

Imaginația creatoare este stimulată și susținută de motive și atitu dini creatoare : interesul pentru nou, trebuința de autorealizare, încre derea în posibilitățile proprii, curiozitatea, respingerea rutinei, tendința de a se aventura în necunoscut etc.

Imaginația creatoare este implicată în toate activitățile omului. Ea favorizează apariția unor ipoteze, inventarea unor noi căi și metode, a unor construcții tehnice, producții artistice etc.

5. *Visul de perspectivă* este o formă activă și voluntară a imagina ției, constând în proiectarea mentală a drumului propriu de dezvoltare în acord cu posibilitățile personale și cu condițiile și cerințele sociale. El are o funcție importantă în motivarea activităților curente, a opțiu nilor profesionale, a acțiunilor de autoformare și autoeducare.

Sunt și alte criterii de clasificare a formelor imaginației : a) după gradul de activism al persoanei în procesul imaginației, se disting : forme *pasive* (visul, reveria) și *active* (reproductivă și creatoare) ; b) după calitatea construcției imaginative : *absurde* (visul, reveria), *ușor constructivă* (imaginația reproductivă), *foarte constructivă* (imaginația creatoare) ; c) după tipul de activitate în care se integrează : *artistică, literară, tehnico-constructivă, științifică, muzicală, coregrafică* etc. ; d) după tipul de reprezentări dominante : *plastic-vizuală, auditiv-motrică* etc.

4. IMAGINAȚIA CA PROCES PREDILECT AL CREATIVITĂȚII

Mulți oameni de știință au arătat că pentru creație, în orice domeniu, nu sunt suficiente numai construcțiile logice. Acestea din urmă se caracterizează prin rigoare prin, desfășurarea cu respectarea strictă a unor reguli și în cadrele circumscrise raționalului, realului, existentului. Prin specificul său de desfășurare, imaginația depășește aceste cadre, explorează necunoscutul, inexistentul și, în anumite limite, incredibilul, lărgind considerabil câmpul cunoașterii umane, inovând, inventând, generând noul. În actul creației, imaginația interacționează strâns cu gândirea reproductivă și mai ales cu cea productivă sau divergentă. pe care le completează și le depășește.

Disponibilitatea pentru creație a imaginației se explică prin trăsăturile ei centrale. 1) Imaginația prelucrează un material cognitiv divers, și anume : imagini, idei și mai ales imagini conceptualizate și semnificative. Acestea presupun o unitate a intuitivului cu generalul, fiind astfel mai bogate informațional și având un mai mare potențial de asociere. 2) Procesul imaginației valorifică toate combinările care apar în sfera subconștientului și inconștientului, amplificându-și potențialitățile creatoare. 3) Fiind susținută de procesele afectiv-motivaționale, care pun în centrul transformărilor imaginative *Eul*, se dă o perspectivă umană acestora și o implicare deosebită a personalității, care amplifică originalitatea rezultatului.

Dacă spunem că gândirea este necesară, dar nu suficientă pentru creație același lucru este adevărat și pentru imaginație. Fără gândire, ea poate ușor aluneca în eroare. Gândirea este cea care fundamentează, verifică și evaluează rezultatele imaginației.

EXERCIȚII

1. Alegeți 5 cuvinte și alcătuiți cu ajutorul lor cât mai multe propoziții cu condiția să nu fie mai mult de 7 cuvinte într-una. Urmăriți câte combinații puteți face la început și apoi după un anumit antrenament.
2. Spuneți timp de 3 minute toate cuvintele care încep cu o literă. Comparați rezultatul dumneavoastră cu al altor persoane și observați diferențele.
3. Pornind de la un cerc, adăugați alte elemente astfel încât să obțineți imagini cu sens. Dați-le un titlu. Comparați rezultatele dumneavoastră cu ale altora.

ACTIVITAȚI ȘI PROCESE REGLATORII

XI. ACTIVITATEA UMANĂ

1. NOȚIUNEA DE ACTIVITATE

În existența concretă a omului, procesele psihice la care ne-am referit până acum nu acționează în sine. Nu percepem doar de dragul de a percepe, nu gândim doar pentru a gândi, ci percepem și gândim pentru a înțelege mai bine realitatea înconjurătoare, pentru a rezolva problemele cu care ne confruntăm, pentru a ne satisface trebuințele și necesitățile. Procesele psihice, fie ele mai simple sau mai complexe, sunt subordonate și integrate diferitelor demersuri întreprinse de om, formându-se în cadrul acestora și tot în ele găsindu-și expresia și realizarea deplină. Omul, ca ființă prin excelență activă și dinamică, inițiază, organizează, planifică, explorează, se implică, participă, perfecționează, asimilează informații, produce și creează obiecte noi, se relaxează, depune efort, se autorealizează. Pentru realizarea corespunzătoare a tuturor acestor demersuri el se servește de o nouă categorie de instrumente psihice, cuprinse în noțiunea generală de activități psihice.

Noțiunea de activitate poate fi definită în două accepțiuni.

Într-o accepțiune foarte largă, *activitatea este un raport, o relație între organism și mediu, în care are loc un consum energetic, cu o finalitate adaptativă*. Dacă ne-am gândi la învățare (care este una dintre formele activității), vom constata că într-adevăr ea reprezintă o relație între cel ce învață și mediul înconjurător, că în ea individul depune un efort, consumă energie fizică și mintală, nervoasă, pentru a ști mai mult, deci pentru a se adapta mai bine solicitărilor realității.

S. L. Rubinstein definea activitatea ca fiind „interacțiunea subiectului cu lumea, interacțiune în care se realizează o atitudine sau alta a omului față de lume, față de ceilalți oameni". Un alt psiholog, A. N. Leontiev, arăta că activitatea este un „proces ce realizează o anumită relație a omului față de lume și corespunde unor trebuințe specifice". După cum observăm, accentul cade de fiecare dată pe interacțiune, pe relația omului cu realitatea, a organismului cu mediul. O astfel de subliniere este cu atât mai necesară cu cât în istoria psihologiei au existat *tendințe de reducere* a activității, fie numai la ceea ce se petrece în interior, în *subiectivi-*

tatea individului (introspecționismul), fie numai la *reacția externă*, la *comportamentul manifestat în exterior (behaviorismul)*. În realitate, numai corelația dintre interior și exterior, filtrarea cauzelor externe, prin intermediul condițiilor interne, poate exprima corect esența activității umane. Faptul că așa stau lucrurile ne este demonstrat și de *calitățile noi* pe care activitatea le poate căpăta de îndată ce este inclusă în *legături noi*. Astfel, *ca manifestare a creierului*, ea este *o activitate naturală*; raportată la tendințele, trebuințele, interesele omului, ea apare ca *activitate psihică*; ca reflecție asupra lumii, ea devine *activitate conștientă*; raportată la însușirea ideilor, a ideologiei, ea devine *activitate spirituală*.

Într-un sens mai restrâns, prin *activitate înțelegem totalitatea manifestărilor de conduită exterioară sau mintală care duc la rezultate adaptative*. Activitatea umană, care se deosebește calitativ de simpla reacție a animalelor la influența mediului exterior, este, pe de o parte, determinată de acțiunea mediului, iar pe de altă parte, se răsfrânge asupra mediului, producând modificări în condițiile exterioare obiective. Numai că unele forme ale activității psihice implică efectuarea concretă, în timp ce alte forme au componentele motrice inhibate, ultima lor verigă aflându-se la nivelul mintal. Datorită prezenței acestor acțiuni psihice interiorizate, omul poate depăși simpla reproducere a realității, transformând-o pe plan mintal. Specificul activității umane constă în faptul că dispune de *conștiința scopului*, că este *profund* motivată, că *operează cu instrumente construite de om*, că este *perfectibilă și creativă*.

Importanța activității în viața omului este enormă. Prin activitate, omul produce modificări în condițiile obiective externe, în propriile lui stări interne, în relațiile cu mediul ; în activitate, omul își realizează ideile, își satisface aspirațiile, își construiește noi planuri, noi idealuri ; prin activitate, omul se adaptează condițiilor interne și externe la un nivel din ce în ce mai înalt. Dat fiind faptul că activitatea este atât cauză, cât și efect al dezvoltării biopsihosociale a omului, ea este resimțită de acesta ca o adevărată nevoie psihică, ca o *cerință imperioasă a integrității ființei lui*.

2. ELEMENTELE COMPONENTE ȘI STRUCTURA PSIHOLOGICĂ A ACTIVITĂȚII

Activitatea umană, ca realitate psihică complexă, dispune de o serie de elemente structurale (mișcări, operații, acțiuni) organizate ierarhic, a căror funcționalitate (structurare, subordonare, integrare) va permite satisfacerea unor necesități. Practic este vorba despre un *sistem funcțional ierarhic*, ca cel din figura 20.

Mișcările (sau *actele*) sunt cele mai simple elemente constitutive ale activității, actele de răspuns la influențele mediului. În activitatea fizică întâlnim „predominat" mișcări musculare, în cea psihică, mișcarea la forma unui demers intern neuropsihic. (Limbajul interior este un exemplu tipic de unitate dintre cele două categorii de mișcări.)

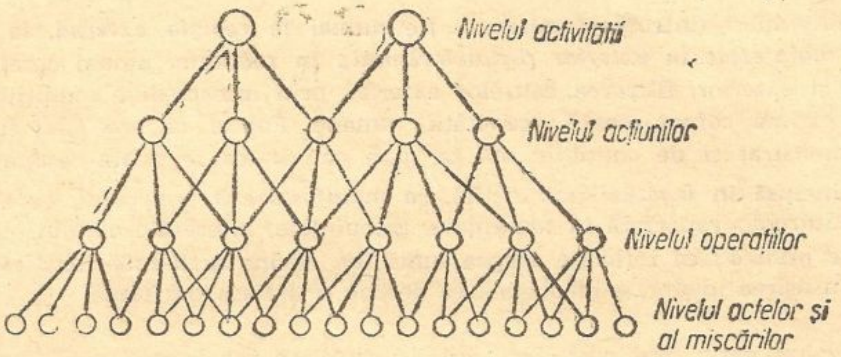

Fig. 20 — Structura ierarhică a activității.

Operațiile sunt subordonate acțiunilor, reprezentând mijloace de realizare a acestora. În vederea efectuării unei acțiuni pot fi folosite diferite operații (apucare, separare, eliminare etc.). Din punct de vedere psihologic, operațiile nu dispun *nici de scop, nici de motivație proprie,* tocmai datorită subordonării lor acțiunilor.

Acțiunile sunt cele mai mari subunități ale activității, fiind constituite, la rândul lor, din șiruri de operații și mișcări. Ele sunt subordonate, întotdeauna, activității și nu dispun decât de o independență relativă în raport cu ea. În plan psihologic, acțiunile se caracterizează prin *necoincidența scopului și motivului,* în sensul că dispun de un scop propriu, dar nu și de o motivație proprie, aceasta fiind „împrumutată" de la activitate. Citirea unei cărți, a unor notițe în vederea susținerii unui examen constituie acțiuni, deoarece ele se subordonează activității de pregătire a examenului. Rezultatele obținute prin acțiune nu reprezintă scopul final, ci unul parțial în realizarea celui final al activității. Dat fiind faptul că în acțiune este prezent scopul, ea este întotdeauna *voluntară.* Totuși, gradul de participare a conștiinței poate fi diferit (scopul poate fi uneori mai vag, mai puțin conștientizat) ceea ce face să apară o serie de *acțiuni impulsive,* care nu se confundă însă cu cele involuntare. După gradul lor de complexitate, acțiunile pot fi mai *simple* sau mai *complexe.*

Activitatea reprezintă sistemul ierarhic superior, cu o structură proprie, specifică și nu pur și simplu aditivă. Sub raport psihologic, ea se caracterizează prin faptul că dispune atât de scop, cât și de motiv propriu. Mai mult decât atât, deși între cele două noțiuni psihologice există o diferență calitativă, una vizând latura stimulatoare, declanșatoare, iar cealaltă obiectivul mintal urmărit, la nivelul activității întâlnim *coincidența* lor. Citirea unei cărți, în vederea cunoașterii conținutului ei, reprezintă o activitate, deoarece aici ceea ce stimulează și constituie obiectivul este același lucru : aflarea conținutului cărții. Se înțelege că activitatea, dispunând atât de scop, cât și de motiv propriu, este *întotdeauna voluntară.*

Elementele activității nu sunt statice, dimpotrivă, au un caracter *foarte mobil, putând trece unele în altele.* Când copilul trasează linii, bas-

tonașe sau ovale face mișcări ; când acestea s-au automatizat și sunt subordonate compunerii unor litere, s-au transformat în operații cu ajutorul cărora vor fi realizate acțiunile complexe de compunere a cuvintelor, apoi a frazelor ; când și acestea vor fi subordonate unui sens, înțeles, rezolvării problemelor, învățării, scrierii, ele s-au transformat deja în activitate. Cel mai mobil element al activității este acțiunea, care poate trece în activitate (atunci când preia motivația activității și o transformă în propria sa motivație) sau în operații (când se automatizează și se transformă într-un procedeu subordonat realizării unei acțiuni mai complexe). La rândul ei, activitatea poate trece într-o altă formă de activitate, atunci când se schimbă locul și rolul individului în sistemul relațiilor sociale. De exemplu, intrarea copilului în școală face ca activitatea de joc să fie înlocuită cu cea de învățare.

De-a lungul ontogenezei, activitatea este supusă *complicării treptate, unor importante schimbări, transformări cu sens ascendent.* Astfel, asistăm la trecerea de la mișcările neadecvate spre cele adecvate, de la cele reproduse prin imitații, deci pe bază de model concret, la mișcările reproduse în absența modelului, pe bază de instrucțiune sau autoinstrucțiune verbală ; de la mișcările și operațiile involuntare spre cele voluntare, de la cele simple la cele complexe. Dezvoltarea activității umane are loc în condițiile unei normale funcționări a mecanismelor neurocerebrale, precum și a achizițiilor realizate pe plan psihic (însușirea limbajului, dezvoltarea capacităților cognitive, care permit reprezentarea acțiunii, stabilirea mintală a scopului, a planului acțiunii, dezvoltarea capacităților voluntare, care facilitează atât inițierea și realizarea acțiunilor, cât și interzicerea sau inhibarea lor). Din contră, disocierea dintre elementele activității, dintre motiv și scop poate fi considerată ca un simptom al dereglării acesteia (există activități gratuite, aberante etc.).

3. FORMELE ACTIVITĂȚII

Structurarea și funcționarea diferitelor elemente ale activității fac ca ea să apară în forme diverse ce pot fi clasificate după mai multe criterii : 1) după natura produsului, activitatea poate fi *predominant materială* sau *predominant spirituală* ; 2) după procesul psihic implicat în realizarea ei, poate fi : *cognitivă, afectivă, volitivă ;* 3) după locul ocupat în sistemul relațiilor individului, poate fi : *principală (dominantă) și secundară (subordonată) ;* 4) după evoluția sa ontogenetică, poate fi clasificată în : *joc, învățare didactică, muncă productivă, creație ;* 5) după gradul de conștientizare a componentelor, poate fi : în *întregime conștientă* (cel mai adesea aceasta ia forma voinței) și cu *componente automatizate* (deprinderile).

Toate aceste forme nu sunt „pure", ci doar predominant de un fel sau altul. Activitatea unui tâmplar, care după natura produsului este

materială, conține și elemente ideale (proiectul, anticiparea mintală a rezultatului ei). La fel, activitatea unui poet, care este spirituală prin natura produsului, face apel la o serie de instrumente materiale (creion, hârtie). De asemenea, jocul conține și momente de învățare (fie ea și spontană), munca are momente de creație, iar creația, fără a se identifica total cu munca, este în mare parte muncă. Diferite forme ale activității umane își schimbă de-a lungul vieții individului locul, conținutul și ponderea. Astfel, omul învață tot timpul, la orice vârstă dar de fiecare dată altfel și mai ales altceva ; apoi, jocul poate fi la un moment dat activitate principală, la un alt moment dat activitate secundară. Fără a se confunda, dar și fără a se opune total, între diversele forme ale activității umane există și elemente comune (un fel de nucleu stabil) și elemente proprii, specifice. (Vezi fig. 21).

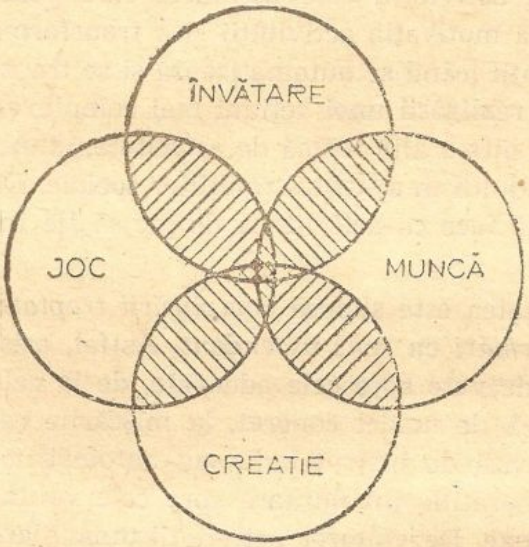

Fig. 21 — Relația dintre diversele forme ale activității.

Cuprinzând în structura sa procese și funcții psihice, activitatea apare ca fiind o expresie a aspirațiilor, atitudinilor, aptitudinilor, trăsăturilor temperamentale și caracteriale ale omului, *o manifestare a întregii personalități umane, factor determinant, dar și rezultantă a dezvoltării ființei umane.*

EXERCIȚII

1. Gândiți-vă la o activitate oarecare (scris, mers, înot, bătut la mașină, învățat pentru un examen etc.) și apoi descompuneți-o în acțiuni, operații, mișcări. Arătați caracteristicile lor psihologice și relația dintre ele.
2. Stabiliți-vă o activitate (de joc, muncă, învățare, creație) și analizați-o după următorii parametri : natură (fizică, intelectuală) ; conținut psihologic (din ce se compune) ; caracter (monotonă, repetitivă, variată, creativă) ; condiții de realizare (mediul fizic și social în care se desfășoară) ; grad de dificultate ; urgența executării ei etc.
3. Conducându-vă după maxima „omul potrivit la locul potrivit", gândiți-vă ce tipuri de activități i s-ar potrivi mai bine unui om nervos, agitat, impulsiv, instabil ? ; dar unuia tenace, calm, perseverent, răbdător ? ce activități ar fi contraindicate pentru un om sensibil, hiperemotiv, susceptibil, neîncrezător în forțele sale, migălos, meticulos ? Dar vouă personal ce activitate credeți că vi s-ar potrivi cel mai bine ?

XII. MOTIVAȚIA

1. DEFINIREA ȘI FUNCȚIILE MOTIVAȚIEI

De ce reacționează un om ? De ce unul reacționează într-un fel și altul în cu totul alt fel ? De ce unul și același om reacționează diferit în momente diferite ? Iată întrebări majore pe care psihologia trebuie să le soluționeze. În încercarea de a răspunde la aceste întrebări, s-a făcut apel la unii termeni, cum ar fi : *forțe propulsive* (forțele care îl determină pe om să acționeze într-un anume fel) ; *dorințe* (tendințele de a regăsi experiențe satisfăcătoare, fie în realitate, fie în imaginație) ; *pulsiuni* (puseuri energetice care își au sursa în tensiunile somato-psihice, scopuri aflate sub tensiune). Indiferent de termenul folosit, se ținтea spre evidențierea rolului unor *fenomene și mecansime psihice interne dotate cu capacitatea de a permite acțiunea independent de factorii exteriori.*

Nu este suficient ca scopul unei activități să fie clar, corect și riguros formulat pentru ca ea să se desfășoare normal și mai ales eficient. Dacă lipsește stimularea și susținerea energetică în vederea realizării scopului, activitatea nu va putea fi dusă la îndeplinire. Chiar dacă omul dispune de instrumente intelectuale bine dezvoltate (o bună percepție și memorie, o gândire flexibilă, o imaginație bogată), dar nu este împins, determinat de ceva pentru a învăța, a munci sau a crea, el nu va obține performanțele dorite. Așadar, activitatea umană pe lângă stabilirea precisă a scopului, pe lângă punerea în disponibilitate a tuturor instrumentelor necesare realizării ei (cunoștințe, priceperi, deprinderi, aptitudini), trebuie să facă apel și la o serie de factori cu rol de *stimulare* și *activare*, de *sensibilizare selectivă* și *imbold*, care sunt încadrați în noțiunea de motivație.

Dar ce este motivația ? În filogeneză și ontogeneză se elaborează anumite stări de necesitate sau sensibilizări ale organismului pentru diferite obiecte. Așa se dezvoltă nevoia de substanțe nutritive, de oxigen, de anumite condiții de temperatură, umiditate, presiune, de semnale informaționale ce urmează a fi recepționate și apoi prelucrate, nevoia de mișcare, acțiune, relaxare, de comunicare cu alții, de realizare de sine. Toate acestea nu sunt altceva decât *trebuințe*, condiții ale vieții, procese pulsionale fundamentale ce semnalizează perturbările, de tipul privațiunilor sau exceselor, intervenite în sistemul organism sau în sistemul de personalitate. Alături de trebuințe, se dezvoltă și *impulsuri* (trebuințe aflate în stare de excitabilitate accentuată, expresivă), *intenții* (implicări proiective ale subiectului în acțiune), *valențe* (orientări afective spre anumite rezultate), *tendințe* (forțe direcționate mai mult sau mai puțin precis). Ansamblul acestor stări de necesitate ce se cer a fi satisfăcute și care îl *împing*, îl *instigă* și îl *determină* pe individ pentru a și le satisface, formează sfera motivației acestuia. Este vorba de o nouă categorie de stimuli, și anume, de *stimulii interni*. Dacă până acum noțiunea de stimul era raportată la obiectele și evenimentele din exterior, de data aceasta ea se

raportează la viața internă a individului. Este vorba despre acei stimuli care, din interior, îl determină pe individ să întreprindă o serie de acțiuni (de căutare, de apropiere sau de evitare și respingere a unor obiecte). Unii autori au definit motivația ca o „cauză internă" a comportamentului. Numai că această structură psihică activatoare și predispozantă, cu funcții de autodeterminare a omului prin stimulații interne, a trebuit să fie, la rândul ei, explicată atât funcțional, cât și genetic. Or, acest lucru nu poate fi realizat decât prin apelul la o serie de factori determinanți ce se înscriu în istoria interacțiunilor dintre subiect și ambianța sa sociocu lturală.

Unele dintre formele motivației, relativ simple și puține la număr, s-au format în decursul filogenezei și îi sunt date omului prin naștere. Altele, mai complexe și mult mai numeroase, se formează în decursul vieții acestuia, fiind dependente atât de particularitățile mediului extern, cât și de specificul stărilor de necesitate interne existente deja, de modul de asimilare și sedimentare a lor. Practic, ele nu sunt altceva decât stimulările externe care acționând repetat asupra individului și satisfăcându-i anumite cerințe de autoreglare, au fost preluate, interiorizate, asimilate și transformate în condiții interne. Dacă unui copil i se repetă frecvent și imperativ acel „trebuie" (trebuie să te speli pe mâini, trebuie să-ți faci lecțiile, trebuie să fii ordonat etc.), cu timpul, acest „trebuie" va fi asimilat de copil, va fi transformat într-un stimul interior, așa încât la un moment dat el va acționa spontan, „din proprie inițiativă", fără a mai fi îndemnat din afară. Gradul de independență față de situațiile actuale este însă variabil și niciodată absolut.

Motivația este o *pârghie* importantă în procesul autoreglării individului, *o forță motrice* a întregii sale dezvoltări psihice și umane. Aceasta înseamnă că selectarea și asimilarea, ca și sedimentarea influențelor externe se vor produce dependent de structurile motivaționale ale persoanei. Motivația sensibilizează diferit persoana la influențele externe, făcând-o mai mult sau mai puțin permeabilă la ea. Acum înțelegem mai bine de ce una și aceeași influență externă produce efecte diferite la persoane diferite sau la aceeași persoană în momente diferite ale existenței sale. Motivația, prin caracterul ei propulsator și tensional, *răscolește și reașează, sedimentează și amplifică materialul construcției psihice a individului.*

Existând tipuri extrem de diferite de motivații, ca structură și funcționalitate, complexitate și rol (cum ar fi : trebuințele, motivele, dorințele, aspirațiile, interesele, convingerile, idealurile, concepția despre lume și viață etc.), vor exista și funcții diferite ale acestora. Printre funcțiile motivației enumerăm :

• *funcția de activare internă difuză și de semnalizare a unui dezechilibru fiziologic sau psihologic.* În această fază, starea de necesitate apare dar nu declanșează încă acțiunea. De obicei, această funcție este specifică trebuințelor care au o dinamică deosebită : debutează cu o alertă internă, continuă cu o agitație crescândă, ajungând chiar la stări de mare încordare internă, pentru a se finaliza prin satisfacerea lor ;

• *funcția de mobil sau de factor declanșator al acțiunilor efective.* Acesta este motivul, definit de psihologul francez H. Pieron ca „mobilul ce alege dintre deprinderile existente pe cea care va fi actualizată". Aceasta, întrucât a identifica un motiv înseamnă a răspunde la întrebarea „de ce ?". Probantă pentru motiv este declanșarea acțiunii ;

• *funcția de autoreglare a conduitei,* prin care se imprimă conduitei un caracter activ și selectiv. Eficiența reglatorie a motivației este dependentă, în egală măsură, de energizare și direcționare.

Esențial pentru motivație este faptul că ea *instigă, impulsionează, declanșează acțiunea,* iar acțiunea, prin intermediul conexiunii inverse, influențează însăși baza motivațională și dinamica ei.

2. MODALITĂȚI ȘI STRUCTURI ALE MOTIVAȚIEI

Trebuințele sunt structuri motivaționale bazale și fundamentale ale personalității, forțele ei motrice cele mai puternice reflectând, cel mai pregnant, echilibrul biopsihosocial al omului în condițiile solicitărilor mediului extern. Ele semnalizează cerințele de reechilibrare în forma unor stări și imbolduri specifice. În funcție de geneza și conținutul lor, pot fi clasificate în : *trebuințe primare* (înnăscute, cu rol de asigurare a integrității fizice a organismului) și *trebuințe secundare* (formate în decursul vieții și cu rol de asigurare a integrității psihice și sociale a individului). În categoria primelor se încadrează : trebuințele *biologice* sau *organice* (de foame, sete, sexuale) și trebuințele *fiziologice* sau *funcționale* (de mișcare, relaxare-descărcare). Ele sunt comune pentru om și animal ; dar la om sunt modelate și instrumentate sociocultural. Cea de a doua categorie cuprinde : trebuințe *materiale* (de locuință, confort, de unelte și instrumente) ; trebuințe *spirituale* (de cunoaștere, estetice, etice, de realizare a propriei personalități) ; trebuințe *sociale* (de comunicare, anturaj și integrare socială, de cooperare etc.).

O clasificare interesantă a trebuințelor este făcută de psihologul american H. Maslow. El stabilește cinci categorii de trebuințe pe care le organizează și structurează într-o „piramidă a trebuințelor" (vezi fig. 22). Iată și câteva precizări făcute de el : o trebuință este cu atât mai improbabilă cu cât este mai continuu satisfăcută (ceea ce înseamnă că trebuința care motivează comportamentul este cea nesatisfăcută) ; o trebuință nu apare ca motivație decât dacă cea anterioară ei a fost satisfăcută (ceea ce sugerează existența unei ordini, a unei succesiuni în sa-

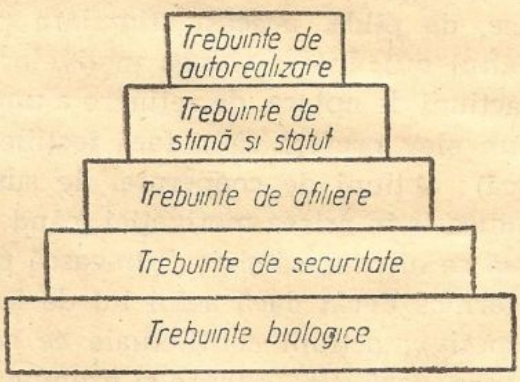

Piramida trebuințelor

Fig. 22 — Piramida trebuințelor.

tisfacerea lor) ; apariția unei trebuințe noi, după satisfacerea alteia anterioare nu se realizează brusc, ci treptat ; cu cât o trebuință se află mai spre vârful piramidei, cu atât ea este mai specific umană (acestea sunt mai puțin urgente, din punct de vedere subiectiv, însă satisfacerea lor produce fericire, crește chiar eficiența biologică a organismului). Pe baza acestei piramide putem explica înlănțuirea trebuințelor, trecerea de la unele la altele, înlocuirea unora cu altele, reușind să înțelegem mai bine însăși conduita individului.

Satisfacerea firească a trebuințelor se asociază cu reducerea tensiunilor ; nesatisfacerea lor duce fie la dilatarea și exacerbarea acestora, fie la stingerea lor prin saturație și reacție de apărare, însoțită de perturbări caracteriale ; nesatisfacerea lor o perioadă mai îndelungată de timp pune în pericol existența fizică și psihică a individului.

Motivele constituie reactualizări și transpuneri în plan subiectiv a stărilor de necesitate. Când individul își dă seama de deficitul de substanțe nutritive din organism și se orientează spre înlăturarea lui, trebuința s-a transformat deja în motiv. Nu toate motivele sunt însă conștiente. Există unele motive inconștiente al căror substrat nu este clar delimitat dar care îndeplinesc un rol important în activitate. Spre deosebire de trebuință, care nu întotdeauna reușește să declanșeze o acțiune, motivul asigură efectuarea comportamentelor corespunzătoare de satisfacere. Așadar, motivul poate fi definit ca fiind *mobilul care declanșează, susține energetic și orientează acțiunea*. De aici decurg și cele două segmente ale motivului : unul *energizant* și *dinamogen*, altul *orientativ* și *direcțional*. Între aceste două segmente există o foarte strânsă interacțiune, așa încât problema care se pune nu este aceea de a opta pentru unul sau altul dintre ele, ca fiind mai important, ci tocmai susținerea lor reciprocă. O orientare slab energizată este la fel de dăunătoare ca și o energizare insuficient direcționată.

Motivele sunt extrem de variate : individuale și sociale ; inferioare și superioare ; minore și majore ; egoiste și altruiste etc. Ele nu acționează independent unele de altele, ci interdependent formând, în structura personalității, adevărate *rețele, configurații* sau *constelații* de motive. Acest fapt explică, de altfel, varietatea enormă a comportamentelor noastre (de ce, de pildă, aceeași stimulare pe unul îl împinge spre acțiune și pe altul nu). Interacțiunea motivelor în situații complexe de viață implică : acțiuni de optare, de reținere a unor motive și de respingere a altora (dacă un elev preferă să-și facă lecțiile înseamnă că, implicit, renunță la joacă) ; acțiuni de cooperare, de susținere reciprocă a motivelor fapt care duce la întărirea motivației (când un elev învață pentru că dorește să știe, să se afirme, să-și mulțumească părinții etc., motivația lui va fi mai puternică decât dacă actul lui de învățare va avea la bază doar un singur motiv) ; acțiuni conflictuale ce conduc la apariția unor stări tensionale care, dacă sunt intense și prelungite se soldează cu efecte negative, cu instalarea unor complexe dăunătoare personalității. Prevenirea sau eliminarea conflictelor motivaționale se poate face prin ordonarea și distanța-

rea în timp a satisfacerii motivelor. Când conflictul este extrem, motivele excluzându-se reciproc, ca în tragediile antice, recomandabilă este opta-rea pentru motivele cu valoare morală și socială superioară.

Interesele reprezintă orientări selective, relativ stabile și active spre anumite domenii de activitate. Orientările globale, nediferențiate, situative și fluctuante, oscilante, facultative nu pot fi considerate ca fiind interese ci, cel mult ,un început de cristalizare a acestora. Dacă un individ se apucă de multe activități și nu finalizează, corespunzător, nici una dintre ele, înseamnă că el nu și-a format încă interesele. Ele sunt tendințe, preferințe spirituale, atracții irezistibile ale individului centrate pe un obiect fizic, o persoană sau o activitate, fără a viza foloase materiale sau avantaje. Un autor le-a definit ca fiind „tendința de a ne ocupa de anumite obiecte, de a ne plăcea anumite activități". Interesele sunt formațiuni motivaționale mai complexe decât trebuințele și motivele deoarece implică organizare, constanță și eficiență. În structura lor psihică intră elemente cognitive, afective și volitive. Orientarea spre o activitate presupune prezența unor cunoștințe, intrarea în funcțiune a activismului mintal, trăirea ei ca o stare agreabilă, care produce plăcere, dar care, totodată, împinge spre acțiune, spre control, spre punerea în disponibilitate a unor calități ale voinței (hotărârea, perseverența etc.).

Există interese generale și personale, pozitive și negative, profesionale și extraprofesionale (de timp liber). Cea mai răspândită clasificare este cea în funcție de domeniul de activitate în care se manifestă (tehnice, științifice, literar-artistice, sportive etc.). Independent de domeniu, foarte importante sunt interesele creative caracterizate prin căutarea unor noi soluții, a unor procedee inventive, a unor proiecte originale. Prezența lor într-o activitate are efecte care facilitează înlăturarea barierelor, a trăirilor penibile, a reacțiilor de abandon. Când un elev manifestă interes pentru un obiect de învățământ el poate învăța peste limitele solicitate, trăind veritabile satisfacții și obținând rezultate bune. Paleta largă și variată a intereselor unei persoane este și un semn distinctiv al maturizării sale, a extensiei Eului său.

Convingerile sunt idei adânc implantate în structura personalității, puternic trăite afectiv, care împing, impulsionează spre acțiune. Nu orice idee este o convingere, ci doar cea care reprezintă pentru individ o valoare, o certitudine subiectivă, care îl ajută să stabilească ceea ce este valabil, optim, necesar, să distingă între bine și rău, frumos și urât, adevăr și minciună. Așadar, sunt convingeri numai *ideile-valoare* care se contopesc cu trebuințele și dorințele individului, cu aspirațile și năzuințele lui, cu trăsăturile lui de personalitate. Ele își au rădăcinile adânc înfipte în afectivitatea insului, în emoțiile, sentimentele și pasiunile sale. Mai mult decât atât, ele se impun în comportament, îl orientează permanent, de aceea sunt nu doar constant promovate, ci și virulent apărate, mai ales atunci când sunt contrazise și atacate. În aceste împrejurări ele devin adevărate *idei-forță*. Convingerile intră în funcțiune în împrejurările de alegere sau conflict valoric. Dacă sunt foarte puternice, de ne-

zdruncinat ele pot acționa chiar și împotriva instinctului de conservare. Mulți oameni celebri, cum ar fi filosofii Giordano Bruno, Thomas Morus au murit pentru convingerile lor.

Idealurile reprezintă proiecții ale individului în sisteme de imagini și idei care îi ghidează întreaga existență. Ele reflectă și transfigurează atât experiența proprie, cât și experiența semenilor devenind, în cele din urmă, anticipări, generalizări și optimizări ale proiectului existențial. Idealul nu reprezintă o simplă formulă cognitivă de viață, preluată necritic din afară, prin imitație, ci este plămădit de individ în funcție de particularitățile lui proprii. Numai în felul acesta el se integrează valorilor personalității, iar cu timpul devine o valoare personală, reușind să motiveze comportamentul. Cercetările românești de psihologie au arătat că în structura psihologică a idealului se includ trei elemente fundamentale : *sensul și semnificația vieții* (direcția spre care se orientează o persoană, definită în funcție de modul de existență socială, cultură spirituală, valoare morală) ; *scopul vieții* (ca obiectiv al vieții, ca valoare personală supremă ce prefigurează destine, componentă intelectual-voluntară dar și axiologică a idealului) ; *modelul de viață* (ghidul propus a fi urmat și atins, un fel de Eu ideal care călăuzește viața). Idealul (moral, filozofic, estetic, politic, existențial etc.), ca ceva ce nu există, dar ar putea fi, ca motiv central al existenței, ca opțiune valorică și programatică de viață, ca „stea călăuzitoare" reprezintă o adevărată *forță spirituală*, decisivă pentru individ.

Concepția despre lume și viață constituie o formațiune motivațională cognitiv-valorică de maximă generalitate, ce cuprinde ansamblul părerilor, ideilor, teoriilor despre om, natură, societate. Ideile și teoriile din cadrul ei nu au doar o valoare de fapte de cunoaștere, ci de convingeri. Ea reprezintă o structură motivațională globală cu rol strategic în raport cu orientarea comportamentului. Formată sub incidența condițiilor de viață, dar și a culturii și educației, fiind rezultanta experiențelor personale trăite pe drumul sinuos și singular al vieții, ea reunește cognitivul cu valoricul și se împlinește în acțiune. Existând concepții științifice sau neștiințifice, realiste sau utopice (fanteziste), materialiste sau idealiste, progresiste sau retrograde ea presupune întotdeauna opțiunea valorică. De aceea, între convingeri, idealuri și concepția despre lume și viață există o foarte strânsă interdependență, împreună constituind un complex motivațional de prim ordin al personalității.

3. FORMELE MOTIVAȚIEI

În existența concretă a omului sunt puse în funcțiune diferite forme ale motivației care se clasifică, de obicei, două câte două în perechi opuse, contrare.

Motivația pozitivă și motivația negativă. Prima este produsă de stimulările premiale (lauda, încurajarea) și se soldează cu efecte benefice

asupra activității sau relațiilor interumane, cum ar fi apropierea activităților, angajarea în ele, preferarea persoanelor etc. Cea de a doua este produsă de folosirea unor stimuli aversivi (amenințarea, blamarea, pedepsirea) și se asociază cu efecte de abținere, evitare, refuz.

Interesant din acest punct de vedere este un experiment organizat de psihologul american E. B. Hurlock. El a împărțit o clasă de elevi în trei grupe care aveau sarcina de a rezolva, timp de 5 zile, probleme simple de aritmetică. Înainte de începerea activității, primului grup de copii i se aduceau elogii pentru modul de îndeplinire a activităților din ziua precedentă, celui de al doilea grup i se făceau observații, iar ultimul grup nu era nici lăudat, nici dojenit. S-a constatat că cea mai eficace a fost lauda deoarece s-a asociat cu instalarea unor stări afective pozitive, tonifiante ; utilitatea dojenilor scade pe măsură ce este utilizată continuu. dat fiind faptul că produce stări afective negative, neplăcute ; cea mai neeficientă este ignorarea, deoarece în cazul ei lipsesc trăirile afective (Vezi fig. 23).

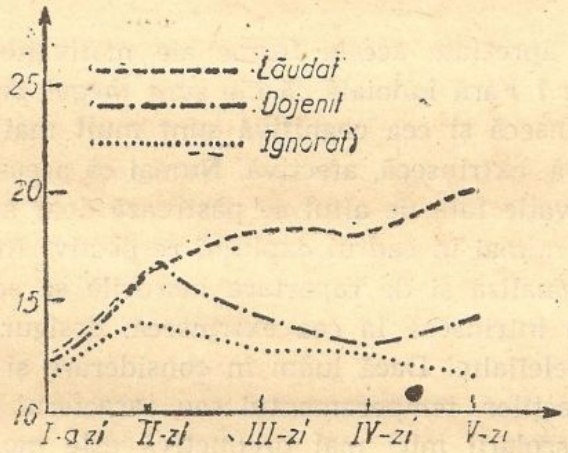

Fig. 23 — Efectul laudei, dojanei și ignorării asupra performanței.

Motivația intrinsecă și motivația extrinsecă. Această clasificare are în vedere raportarea motivației la sursa ei producătoare. Dacă sursa generatoare se află în subiect în nevoile și trebuințele lui personale, dacă ea este solidară cu activitatea desfășurată de subiect, atunci vorbim de existența unei motivații directe sau intrinseci. Specificul acestei forme de motivație constă în satisfacerea ei prin însăși îndeplinirea acțiunii adecvate ei. Când cineva se plimbă pentru plăcerea de a se plimba, citește o carte pentru că îl interesează, joacă tenis pentru că este atras de această acțiune, învață din nevoia de a-și ține trează trebuința de orientare și investigație spunem că este animat de o motivație intrinsecă. Dacă sursa generatoare a motivației se află în afara subiectului, fiindu-i sugerată acestuia sau chiar impusă de o altă persoană, dacă ea nu izvorăște din specificul activității desfășurate, atunci avem de a face cu o motivație indirectă sau extrinsecă. Un copil care învață pentru notă sau pentru că i s-a promis un cadou, un tânăr care optează pentru o profesiune datorită salariului mare garantat pentru practicarea ei sunt impulsionați de motivații extrinseci.

Motivația cognitivă și motivația afectivă. Prima își are originea în activitatea exploratorie, în nevoia de a ști, de a cunoaște, de a fi stimulat senzorial, forma ei tipică fiind curiozitatea pentru nou, complex, pentru schimbare. Se numește cognitivă deoarece acționează dinlăuntrul proceselor cognitive (dinlăuntrul percepției, gândirii, memoriei, imaginației), stimulând activitatea intelectuală din aproape în aproape. Astfel, de la explorare se trece la reproducere, de aici la înțelegere, apoi la interes științific, pentru ca în final să se ajungă la înclinația creativă. Ea își găsește satisfacția în nevoia de a înțelege, explica, rezolva ca un scop în sine. Motivația afectivă este determinată de nevoia omului de a obține aprobarea din partea altor persoane, de a se simți bine în compania altora. Când copiii învață pentru a-și satisface părinții sau pentru a nu pierde aprobarea, dragostea lor, spunem că sunt animați de o motivație afectivă.

Cum pot fi apreciate aceste forme ale motivației din perspectiva *productivității* lor ? Fără îndoială că ele sunt *inegal productive*. Motivația pozitivă, intrinsecă și cea cognitivă sunt mult mai productive decât motivația negativă, extrinsecă, afectivă. Numai că această superioritate a unui tip de motivație față de altul se păstrează doar atunci când raportarea lor se face numai în cadrul cuplului respectiv. Atunci când se lărgește cadrul de analiză și de raportare lucrurile se schimbă. Când raportăm motivația intrinsecă la cea extrinsecă, desigur că prima formă este superioară celeilalte. Dacă luăm în considerare și alți factori, cum ar fi vârsta subiecților, temperamentul sau caracterul lor vom constata că, de pildă, la școlarii mici mai productivă este motivația extrinsecă decât cea intrinsecă, poate și pentru simplul fapt că aceasta din urmă fiind mai complexă, ținând de structurile de personalitate, nici nu s-a format încă. Pedeapsa, care naște o motivație negativă, poate, în condiții determinate, să se soldeze cu efecte pozitive (evitarea răspunsurilor incorecte, adoptarea unor comportamente de prudență etc.). La copilul mic și chiar la adolescent, motivația afectivă produsă de sentimentul atașamentului și protecției sau de cel al rivalității și realizării de sine compensează, adeseori, lipsa motivației cognitive. Productivitatea mai mare sau mai mică a formelor motivației depinde, deci, de particularitățile concrete ale situației. Așa încât recomandabilă este utilizarea lor diferențiată, concordantă cu specificul situațiilor.

Prin ce mijloace și modalități putem crește gradul de eficiență al diferitelor forme ale motivației ? Acestea sunt, desigur, numeroase. Motivația cognitivă, de exemplu, poate fi crescută prin conflictul de idei care produce îndoială, incertitudine, dorința de rezolvare. Îi putem întreba pe copii dacă 2 este egal cu 3. Vor răspunde că nu. Le putem spune apoi că logica arată altceva : $2 - 2 = 3 - 3$ sau $2(1 - 1) = 3(1 - 1)$, deci $2 = 3$. Ciocnirea ideilor, paradoxul logic, contradicțiile vizibile, noutatea, surpriza vor crește vizibil motivația cognitivă. Cât privește motivația afectivă, aceasta poate fi crescută prin retragerea sau doar prin ame-

ninţarea cu retragerea aprobării celor dragi. Asemnător se poate proceda şi în cazul celorlalte forme ale motivaţiei.

4. MOTIVAŢIE ŞI PERFORMANŢĂ. OPTIMUM MOTIVAŢIONAL

Motivaţia nu trebuie considerată şi interpretată în sine, ca un scop în sine, ci pusă în slujba obţinerii unor performanţe înalte. Performanţa este un nivel superior de îndeplinire a scopului. Din perspectiva diferitelor forme ale activităţii umane (joc, învăţare, muncă, creaţie) ceea ce interesează este valoarea motivaţiei şi eficienţa ei propulsivă. În acest context, problema relaţiei dintre motivaţie şi performanţă are nu doar o importanţă teoretică ci şi una practică.

Relaţia dintre motivaţie, mai corect spus, dintre intensitatea motivaţiei şi nivelul performanţei este dependentă de complexitatea activităţii (sarcinii) pe care subiectul o are de îndeplinit. Cercetările psihologice au arătat că în sarcinile simple (repetitive, rutiniere, cu componente automatizate, cu puţine alternative de soluţionare) pe măsură ce creşte intensitatea motivaţiei, creşte şi nivelul performanţei. În sarcinile complexe însă (creative, bogate în conţinut şi în alternative de rezolvare) creşterea intensităţii motivaţiei se asociază, până la un punct, cu creşterea performanţei, după care aceasta din urmă scade (vezi fig. 24). Se întâmplă aşa deoarece în sarcinile simple existând unul, maximum două răspunsuri corecte diferenţierea lor se face cu uşurinţă, nefiind influenţată negativ de creşterea impulsului motivaţional. În sarcinile complexe, prezenţa mai multor alternative de acţiune îngreuiază acţiunea impulsului motivaţional, intensitatea în creştere a acestuia fiind nefavorabilă discriminării, discernământului şi evaluărilor critice.

Eficienţa activităţii depinde însă nu numai de relaţia dintre intensitatea motivaţiei şi complexitatea sarcinii (care poate fi o sarcină de învăţare, de muncă sau de creaţie), ci şi de relaţia dintre intensitatea motivaţiei şi gradul de dificultate al sarcinii cu care se confruntă individul. Cu cât între mărimea intensităţii motivaţiei şi gradul de dificultate al sarcinii există o mai mare corespondenţă şi adecvare, cu atât şi eficienţa activităţii va fi asigurată. În acest context, în psihologie a apărut ideea *optimului motivaţional*, adică a unei intensităţi optime a motivaţiei care să permită obţinerea unor performanţe înalte sau cel puţin a celor scontate.

De optimum motivaţional putem vorbi în două situaţii :

a. *când dificultatea sarcinii este percepută (apreciată) corect de către subiect.* În acest caz, optimum motivaţional înseamnă relaţia de corespondentă, chiar de echivalenţă între mărimile celor două variabile. Dacă dificultatea sarcinii este mare, înseamnă că este nevoie de o intensitate mare a motivaţiei pentru îndeplinirea ei ; dacă dificultatea sarcinii este medie, o motivaţie de intensitate medie este suficientă pentru soluţionarea ei etc ;

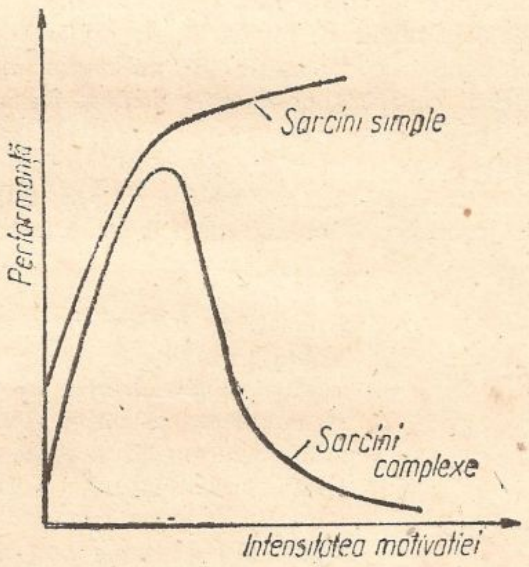

Fig. 24 — Relaţia dintre performanţă şi intensitatea motivaţiei.

b. *când dificultatea sarcinii este percepută (apreciată) incorect de către subiect.* În acest caz ne confruntăm cu două situații tipice: fie cu subaprecierea semnificației sau dificultății sarcinii, fie cu supraaprecierea ei. Ca urmare, subiectul nu va fi capabil să-și mobilizeze energiile și eforturile corespunzătoare îndeplinirii sarcinii. Într-un caz el va fi submotivat, va activa în condițiile unui deficit energetic, ceea ce va duce, în final, la nerealizarea sarcinii. În cel de al doilea caz, subiectul este supramotivat, activează în condițiile unui surplus energetic care l-ar putea dezorganiza, stresa, i-ar putea cheltui resursele energetice chiar înainte de a se confrunta cu sarcina. Când un elev tratează cu ușurință sau supraestimează importanța unei teze sau a unui examen va ajunge la același efect: eșecul. În aceste condiții pentru a obține un optimum motivațional este necesară o *ușoară dezechilibrare* între intensitatea motivației și dificultatea sarcinii. De exemplu, dacă dificultatea sarcinii este medie, dar este apreciată (incorect) ca fiind mare, atunci o intensitate medie a motivației este suficientă pentru realizarea ei (deci o ușoară submotivare). Dacă dificultatea sarcinii este medie dar este considerată (tot incorect) ca fiind mică, o intensitate medie a motivației este de ajuns (deci o ușoară supramotivare). Optimum motivațional se obține prin acțiunea asupra celor două variabile care intră în joc: obișnuirea indivizilor de a percepe cât mai corect dificultatea sarcinii (prin atragerea atenției asupra importanței ei, prin sublinierea momentelor ei mai grele etc.) sau prin manipularea intensității motivației în sensul creșterii sau scăderii ei (inducerea unor emoții puternice, de anxietate sau frică, ar putea crește intensitatea motivației, anunțarea elevilor sau a subordonaților că în curând va avea loc o inspecție a forurilor superioare se soldează cu același efect).

În cadrul activității trebuie să ne mulțumim nu cu orice fel de performanță, ci cu performanțe cât mai bune, cât mai înalte, care să însemne nu doar o *simplă realizare* a personalității, ci o *autodepășire* a posibilităților ei. *Stimulul motivațional care împinge spre realizarea unor progrese și autodepășiri evidente poartă denumirea de nivel de aspirație.* Acesta trebuie raportat la posibilitățile și aptitudinile subiectului (un 7 va fi un nivel de aspirație crescut pentru un elev slab, acceptabil, pentru unul mediocru, dar o decepție, pentru unul bun). Pentru elevii slabi și mediocri, nivelurile de aspirație relativ scăzute reprezintă succes, în timp ce pentru cei cu aptitudini, un regres, ei vor regresa chiar și sub raportul valorificării capacităților de care dispun. De aceea, este bine ca nivelul de aspirație — pentru a avea un efect pozitiv — să fie cu *puțin peste posibilitățile de moment.* Nu trebuie uitat niciodată că discrepanța prea mare dintre capacități și aspirații este periculoasă. La Fontaine spunea, într-o fabulă a sa, că atunci când o broască își propune să se umfle pentru a ajunge elefant sfârșește prin a plesni.

EXERCIȚII

1. Aplicați pe o clasă de elevi un chestionar scurt cu două întrebări. „Când învăț, de ce învăț?"; „Când nu învăț, de ce nu învăț?" (Eventual puteți preciza un anumit obiect de învățământ). Cereți să se enumere cel puțin cinci răspunsuri la fiecare întrebare. Analizați răspunsurile recoltate și constatați ce forme sau tipuri de motivație predomină.
2. Căutați, la psihologie sau la oricare alt obiect de învățământ, cât mai multe exemple noi, neobișnuite, frapante, contradicții, paradoxuri de idei etc., care să vă crească motivația învățării.
3. Faceți următorul experiment. Sarcina: trasarea timp de 15 secunde a cât mai multor liniuțe verticale unele după altele. Înainte de a

începe activitatea gândiți-vă câte liniuțe credeți că veți putea trasa în cele 15 secunde. Scrieți numărul în dreapta paginii, sus. Începeți și trasați liniuțele. Câte ați obținut ? Scrieți numărul alături de cel dinainte. Repetați activitatea, dar nu înainte de a nota numărul de liniuțe pe care credeți că-l veți realiza de data aceasta. Procedați în acest fel de mai multe ori. Analizați rezultatele obținute și explicați-le cu ajutorul domnului profesor.

XIII. AFECTIVITATEA

1. DEFINIREA ȘI SPECIFICUL PROCESELOR AFECTIVE

Activitatea umană, în afara axei motivație-scop, esențială pentru buna ei desfășurare, trebuie să dispună și de un puternic suport energetic. Când ne întâlnim cu o serie de situații noi, neprevăzute, când trebuie să facem față acțiunii unor factori perturbatori, mijloacele pur intelectuale sunt absolut necesare, dar nu și suficiente. În asemenea împrejurări se impune cu stringență reactivarea, restructurarea și redistribuirea energetică a organismului, tensionarea sau detensionarea individului. Acest lucru este posibil de realizat cu ajutorul unor noi procese psihice pe care le denumim procese afective.

Omul nu se raportează indiferent la realitate, dimpotrivă, obiectele, fenomenele, evenimentele care acționează asupra lui au un ecou, o rezonanță în conștiința sa, trezesc la viață anumite trebuințe, corespund sau nu nevoilor lui, îi satisfac sau nu interesele, aspirațiile, idealurile. Între stimulii interni (pe care i-am reunit sub denumirea de motivație) și realitatea înconjurătoare au loc confruntări și ciocniri ale căror efecte sunt tocmai procesele afective. În timp ce aprobarea sau satisfacerea cerințelor interne generează plăcere, mulțumire, entuziasm, bucurie, contrazicerea sau nesatisfacerea lor duce la neplăcere, nemulțumire, indignare, tristețe etc. În cadrul proceselor afective pe prim plan se află nu atât obiectul, cât *valoarea* și *semnificația* pe care acesta o are pentru subiect. Nu obiectul în sine este important, ci *relația dintre el și subiect*, pentru că numai într-o asemenea relație obiectul capătă semnificații în funcție de gradul și durata satisfacerii trebuințelor. Aceasta ne ajută să înțelegem de ce unul și același obiect produce stări afective variate unor persoane diferite. La vederea unui trandafir, o persoană poate trăi o emoție plăcută, deoarece își amintește că ori de câte ori a oferit trandafirul unei alte persoane a produs mulțumire și satisfacție. La vederea aceluiași trandafir o altă persoană poate fi cuprinsă de o stare afectivă neplăcută, deoarece își amintește că ori de câte ori a pus mâna pe trandafir s-a înțepat. Chiar la una și aceeași persoană, un același obiect produce stări afective diferite, evident în momente diferite, deoarece o dată el a satisfăcut integral cerințele persoanei respective, altădată doar parțial sau deloc. Relaționarea unică sau repetată a indi-

vidului cu diverse obiecte, fenomene, evenimente etc. se soldează cu construirea treptată, în plan subiectiv, a unor atitudini, a unor poziții față de acestea, atitudini ce pot fi oricând redeclanșate. *Procesele psihice care reflectă relațiile dintre subiect și obiect sub formă de trăiri, uneori atitudinale, poartă denumirea de procese afective.*

Deși strâns legate și în interacțiune cu toate celelalte fenomene psihice, procesele afective au propriul lor specific. Astfel, spre deosebire de procesele cognitive, în care omul operează cu instrumente specializate (în gândire cu instrumentul analizei și sintezei, abstractizării și generalizării ; în imaginație cu cel al aglutinării și tipizării, diminuării și divizării etc.), în procesele afective el reacționează cu *întreaga sa ființă.* Afectivitatea este o vibrație, concomitent, *organică, psihică* și *comportamentală,* ea este *tensiunea întregului organism* cu efecte de atracție sau respingere, căutare sau evitare. Procesele afective constituie armonizarea sau conflictul individualului, interpretat ca un tot cu lumea și cu sine, cu ambianța exterioară, dar și cu ceea ce se produce în propriul său organism, cu evenimentele prezente, dar și cu cele reamintite sau imaginate. Cu o formulă mai generală am putea spune că afectivitatea reprezintă *rezonanța lumii în subiect* și *vibrația subiectului în lumea sa.* Dacă în procesele cognitive subiectul se subordonează obiectului, pe care încearcă să-l epuizeze cognitiv, de data aceasta el se subordonează *relației,* într-un fel *sieși,* pentru că el este cel care „introduce" o anumită valoare sau semnificație emoțională în obiectul reflectat. Apoi, deși procesele afective sunt declanșate prin fapte cognitive, cum ar fi vederea unei cărți, audiția unei bucăți muzicale, reamintirea unei întâmplări etc., ele nu sunt reductibile la acestea. Ceea ce contează nu sunt potențele și organizarea cognitivă a indivizilor, ci organizarea lor motivațională, raportul obiectului (perceput, gândit sau imaginat) cu necesitățile, cu gradul lor de satisfacere. Procesele afective, deși diferite de procesele cognitive, sunt într-o strânsă interacțiune cu ele. Atunci când conflictul afectiv produs de ciocnirea dintre emoții, sentimente, pasiuni este *solidar* cu conflictul cognitiv, cu ciocnirea ideilor, concepțiilor, modalităților de rezolvare etc., randamentul activității intelectuale este mai mare. Dimpotrivă, dacă tensiunea afectivă scade, ajungându-se până la starea de indiferență, se va reduce și capacitatea individului de a soluționa probleme noi.

Așa cum s-a desprins din primele rânduri ale acestui capitol, interacțiuni strânse există și între afectivitate și motivație. Procesele afective ar putea fi considerate ca reprezentând *motive active* aflate în plină desfășurare, în timp ce motivele nu reprezintă altceva decât *procese afective condensate,* cristalizate, „solidificate".

Practic, nu există fenomen psihic cu care procesele afective să nu se afle în relații de interacțiune și interdependență. Afectivitatea este prezentă, începând cu pulsațiile inconștientului și terminând cu realizările ultimative ale conștiinței. Tocmai de aceea ea este considerată ca fiind *componentă bazală, infrastructurală* a psihicului, dar și nota lui *definitorie,* deoarece prin afectivitate omul se diferențiază profund de roboți și calculatoare, de așa zisa inteligență artificială. Dacă rațiunea omului poate fi reprodusă de calculator, stările și trăirile afective vor rămâne apanajul lui specific.

2. PROPRIETĂȚILE PROCESELOR AFECTIVE

a. *Polaritatea* proceselor afective constă în tendința acestora de a gravita, fie în jurul polului pozitiv, fie în jurul celui negativ, și apare ca urmare a satisfacerii sau nesatisfacerii diferențiate a trebuințelor, aspirațiilor (totale sau parțiale, de lungă sau de scurtă durată). De obicei, procesele afective sunt cuplate două câte două în perechi, cu elemente contrare : bucurie-tristețe, simpatie-antipatie, entuziasm-deprimare, iubire-ură etc. Polaritatea se exprimă în caracterul *plăcut* sau *neplăcut* al stărilor afective, *stenic* sau *astenic* al acestora (unele mobilizând, „împingând" spre activitate, altele, dimpotrivă, demobilizând, întârziind sau inhibând activitatea), în fine, în caracterul lor *încordat* sau *destins* (unele fiind tensionale, altele relaxante).

În mod curent se consideră că stările afective plăcute sunt întotdeauna stenice, pe când cele neplăcute, astenice, fapt inexact. Succesul, de exemplu, ca stare afectivă plăcută poate fi stenică pentru unii oameni, împingându-i spre activitate, dar astenică pentru alții, făcându-i să se mulțumească cu ceea ce au obținut. La fel de eronată este și opinia că trăirile afective ar fi perfect, exclusiv sau absolut polare. În realitate, o trăire afectivă este predominant plăcută, dar la gândul că se va termina, consuma, ea generează și o ușoară undă de regret sau de tristețe. De asemenea, nu este obligatoriu ca ceea ce este plăcut pentru o persoană să fie la fel de plăcut și pentru o alta. Polaritatea trăirilor afective se manifestă în funcție de particularitățile situației, dar mai ales dependent de particularitățile personale.

b. *Intensitatea* proceselor afective indică forța, tăria, profunzimea de care dispune la un moment dat trăirea afectivă. Din această perspectivă vom întâlni unele stări afective intense și chiar foarte intense și altele mai puțin intense. Ea este în funcție atât de valoarea afectivă a obiectului, de semnificația lui în raport cu trebuințele subiectului, cât și de capacitatea afectivă a subiectului.

Se știe că unii oameni vibrează afectiv mai intens, chiar și la evenimente comune, fără prea mare importanță, pe când alții rămân oarecum reci, impasibili sub raport afectiv, chiar și în fața unor evenimente dramatice. Creșterea intensității stărilor afective se obține nu prin repetarea stimulului (ca la memorie), care ar duce la tocirea afectivității, ci prin schimbarea (amplificarea) semnificațiilor afectogene ale obiectului sau persoanei cu care suntem în relație. O asemenea creștere a intensității trăirilor afective trebuie să se producă însă în anumite limite optime, depășirea acestora soldându-se cu perturbarea activității. Iată, deci, că necesar este nu doar optimumul motivațional, ci și optimumul afectiv.

c. *Durata* proceselor afective constă în întinderea, persistența în timp a acestora, indiferent dacă persoana sau obiectul care le-a provocat, sunt sau nu prezente. Un sentiment poate dura un an, doi sau toată viața, o emoție poate dura câteva ore sau câteva clipe ; frica și

groaza în fața unui accident persistă și după ce pericolul a trecut ; dragostea se păstrează, chiar dacă ființa iubită nu mai este. Această proprietate are o foarte mare importanță deoarece, alimentând permanent semnificația afectogenă a unui stimul (obiect sau persoană), putem ține mereu trează starea afectivă față de el.

d. *Mobilitatea* proceselor afective exprimă fie trecerea rapidă în interiorul aceleiași trăiri emoționale de la o fază la alta, fie trecerea de la o stare afectivă la alta. În primul caz, este vorba de trecerea de la stadiul primar, care exprimă o trăire nespecifică de incertitudine, bazat îndeosebi pe deficitul de informație, la stadiul secundar, care presupune o trăire specifică, adecvată deznodământului favorabil sau nefavorabil, bazat pe relevanța informației. În cel de al doilea caz, avem de a face cu trecerea de la o emoție la un sentiment sau de la un sentiment de un anumit tip la un alt sentiment, dar de alt tip (de la dragoste la ură sau invers).

Mobilitatea presupune trecerea de la o fază la alta, de la o trăire la alta atunci când situația și solicitările o cer. Din acest considerent ea trebuie deosebită de *fluctuația* trăirilor afective, care presupune tot o trecere de la o stare la alta însă fără nici un motiv, fără să fie cerută de o solicitare obiectivă sau de vreo necesitate subiectivă. Fluctuația trăirilor afective este un indiciu al slăbiciunii, imaturității sau chiar patologiei proceselor afective.

e. *Expresivitatea* proceselor afective constă în capacitatea acestora de a se exterioriza, de a putea fi „văzute", „citite", „simțite". Exteriorizarea, manifestarea în afară se realizează prin intermediul unor semne exterioare care poartă denumirea de *expresii emoționale*.

Cele mai cunoscute expresii emoționale sunt :

- *mimica* (ansamblul modificărilor expresive la care participă elementele mobile ale feței : deschiderea ochilor, direcția privirii, pozițiile succesive ale sprâncenelor, mișcările buzelor etc., prin intermediul cărora exteriorizăm bucuria, suferința, mâhnirea, descurajarea, indignarea, sfidarea, surpriza etc. (vezi fig. 25) ;
- *pantomimica* (ansamblul reacțiilor la care participă tot corpul : ținuta, mersul, gesturile ; mersul sprințar, săltăreț trădează bucuria, bună dispoziția, pe când mersul încet, agale trădează supărare, tristețe) ;
- *modificările de natură vegetativă* (amplificarea sau diminuarea ritmului respirației, vasoconstricția, vasodilatația, creșterea conductibilității electrice a părului, hiper- sau hipotonusul muscular, modificarea compoziției chimice a sângelui sau hormonilor etc., soldate cu paloare, înroșire, tremurături, lacrimi, transpirație, gol în stomac (vezi fig. 26) ;
- *schimbarea vocii* (a intensității, ritmului vorbirii, intonației, timbrului vocii etc. ; după intonație ; un „da" poate semnifica mai mult decât un „nu").

Expresiile emoționale nu sunt izolate unele de altele, ci se corelează și se subordonează stărilor afective, dând naștere la ceea ce se numește *conduita emoțional-expresivă*. De exemplu, conduita expresivă

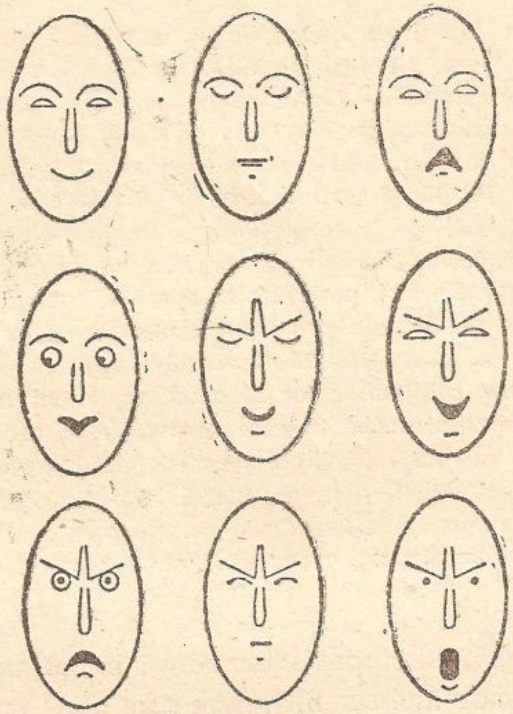

Fig. 25 — Diferite tipuri de expresii emoționale.

a tristeții (atârnarea brațelor, aplecarea capului, pleoapele și colțul buzelor lăsate în jos, mișcări fără vigoare, ochii „stinși", fața „pământie") se deosebește de conduita expresivă a bucuriei (ținuta dreaptă, ochii deschiși, strălucitori, mobilitatea brațelor, în genere, a mușchilor etc.).

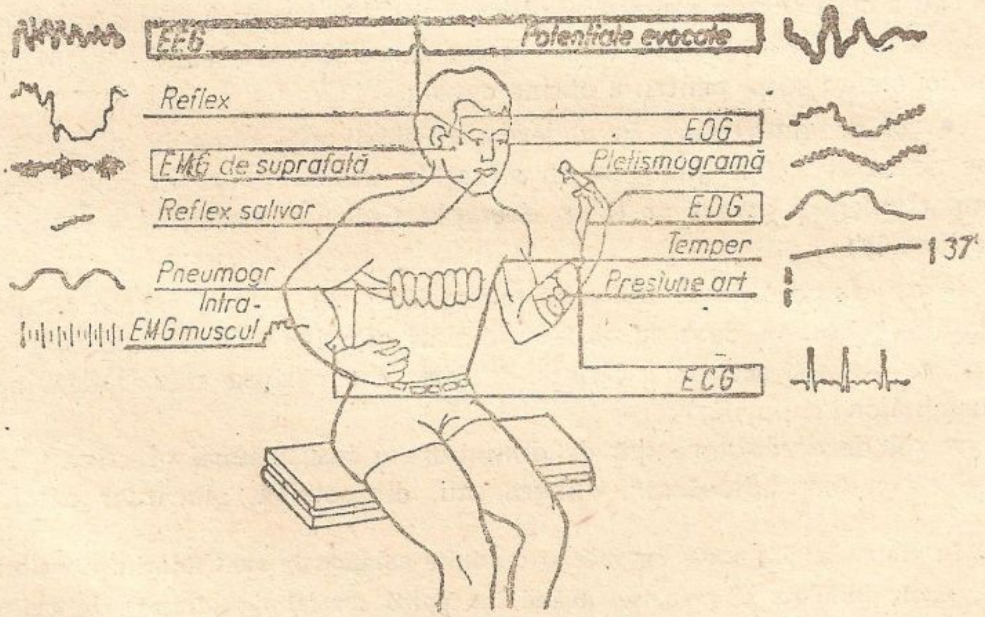

Fig. 26 — Modificări corporale ce indică prezența unor trăiri emotive.

Trebuie reținut faptul că expresiile și conduitele emoționale *se învață*, se însușesc în timpul vieții, fie prin imitație, fie prin efort voluntar. Că așa stau lucrurile ne este demonstrat de faptul că la orbii din naștere expresivitatea emoțională este foarte sărăcăcioasă, fața este crispată, puțin expresivă. Dacă și lor li se aplică însă o serie de procedee speciale, li se vor putea forma unele conduite expresiv-emoționale. Pe lângă capacitatea de învățare a expresiilor emoționale, omul o are și pe aceea de a le *provoca și dirija voluntar, conștient*, de a le *simula* și *folosi convențional* pentru a transmite o anumită stare afectivă, chiar dacă aceasta nu există. De aici, posibilitatea apariției unor discrepanțe între trăirile afective și expresiile emoționale. Nu întotdeauna un actor trăiește efectiv stările emoționale pe care le exteriorizează. Convenționalizarea socială a expresiilor și conduitelor emoționale, codificarea lor în obiceiuri, ritualuri, tocmai în funcție de particularitățile contextului social în care se manifestă, are o mare valoare adaptativă, în sensul că facilitează comportarea individului așa cum trebuie sau așa cum i se solicită. Semnificativ este și faptul că sub influența condițiilor sociale au apărut expresii emoționale *noi, specific umane*, cum ar fi zâmbetul cu diversele sale varietăți: binevoitor, ironic, condescendent, aprobativ, disprețuitor, indiferent, răutăcios etc.

Expresiile emoționale îndeplinesc roluri importante în comportamentul omului, dintre care mai semnificative sunt:

- *rol de comunicare* (se face cunoscută în exterior starea afectivă trăită de o persoană sau cea pe care ea dorește ca ceilalți s-o perceapă; citind expresiile emoționale imprimate pe chipul elevilor săi, profesorul își poate da seama dacă aceștia au înțeles sau nu; prin propriile sale expresii emoționale profesorul poate întări forța de sugestie a cunoștințelor);
- *rol de influențare a conduitei altora în vederea săvârșirii unor acte* (o persoană poate plânge pentru a impresiona, a obține mângâierea, acordul sau a ceea ce și-a propus; o alta manifestă temeri pentru a se asigura de ajutorul cuiva; în acest sens vorbim de *utilizarea socială* a expresiilor emoționale cu scop, pentru a obține ceva);
- *rol de autoreglare* în vederea adaptării mai bune la situațiile cu care ne confruntăm (plângem în situațiile triste, râdem în cele vesele; comportamentul invers ar fi un exemplu tipic de dezadaptare expresiv-emoțională);
- *rol de contagiune* (de a se transmite și de a trezi reacții similare și la alte persoane, de a da naștere la stări afective colective-pozitive sau negative — prin aceasta întărindu-se forța de coeziune sau de dezbinare a membrilor grupurilor);
- *rol de accentuare sau de diminuare a însăși stării afective* (plângând ne putem „descărca", elibera sau, dimpotrivă, „încărca" afectiv).

În viața socială, unele expresii și conduite emoționale sunt întărite și valorificate, altele inhibate și respinse, având loc parcă un fel de „dresaj". În cultura noastră occidentală, de exemplu, plânsul este rezervat femeilor și refuzat bărbaților, în timp ce în alte culturi el este înconjurat tocmai la bărbați. Apoi, unele expresii

emoționale se standardizează, se generalizează și se asociază cu o serie de semne afectogene dând naștere astfel unui „limbaj afectiv". Tristețea produsă de pierderea unei persoane dragi este simbolizată prin doliu — negru la anumite popoare, alb, la altele. Sărutul s-a standardizat sub diferite specii : părintesc, amical, fratern, colegial, oficial, erotic etc. Rezultă că expresiile emoționale au nu doar o semnificație individuală, ci și una socială.

3. CLASIFICAREA TRĂIRILOR AFECTIVE

Dat fiind faptul că procesele afective sunt concomitent trăire și comunicare, stare și acțiune, concentrate intern dar și șuvoi neîntrerupt de manifestări exterioare, clasificarea lor se realizează după o multitudine de criterii. Printre acestea enumerăm : 1. proprietățile de care dispun (intensitate, durată, mobilitate, expresivitate) ; 2. gradul lor de conștientizare (unele aflându-se sub controlul direct al conștiinței, altele scăpând acestui control) ; 3. nivelul calitativ al formelor motivaționale din care izvorăsc (unele izvorăsc din nesatisfacerea trebuințelor, altele din nesatisfacerea idealurilor, convingerilor, concepției despre lume și viață). Luând în considerare aceste criterii, corelative în esența lor, împărțim procesele afective în trei cotegorii : primare, complexe, superioare, fiecare dintre ele dispunând de nenumărate subspecii.

A. *Procesele afective primare* au un caracter elementar, spontan, sunt slab organizate, mai aproape de biologic (instinctiv) și mai puțin elaborate cultural, ele tind să scape controlului conștient, rațional. În categoria lor includem :

a. *tonul afectiv al proceselor cognitive,* care se referă la reacțiile emoționale ce însoțesc și colorează afectiv orice act de cunoaștere ; o senzație, o reprezentare, o amintire, un gând etc., trezesc în noi stări afective de care adeseori, nici nu ne dăm seama ; culorile, sunetele, mirosurile percepute generează nu doar acte cognitive, ci și afective (de plăcere, neplăcere etc.) ;

b. *trăirile afective de proveniență organică* sunt cauzate de buna sau proasta funcționare a organelor interne ; ele sunt datorate, mai ales, „ciocnirilor" dintre organele interne în stare de boală ; în cardiopatii apar stări de alarmă afectivă, în bolile gastro-intestinale apar stări de mohoreală, în hepatită predominantă este euforia, pentru ca în maladiile pulmonare să fie mult mai frecvente stările de iritare ;

c. *afectele* sunt forme afective simple, primitive și impulsive, puternice, foarte intense și violente, de scurtă durată, cu apariție bruscă și desfășurare impetuoasă. Groaza ,mânia, frica, spaima, accesele de plâns zgomotos, râsul în hohote etc. sunt astfel de afecte care, deși reorganizate cultural, se află foarte aproape de instincte. Ele sunt însoțite de o expresivitate bogată, se manifestă direct, uneori necontrolat, ducând chiar la acte necugetate. Deși se supun mai greu controlului conștient, acesta nu este

total exclus și tocmai de aceea omul nu este considerat a fi iresponsabil de acțiunile efectuate sub impulsul afectelor. Angajarea într-o altă activitate, efectuarea unor mișcări preventive ar putea contribui la stăpânirea lor.

B. *Procesele afective complexe* beneficiază de un grad mai mare de conștientizare și intelectualizare. Cuprind :

a. *emoțiile curente,* care sunt forme afective de scurtă durată, active, intense, provocate de însușirile separate ale obiectelor, au caracter situativ, desfășurare tumultuoasă sau calmă, orientare bine determinată (spre un obiect sau o persoană anumită). Printre acestea enumerăm : bucuria, tristețea, simpatia, antipatia, entuziasmul, admirația, disprețul, speranța, deznădejdea, plăcerea, dezgustul etc. Ele sunt mult mai variate și diferențiate decât afectele, manifestându-se într-un comportament mai nuanțat și rafinat, în principal, după tipare și convenințe socioculturale ;

b. *emoțiile superioare* sunt legate nu atât de obiecte, cât de o activitate pe care o desfășoară individul. Ele pot să apară în activitățile intelectuale, în reflectarea frumosului din realitate, în realizarea comportamentului moral. De obicei, presupun evaluări, acordări de semnifcații valorice activităților desfășurate. Când între ele și situațiile de viață există coincidențe, asistăm la acumularea și sedimentrea lor treptată, fapt care generează stări emoționale concordante. Conflictul dintre așteptările și obișnuințele emoționale, pe de o parte, și caracterul inedit al situațiilor cu care ne confruntăm, pe de altă parte, produce șocul emoțional. Spre deosebire de afecte, ele se supun în mai mare măsură învățării, existând chiar o formă de învățare numită învățare afectivă ;

c. *dispozițiile afective* sunt stări difuze, cu intensitate variabilă și durabilitate relativă. Spre deosebire de emoții, care au o orientare precisă, ele sunt mai vagi. Aceasta nu înseamnă că nu au o cauză sau chiar mai multe, însă individul, cel puțin momentan, nu-și dă seama de existența acesteia. Un elev poate fi bine sau prost dispus, fără să-și dea seama de ce anume. În urma unei analize atente, cauza dispoziției poate fi depistată și înlăturată (dacă este vorba de o dispoziție negativă care, de obicei, creează un fond pesimist) sau reținută și amplificată (dacă este vorba de o dispoziție pozitivă care creează un fond optimist). Dacă dispozițiile se repetă, se pot transforma în trăsături de caracter. Firile închise, taciturne, anxioase, mohorâte, blazate, ca și cele deschise, bine dispuse, vesele, entuziaste se formează tocmai prin repetarea și prelungirea în timp, în personalitatea individului, a dispozițiilor afective trăite de acesta în existența sa personală.

C. *Procesele afective superioare* se caracterizează printr-o mare restructurare și raportare valorică, situată nu la nivel de obiect (ca cele primare), de activitate (ca cele complexe), ci la nivel de personalitate, depășind prin conținutul și structura lor stările emoționale disparate și tranzitorii.

a. *Sentimentele* sunt trăiri afective intense, de lungă durată, relativ stabile, specific umane, condiționate social-istoric. Prin gradul lor de stabiltate și generalitate, iau forma unor *atitudini* afective care se păstrează multă vreme, uneori toată viața, chiar și atunci când situația provoacă noi sentimente. Datorită stabilității lor putem anticipa conduita afectivă a individului. Sentimente ca dragostea, ura, invidia, gelozia, admirația, îndoiala, recunoștința includ elemente de ordin intelectual, motivațional, voluntar și caracterizează omul ca personalitate.

Sentimentele se nasc din emoții, dar nu trebuie reduse la acestea. Sentimentul este o emoție repetată, oscilantă și abia apoi stabilizată și generalizată (să ne gândim la „certurile" și „împăcările" tinerilor îndrăgostiți ce se succed cu mare repeziciune); el este o emoție care gestează, persistă în timp și rezistă la diverși factori perturbatori. Există chiar o procesualitate a formării unui sentiment ce cuprinde faze de *cristalizare* („cuplarea într-o diademă a cristalelor afective" — după cum se exprima psihologul român Vasile Pavelcu), de *maturizare* (nivelul înalt de funcționare) și de *decristalizare* (dezorganizare prin sațietate și uzură, asociate cu decepții, deziluzii, pesimism). Nici asocierea sentimentelor nu este total întâmplătoare, ci are loc după o serie de reguli și legi. Psihologul francez Théodule Ribot vorbea chiar de existența unei „logici a sentimentelor".

Ca generalizări ale emoțiilor, sentimentele pot fi : *intelectuale* (curiozitatea, mirarea, îndoiala, dragostea de adevăr, care apar în procesul cunoașterii și reflectă relația față de ideile proprii sau ale altora, *estetice* (admirația, extazul) apărute în procesul reflectării frumosului din viață, natură, societate ; *morale* (patriotismul, datoria) ce reflectă atitudinea față de bine sau rău, față de conduitele personale sau ale semenilor. Pe fondul sau în strânsă legătură cu ele, se formează *sentimentele Eu-lui* (amorul propriu ; sentimentele de inferioritate sau de superioritate). Situația individului de „a fi în lume" sau de „a fi în timp" generează atitudini distincte față de ambiguitatea destinului ; *angoasa* și *speranța*, ca sentimente extrem de complexe dar decisive pentru viața individului. La fel de importante sunt și *sentimentele sociale și psihosociale* ale omului (vanitate, demnitate, sociabilitate).

b. *Pasiunile* sunt sentimente cu o orientare, intensitate, grad de stabilitate și generalitate foarte mare, antrenând întreaga personalitate. „Fără pasiuni —scria filosoful și psihologul francez Amiel — omul nu e decât o forță latentă". Spre deosebire de emoții, așa după cum afirma filosoful german Immanuel Kant, care acționează „ca o apă ce rupe digurile", pasiunile acționează „ca un torent care își scobește din ce în ce mai profund albia". Dacă emoția este pasageră, simplă, dezordonată, pasiunea este durabilă, complexă, organizată. De altfel, în toate tipologiile personalității *emotivul* și *pasionatul* formează tipuri distincte, primul fiind exploziv, un foc de artificii, celălalt constant, un fel de bec ce iluminează tot timpul. Totuși, pasionatul nu poate trăi fără proliferarea emoțiilor pe care și le provoacă sau le suportă. El are nevoie de noutăți, de surprize, de obstacole, dorește absolutul, respinge satisfacțiile limitate oferite de realitate.

Ca urmare, el caută, găsește sau produce tot timpul motive de neliniște, prilejuri de a fi activ. Psihologia clasifică pasiunile în două mari categorii : *pasiuni lucide* sau *nobile* și *pasuni oarbe*. Acestea din urmă sunt fondate pe trei centre de interes fundamentale : *Eul* (pasiunile posesive : avariația, cupiditatea, fanatismul) ; *Altul* (gelozia, ambiția) ; *Lumea* (pasiunea pentru jocurile de noroc sau pentru alte jocuri intelectuale). Accentuarea lor duce la adevărate psihoze pasionale (delirurile revendicative, erotomania, gelozia morbidă). Cine nu-și amintește de unele personaje celebre ca Othelo, marchizul de Sade, Phedra, Gobseck, Harpagon, Hagi Tudose etc... etc., la care pasiunile fac ravagii în personalitatea lor. Punându-și în funcțiune pasiunile nobile, cu orientare socială pentru adevăr, dreptate, progres omul se revitalizează, își consumă energia creatoare, biruie multe greutăți. În același timp, el trebuie să lupte cu pasiunile negative, așa-numitele *patimi* sau *vicii,* dirijate de scopuri egoiste, dăunătoare, ce pun stăpânire pe personalitate și o domină, devitalizează și deviază comportamental.

4. DECLANȘAREA ȘI ROLUL PROCESELOR AFECTIVE

a. *Declanșarea proceselor afective* a fost explicată diferit de psihologi. Unii dintre ei considerau că *experiența subiectivă a emoției este nici mai mare nici mai mică decât conștința schimbărilor propriului nostru corp.* De exemplu, la vederea unui obiect periculos (un dinozaur), în corpul nostru apar anumite răspunsuri (bătăile inimii, fuga), conștiința acestor răspunsuri nefiind altceva decât emoția (frica). Vezi fig. 27. O

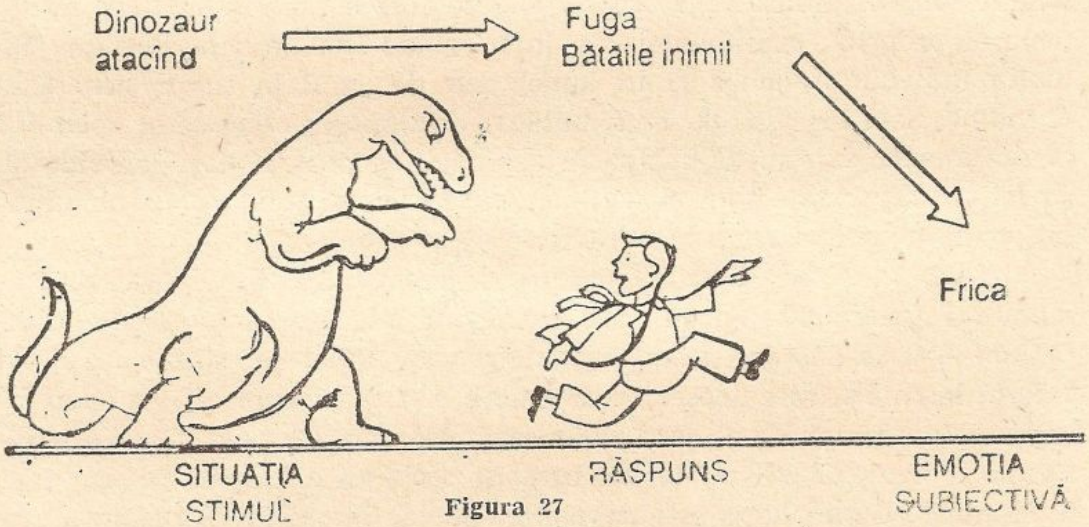

Figura 27

asemenea succesiune (stimul — modificare organică — emoție) i-a condus pe James și Lange să formuleze teoria periferică a emoțiilor, care le poartă numele, potrivit căreia emoția este declanșată de însăși modificarea organică produsă de stimul (sunt vesel pentru că râd, sunt trist pentru că plâng). Alți autori, observând că în emoții diferite apar aproximativ aceleași modificări organice, au ajuns la concluzia că nu acestea

sunt importante în producerea emoției, *ci interpretarea lor cognitivă în lumina situației totale în care se află subiectul.* De pildă, aceleași reacții organice (bătăile inimii, fuga) pot să apară la contactul individului cu un număr mare de stimuli (începând cu atacul dinozaurului și terminând cu competiția într-o cursă sportivă). Cui atribuie individul aceste reacții corporale ? Dacă le atribuie dinozaurului, atunci va apare emoția de frică, dacă le atribuie cursei sportive, atunci apare emoția de excitație. (Vezi fig. 28).

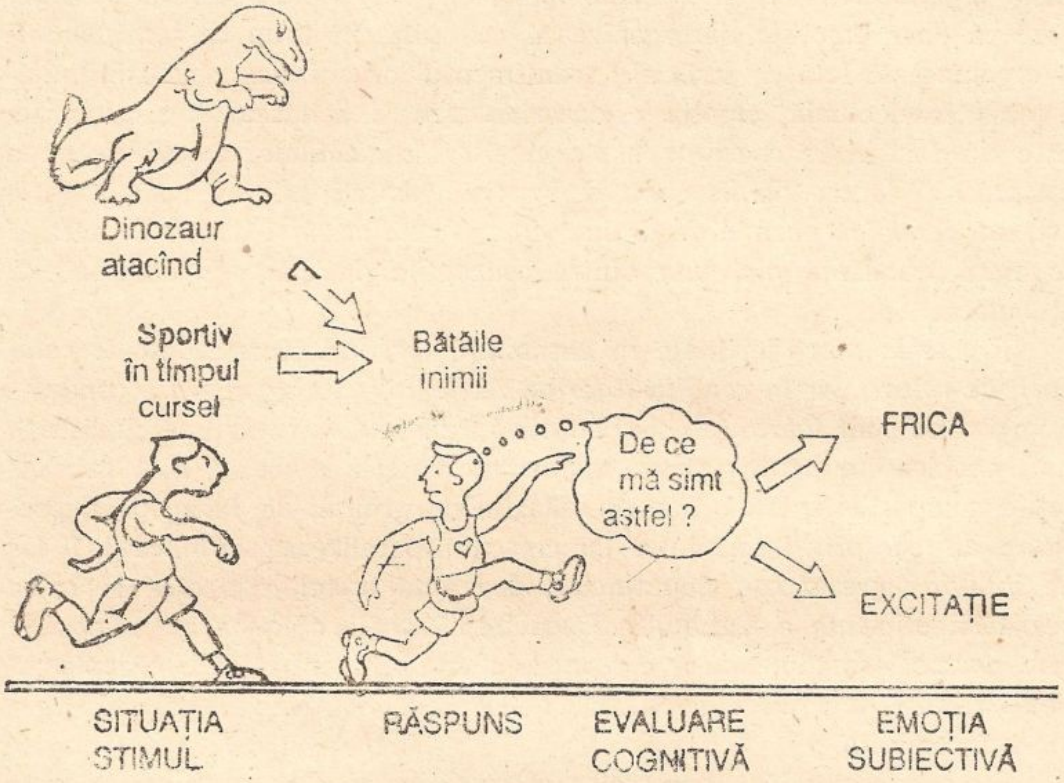

Fig. 28

Cele două modalități explicative sunt opuse, contradictorii. Probabil că soluția corectă a problemei o reprezintă compromisul dintre ele. Există câteva emoții fundamentale care sunt stârnite de stările corporale produse de stimulii ce acționează asupra individului. Natura exactă a experienței emoționale este formată însă ulterior de situațiile pe care le traversează persoana, de interpretările pe care ea i le dă. Una și aceeași situație obiectivă i se poate părea cuiva ca fiind nouă, insolită, neprevăzută, altcuiva ca fiind comună, banală. Situațiile conflictuale, frustrante, stresante, contagioase sunt așa nu prin ele însele, ci prin raporturile pe care le întreține cu trebuințele individului. Trăirile afective sunt declanșate de modul propriu, specific de corelare a tuturor factorilor, a celor subiectiv- motivaționali cu cei obiectivi temporali și spațiali, prezenți la un moment dat. Stările afective se declanșează la fiecare indi-

vid în funcție de felul în care acesta interpretează propriile sale situații de viață, așa cum le-a trăit, cum le trăiește sau cum ar dori să le trăiască.

b. *Rolul proceselor afective* este, în psihologie, o problemă la fel de controversată. Unii autori (Pierre Janet) au considerat că emoțiile, prin starea de agitație difuză, prin intensitatea și desfășurarea lor tumultuoasă, *dezorganizează* conduita umană. Alții (W. B. Cannon) susțin, din contra, că emoția prin mobilizarea întregului organism *organizează* conduita. Psihologul român Vasile Pavelcu era de părere că doar emoțiile dezorganizează conduita, în timp ce sentimentele o organizează. Iată ce scria el : „sentimentul organizează și susține activitatea intelectuală, emoția o dezorientează și eclipsează ; sentimentul este un factor de coeziune a structurilor intelectuale, emoția este un factor de dislocare, de disociere, de rupere a unității mintale ; sentimentul este un fenomen normal de ordine, emoția este criză și haos". În această manieră tranșantă nici una dintre concepțile de mai sus nu poate fi acceptată.

Procesele afective, luate în ansamblul lor, îndeplinesc *ambele categorii de roluri, dar în condiții diferite*. Astfel, ele dezorganizează conduita atunci când sunt foarte intense sau când individul se confruntă cu situații noi, neobișnuite pentru care organismul nu și-a elaborat încă modalitățile comportamentale adecvate. Stările de groază, de furie, de depresiune, de ură, prin intensitatea lor crescută, paralizează, anihilează, îl fac pe individ agresiv sau neputincios, devenind astfel o piedică în calea realizării eficiente a activității. Dacă însă trăirile afective au o intensitate normală (medie), dacă ele apar în situații pentru care organismul și-a eliberat deja diferite modalități comportamentale, atunci ele organizează conduita.

Funcția esențială a proceselor afective, ca și a expresiilor lor, este aceea de a pune organismul în acord cu situația, deci de a *adapta*, de a *regla* conduita umană. Chiar dezorganizarea inițială, care apare uneori, va duce, în final, la o *organizare superioară*, în sensul că individul va ști, în altă situație, cum să reacționeze. Procesele afective îndeplinesc un rol major în *susținerea energetică a activității* (dacă procesele cognitive furnizează imagini, concepte, idei, cele afective furnizează energia necesară formării și operării cu aceste produse psihice). Ele *potențează* și *condiționează* acțiunea, „regizează" schimbările cu ambianța permițând *stăpânirea* ei. Chiar situațiile stresante sau frustrante, dacă au o intensitate moderată, îl ajută pe individ să se adapteze mai bine ambianței și solicitărilor ei. Frustrarea se asociază nu doar cu conduite agresive, represive sau autopunitive, ci și cu conduite orientate spre creație, performanță, autorealizare.

Afectivitatea îndeplinește funcții importante nu doar în raport cu activitatea ci și cu procesul cunoașterii interpersonale. „Cheia înțelegerii

altora — scria Vasile Pavelcu — se află în propriile noastre vibrații afective". Mai mult decât atât, afectivitatea, prin una dintre formele specializate, simpatia, are un mare rol chiar în apariția și menținerea societății. Psihologul francez Théodule Ribot afirma, încă din 1897, că „simpatia este baza întregii existențe sociale".

EXERCIȚII

1. Urmăriți-vă (prin autoobservare) propriul comportament în situații care implică trăiri afective și stabiliți particularitățile lor (sunt adecvate situației ?, vă organizează sau vă dezorganizează conduita ? sunt intense ?, sunt durabile ?, sunt stabile sau fluctuante ?, le dominați sau sunteți dominat de ele ? etc.).
2. Imaginați-vă cât mai multe situații în care să intervină diverse stări afective (mânie, frică, spaimă, furie, dezgust, curiozitate, afirmare, supunere, tristețe, bucurie, mâhnire etc.). Încercați apoi să arătați cum v-ați comporta voi dacă ați trece prin asemenea situații. Caracterizați-vă comportamentul afectiv, folosind parametrii din lecție.
3. Rugați un coleg să întocmească o listă cu mai multe cuvinte, dintre care unele neutre, din punct de vedere afectiv, iar altele „afectogene" (cu mare încărcătură afectivă), pe care să v-o citească rar. La fiecare cuvânt rostit de coleg, răspundeți cu primul cuvânt venit în minte. Rugați colegul să noteze atât cuvântul stimul, cât și cuvântul răspuns, ca și timpul vostru de reacție. Comparați-vă rezultatele între voi. Ce constatări puteți face ?
4. Mai jos sunt reproduse câteva expresii emoționale. Încercați să le descifrați. Care dintre ele reprezintă dezgust, furie, teamă, bucurie, tristețe, surpriză ?

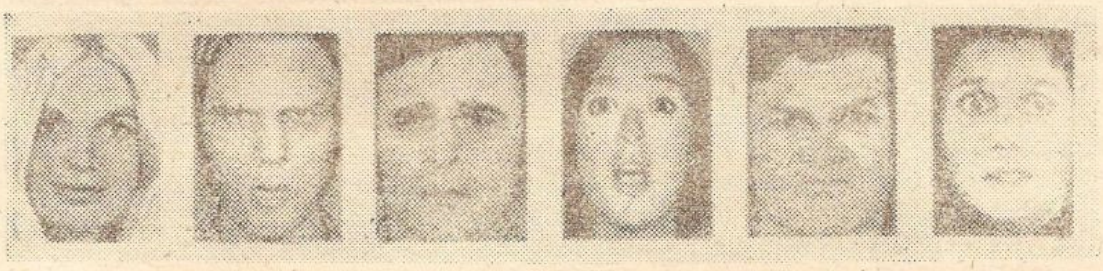

Fig. 28 a

XIV. VOINȚA

1. VOINȚA CA MODALITATE SUPERIOARĂ DE AUTOREGLAJ VERBAL

Voința se definește ca proces psihic complex de reglaj superior, realizat prin mijloace verbale și constând în acțiuni de mobilizare și concentrare a energiei psihonervoase în vederea biruirii obstacolelor și atingerii scopurilor conștient stabilite.

Reglajul voluntar se manifestă și ca inițiere și susținere a acțiunilor și activității și ca frână, ca diminuare, ca amânare. Și într-un caz și în celălalt, este necesar *efortul voluntar*. Sunt împrejurări de viață când este mai dificilă și necesită o încordare mai mare stăpânirea de sine, menținerea, prin forța voinței, a calmului, a lucidității, a puterii de discernământ.

Efortul voluntar exprimă caracteristica specifică cea mai importantă a voinței prin care se deosebește de toate celelalte procese psihice. El constă într-o *mobilizare a resurselor fizice, intelectuale, emoționale*, prin intermediul mecanismelor verbale. Din punct de vedere neurofuncțional, *efortul voluntar reprezintă o organizare a activității nervoase în jurul unui centru dominant care exprimă, în plan psihic, scopul acțiunii*. Efortul voluntar este trăit de persoană ca o stare de tensiune, de încordare internă, de mobilizare a tuturor resurselor în vederea depășirii obstacolului. Intensitatea efortului voluntar, specificitatea mecanismelor psihice mobilizate și desfășurate reflectă particularitățile obstacolului.

Efortul voluntar nu se identifică cu încordarea musculară, deși în activitățile fizice aceasta este o componentă necesară a depășirii obstacolului, dacă este inclusă în mecanismele reglajului voluntar. Pot exista persoane care dispun de o forță fizică mare dar, care având o voință slabă, nu reușesc să biruie nici obstacole obișnuite. În același timp, sunt și cazuri când un om mai slab fizic învinge greutăți mari datorită încordării voluntare. În activitatea intelectuală, efortul fizic este mic, însă este considerabil cel din planul gândirii, al imaginației, al memoriei etc. Conducerea unei nave cosmice necesită o complexă activitate mintală, condusă și reglată conștient și voluntar, în timp ce efortul fizic, după cum se știe, în condiții de imponderabilitate este foarte mic.

Asigurând energia necesară desfășurării activităților și mai ales organizând-o și concentrând-o în direcția unică a scopului, voința este una din condițiile subiective, cele mai importante, ale reușitei activității și a obținerii unor înalte performanțe. Dar mobilizarea voluntară, deși deosebit de eficientă, este în același timp costisitoare pentru organism din punct de vedere energetic. Încordarea voluntară nu poate fi nelimitată. După etape de efort voluntar intens și îndelungat, urmează momente de oboseală, nu doar fizică, ci mai ales nervoasă. De aceea, pentru păstrarea sănătății fizice și mintale se recomandă un echilibru între activitate și odihnă.

Intensitatea efortului voluntar și specificitatea mecanismelor puse în acțiune reflectă obstacolul care apare în calea realizării scopurilor. Din

punct de vedere psihologic, obstacolul nu se identifică nici cu un obiect sau fenomen al realității și nici cu rezistența internă resimțită de om în desfășurarea unei activități (cum ar fi lipsa de interes pentru acea activitate), ci reprezintă o confruntare între posibilitățile omului și condițiile obiective ale acelei activități. De aceea, una și aceeași piedică obiectivă poate fi un obstacol mic pentru o persoană și unul dificil pentru alta. Una și aceeași problemă de matematică necesită un efort minim pentru un specialist și o încordare mare pentru elevul care abia și-a însușit metodele necesare pentru rezolvarea ei. Dar după consolidarea cunoștințelor și dezvoltarea capacităților rezolutive, obstacolul implicat în acel tip de problemă se diminuează, deci elevul stăpânește din ce în ce mai bine activitatea, o conduce operativ și eficient.

De-a lungul desfășurării unei activități complexe, *momentele de dificultate pot să fie diferite și de aceea efortul voluntar se modulează după creșterea sau descreșterea obstacolului*, asigurându-se concordanța între mărimea acestuia și procentul de încordare voluntară. Condiția ideală a activității este realizarea acestei concordanțe. Atunci când obstacolul este subapreciat, efortul voluntar nu este suficient și există riscul nedepășirii lui. Astfel, unele din eșecurile unor foarte bune echipe de fotbal în fața unor adversari mediocri se explică prin lipsa acestei concordanțe. Poate exista și situația inversă când obstacolul este supraapreciat și, în consecință, se ajunge la un grad înalt de încordare voluntară care duce la succes, dar cu un mare consum de energie psihonervoasă și încheiat cu oboseală și satisfacții îndoielnice. Și în acest caz, reglajul voluntar este deficitar. Aprecierea obstacolului este anticipată, la fel este și mobilizarea energetică, astfel încât în timpul desfășurării acțiunii este foarte greu să se ajungă la concordanța necesară. Dacă omul se confruntă cu un obstacol față de care își dă seama că nu s-ar putea mobiliza pe măsură și în timp util, puterea voinței se manifestă, de data aceasta, ca amânare a acțiunii respective și pregătirea mai bună pentru o confruntare ulterioară cu garanții de reușită.

Confruntarea de mai lungă durată cu obstacole de o anumită natură permite dezvoltarea capacităților de efort voluntar de un fel sau altul. Se poate vorbi de o specializare a efortului. Poate fi astfel un efort manifestat cu precădere în coordonarea și intensificarea mișcărilor sau în încordarea atenției sau o creștere a activității gândirii, memoriei, imaginației etc. În măsura în care cineva devine conștient de capacitatea sa de efort specializat, tinde spre acele activități în care și-o poate pune mai bine în valoare.

Reglarea voluntară a activității se face în condițiile strânsei legături cu toate celelalte procese psihice și, în primul rând, cu gândirea și imaginația. Înainte de a fi efectiv realizate, acțiunile voluntare sunt gândite, întocmite rațional și orientate spre scopuri proiectate imaginativ. Într-o activitate voluntară, bine reglată, toate componentele ei (informațiile, opera-

țiile, capacitățile etc.) sunt concentrate și direcționate spre atingerea scopului. Totodată, voința intervine în organizarea și dirijarea tuturor proceselor și stărilor psihice care se integrează într-o activitate voluntară. În condițiile reglajului voluntar, percepția spontană se transformă în observație. Memoria se realizează în forma ei voluntară, iar cea involuntară îi este subordonată. Îndeosebi, în momentele dificile intervine atenția reglată voluntar, iar gândirea are în momentele ei productive de vârf o dirijare conștientă și voluntară remarcabilă, ceea ce nu anulează prezența unor momente de desfășurare automatizată. Reglajul asupra proceselor afective, generat de desfășurarea activității, se poate face, în două direcții : a) în *concentrarea energiei afective* și unificarea ei cu cea voluntară, atunci când ele sunt convergente ca sens ; b) *ca rezolvare a unor conflicte emoționale*, reprimând o tendință afectivă în favoarea aceleia care merge în direcția scopului. Astfel, pregătirea unui examen este o activitate complexă, cu nenumărate obstacole. Ea generează emoții și sentimente diverse : satisfacții intelectuale, certitudini, plăcerea efortului intelectual, dar și îngrijorare, neliniște, teamă de eșec și chiar frustare de preocupări de diverstisment. Acestea din urmă pot perturba activitatea prin sporirea nejustificată de eforturi, care duc la oboseală prematură, prin întârzierea activității sau abandonul ei. Frâna voluntară trebuie să se manifeste în sensul diminuării sau chiar reprimării lor.

În structura activităților complexe intră, cu necesitate, anumite deprinderi care se desfășoară automatizat, însă reglajul de ansamblu nu lipsește. El se manifestă ca alegere a deprinderilor, înlăturarea lor, corectarea lor dacă devine necesar.

2. STRUCTURA ȘI FAZELE ACTELOR VOLUNTARE

În capitolul despre activitatea umană s-a arătat că aceasta are o structură foarte complexă în care se pot identifica variate acțiuni. Printre acestea, acțiunile voluntare au cea mai mare importanță în conducerea și reglarea ei până la finalizare. Acțiunile voluntare pot fi mai simple și de scurtă durată, mai ales când obstacolele sunt minime ; de exemplu, căutând o explicație într-un dicționar. Ele pot fi complexe și de lungă durată când apar multe piedici și când omul nu are încă experiența depășirii lor, ca în cazul pregătirii unui concurs de admitere.

În acțiunile voluntare complexe sau de durată pot fi cu ușurință desprinse anumite momente sau faze în care reglajul voluntar se confruntă cu un anume specific și în mod diferit.

Prima fază a acțiunilor voluntare constă în actualizarea unor motive care generează anumite scopuri și orientarea preliminară spre ele. În primul moment al acestei faze, reglajul voluntar este abia la început și se manifestă doar ca orientare făcută pe baza legăturii dintre motiv și

scop. Însă numai atât nu-i suficient pentru o acțiune voluntară. Dacă se parcurge doar acest moment se rămâne numai la o dorință. Trebuie să apară apoi și *intenția de a realiza acel scop,* care este, de obicei, formulată verbal, prin mecanismele limbajului interior și care este susținută de cercetarea modalităților concrete de desfășurare a acțiunilor. În al treilea moment, după formularea intenției, se construiește planul mental al rezolvării acțiunii. În acțiunile simple, acest al treilea moment poate fi urmat de execuția efectivă.

A doua fază a acțiunilor voluntare este *lupta motivelor,* generată de apariția mai multor motive și aferente lor, mai multe scopuri. Unele pot fi atrăgătoare pentru că realizarea lor aduce satisfacții imediate, dar, de fapt, nu sunt prea valoroase pentru persoană. Altele sunt mai puțin tentante, prin rezultatele lor imediate, dar sunt importante pentru viitor. În aceste condiții reglajul voluntar se manifestă, cu precădere, *ca deliberare în vederea alegerii.* Deliberarea implică efort suplimentar de cunoaștere a condițiilor de împlinire a motivelor, de analiză conștientă a urmărilor lor, de evaluare a acestora.

A treia fază este *luarea hotărârii,* care reprezintă urmarea unei decizii. Aceasta înseamnă alegerea unui motiv și scop și inhibarea, amânarea celorlalte, pe această bază putându-se asigura concentrarea energiei psihonervoase în vederea realizării scopului. Momentul deciziei poate fi, uneori, dramatic pentru că omul nu prelucrează doar informația, ci el trăiește efectiv situațiile implicate în satisfacerea unora și nesatisfacerea altora. Pe de altă parte, el se simte răspunzător față de sine, de rezultatele unei activități cu sens personal și față de alții pentru cele de interes general. În aceste condiții, lupta motivelor este și mai dramatică și poate fi mult prelungită în timp. Prin urmare, ea necesită un efort voluntar susținut, cu atât mai mult cu cât în actul deciziei sunt implicate și trăsături de personalitate, cum ar fi : nivelul de aspirații, particularitățile temperamentale, dorința de a avea succes și teama de eșec, sistem propriu de valori etc.

Persoanele cu o voință puternică reușesc să decidă în cunoștință de cauză în favoarea acțiunilor care au o semnificație majoră personală sau socială, chiar dacă realizarea ar necesita un mai mare efort și privarea de satisfacții imediate. Slăbiciunea voinței se poate manifesta în oscilație îndelungată între diferitele motive și în incapacitatea de a lua o hotărâre fermă.

După ce omul a făcut alegerea, care satisface cel mai bine criteriile dar și dorințele și aspirațiile sale, el hotărăște realizarea scopului și satisfacerea acelui motiv. Planul mintal se îmbogățește, se definitivează și devine reperul intern al desfășurării respectivei activități. Prin reglajul voluntar se va realiza o permanentă confruntare între ceea ce se obține și ce s-a proiectat.

A patra fază este *executarea* hotărârii luate. Ea înseamnă realizarea efectivă a planului și atingerea reală a scopului. Acum omul folosește o serie de mijloace materiale și mintale, cum sunt cunoștințele, deprinderile, priceperile etc. Desfășurarea secvențială a acțiunii este controlată prin confruntarea permanentă cu planul mintal și cu condițiile practice de desfășurare, realizându-se și modificări ale planului, dacă împrejurările o cer. Pentru activitățile simple, execuția urmează imediat hotărârii. Pentru cele complexe, poate apărea un moment de pregătire între hotărâre și execuție. Este vorba atât de pregătirea unor mijloace materiale, cât și de pregătirea omului în sensul însușirii de cunoștințe, formării de noi deprinderi, dezvoltarea de capacități.

Este posibil ca execuția să nu-și găsească nici o condiție de îndeplinire. În aceste împrejurări este necesară amânarea ei sau înlocuirea cu ceva ce corespunde momentului și aceasta înseamnă să se declanșeze o nouă acțiune voluntară cu toate momentele consemnate mai sus.

Acțiunile complexe și deosebit de semnificative implică o a cincea fază : verificarea rezultatului obținut și formularea unor concluzii valoroase pentru activitatea viitoare. Este cazul, de exemplu, al activităților de rezolvare de probleme de la oricare disciplină școlară, când rezultatul obținut trebuie verificat și mai ales generalizat pentru a servi în noi situații.

S-a pus întrebarea în care din fazele actului voluntar se depune cel mai mare efort de voință. Nu există un răspuns general la această întrebare. Un efort mare poate fi depus în oricare fază. Depinde de noutatea activității, de experiența persoanei, de condiții, de circumstanțe etc. De asemenea, întinderea în timp a fazelor poate fi foarte diferită. Uneori mai importantă este luarea hotărârii și care uneori cere mai mult timp, așa cum este în activitatea de conducere. Alteori, mai ales în activitatea productivă, faza executivă este cea mai importantă, ea necesitând cel mai mare efort și cel mai mult timp.

Fazele de mai sus pot fi sintetizate în numai două : una de preparare, cuprinzându-le pe primele trei și alta de execuție, care încheie și confirmă puterea reglajului voluntar.

3. CALITĂȚILE VOINȚEI

Voința se formează prin executarea, în cursul vieții, a nenumărate acțiuni voluntare, cerute de împrejurări dar și prin exerciții speciale. Treptat, se dobândesc anumite calități de voință care caracterizează capacitatea de efort voluntar a unei persoane. Cele mai importante sunt : puterea de voință, independența, perseverența, promptitudinea luării hotărârii.

Puterea voinței se exprimă în intensitatea efortului prin care subiectul, confruntându-se cu obstacolele importante, își urmărește scopurile. În acest caz, omul este conștient de inevitabilitatea greutăților, dar și de caracterul lor surmontabil și aceasta motivează încordarea voluntară de care are nevoie ca să le depășească. Un

rol important în manifestarea puterii voinței îl are valoarea scopului urmărit. În ciuda dificultăților omul se simte satisfăcut cu fiecare nouă apropiere de scop.

Opusul acestei calități este slăbiciunea voinței care înseamnă imposibilitatea de a realiza efortul voluntar cerut, chiar dacă cel în cauză este conștient de importanța acestui fapt pentru sine și pentru cei din jur. El poate începe dar nu reușește să-l finalizeze. Din acest punct de vedere, poate fi un neadaptat în școală și în viață.

Perseverența presupune realizarea efortului voluntar o perioadă îndelungată de timp, chiar și în condițiile în care, aparent, n-ar fi posibilă continuarea activității. Perseverența este susținută atât de valoarea scopului, cât și de încrederea în forțele proprii. La acestea se adaugă și luciditatea în aprecierea împrejurărilor, în descoperirea tuturor condițiilor favorabile desfășurării acelei acțiuni. Un exemplu deosebit de perseverență este întâlnit la Vitoria Lipan, din romanul „Baltagul" al lui Mihail Sadoveanu.

Opusul perseverenței este încăpățânarea, care este o însușire negativă a voinței, manifestându-se ca urmărire a unui scop când este clar că împrejurările nu oferă nici o șansă de reușită, analiza logică relevând caracterul imposibil. Încăpățânarea poate fi explicată prin inerția și lipsa de flexibilitate în gândire și acțiune sau prin prejudecată (exemplu : „nu este bine să mă întorc din drum"). Dar este și efectul unei carențe educaționale, când din lipsă de competență pedagogică și din comoditate, părinții satisfac cele mai absurde pretenții ale copiilor și de aceea aceștia țin să li se satisfacă pretențiile și în alte împrejurări.

Independența voinței se exprimă în tendința constantă de a lua hotărâri pe baza chibzuinței proprii, de a cunoaște cât mai profund condițiile activității, a consecințelor și responsabilităților personale pentru ele. Ea se conjugă cu adoptarea unei atitudini critice față de ideile și acțiunile proprii și a celor propuse de alții. Independența voinței nu se identifică cu lipsa de receptivitate față de opiniile celor din jur. Însușirea negativă, opusă acestei calități este sugestibilitatea, adică adoptarea necritică a influențelor exterioare cu anihilarea propriei poziții și diminuarea implicării și a responsabilității personale.

Promptitudinea deciziei constă în rapiditatea cu care omul deliberează într-o situație complexă și urgentă și adoptă hotărârea cea mai potrivită. Există profesii în care evenimentele se succed cu mare viteză și în aceste condiții trebuie luate decizii. O asemenea calitate a voinței se sprijină pe rapiditatea și profunzimea gândirii, pe încrederea în sine și curaj și pe experiența personală în confruntarea cu astfel de situații. Un pilot pe un supersonic trebuie să judece și să decidă în fracțiuni de secundă în anumite împrejurări. Opusul acestei calități este nehotărârea sau tergiversarea, care se manifestă ca oscilații îndelungate și nejustificate între mai multe motive, scopuri, căi, mijloace etc.

Calitățile voinței, integrate în structuri mai complexe, devin trăsături voluntare de caracter.

EXERCIȚII

Organizați următorul experiment. Desenați pe un caiet o linie verticală și împărțiți-o în mai multe gradații. Chemați un coleg și dați-i următorul instructaj : „Când voi pronunța cuvântul «dreapta» trasează un semi-oval în partea dreaptă a primei gradații, iar când voi spune cuvântul «stânga», în partea stângă a celei de a doua gradații". Apoi, dați următoarele comenzi : stânga, dreapta, dreapta, stânga, dreapta, oricare, dreapta, ambele. Analizați și explicați rezultatele obținute. Ca să vă ajutăm, vă spunem doar că experimentul încearcă să demonstreze modul de acțiune în situații conflictuale simple.

XV. DEPRINDERILE

1. LOCUL ȘI ROLUL DEPRINDERILOR ÎN STRUCTURA ACTIVITĂȚII

Omul desfășoară multe și variate activități, în structura cărora putem identifica o serie de componente declanșate și conduse voluntar și conștient și altele care se desfășoară ca de la sine, fără un control prea detaliat. Astfel, într-o activitate complexă, cum este cea de rezolvare a unei probleme de matematică, sunt momente de maximă concentrare pentru surprinderea relațiilor mai ascunse dintre datele și necunoscutele din enunț dar și secvențe în care, automatizat, facem calculele necesare sau schițăm o imagine de sprijin. Acestea din urmă se desfășoară ca de la sine, cu mare ușurință, cu precizie și corectitudine. Ele se numesc *deprinderi*. Omul dispune de o sumedenie de deprinderi, începând cu mersul, apucarea și manevrarea simplă a obiectelor și continuând cu scrierea, calculul, desenarea, modelarea, schimbarea vitezelor în timpul conducerii automobilului etc. Toate acestea se desfășoară automatizat.

De regulă, se automatizează acele componente ale activității care se execută totdeauna în același fel, se repetă frecvent și se exersează mult. Astfel, elevul scrie de mii de ori cuvintele limbii materne, uzând de aceleași elemente grafice și făcând aceleași legături între litere, ajungând astfel să le execute repede, ușor, corect, să aibă deci deprinderi de scriere.

Dar automatizarea deprinderilor înseamnă nu numai desfășurarea lor cursivă și rapidă ci și reducerea la minimum a efortului voluntar și a controlului conștient, analitic. Luând notițe, elevii nu își mai pun problema cum să facă o literă sau alta, dar sunt conștienți, în ansamblu, despre ceea ce fac, despre conținutul celor consemnate.

Fiind rezultatul învățării, deprinderile, odată formate, nu sunt inconștiente și autonome. Ele se desfășoară în cea mai mare parte, într-o zonă a subconștientului dar pot fi foarte ușor trecute sub control conștient. Astfel, după ce am efectuat un calcul uzând de deprinderi, îl refacem fără dificultate, pentru a verifica dacă este corect, conștientizând în acest caz, toate verigile parcurse. Deci, deprinderile se desfășoară involuntar pentru că sunt de fapt postvoluntare, dar ele pot fi oricând reluate ca acțiuni intenționate și conștient desfășurate. Totodată, nefuncționând izolat, ci fiind integrate în activități complexe care se desfășoară intenționat și conștient, vor fi și ele supravegheate în ansamblu și, în măsura în care vor interveni elemente noi, variabile, vor putea fi oricând reselectate și controlate în detaliu.

Automatizarea are și alte efecte foarte importante pentru activitatea omului. Ea aduce cu sine schematizarea și prescurtarea acțiunii, elimi-

nând tot ceea ce este de prisos și neadecvat și asigurând totodată o articulare cât mai bună între secvențele deprinderii. Cine dispune de deprinderi are cursivitate în mișcări sau operații și sunt evitate opririle, reîntoarcerile etc. Deprinderile dobândesc, astfel, operativitate, adică se desfășoară repede, fără efort și cu mare eficiență.

Ținând seamă de toate aceste caracteristici, putem să definim *deprinderile ca fiind componente automatizate ale activității, conștient elaborate, consolidate prin exercițiu, dar desfășurate fără control conștient permanent.*

Prin toate calitățile lor, deprinderile sunt condiții foarte importante pentru desfășurarea activităților complexe. Se știe că în focarul conștiinței nu pot fi cuprinse simultan decât un număr limitat de obiecte (vezi volumul atenției) ori deprinderile care se desfășoară în zona subconștientului permit o lărgire a câmpului general al activității și totodată fac posibil controlul conștient, de ansamblu, al acesteia.

2. FELURILE DEPRINDERILOR

Deprinderile pot fi grupate după câteva criterii :

a) Astfel, după gradul complexității, putem vorbi de deprinderi *simple și complexe.*

Relația între deprinderile simple și cele complexe este bine ilustrată de situația în care se află elevul din clasa I, care își însușește scrierea și, deci, execută mai întâi elementele literelor, în mod repetat până la deprindere, și apoi și le însușește pe cele complexe, privind grafia cuvintelor. Deprinderile simple ating de multe ori un grad mare de automatizare. Deprinderile complexe le cuprind pe cele simple dar nu ca pe o simplă alăturare ci ca structuri unitare și relativ flexibile și transferabile în condiții noi.

b) După natura proceselor psihice, în care are loc automatizarea, distingem : deprinderi senzoriale-perceptive, verbale, de gândire, motrice. Primele trei grupuri de deprinderi au fost mai puțin studiate, în timp ce cele motrice se cunosc cel mai bine. Primele se mai numesc deprinderi intelectuale. Ele se pot constata în activitatea omului, dar se urmărește mai greu formarea lor și se cunoaște mai puțin structura lor internă.

Între deprinderile senzorial-perceptive, integrăm orientarea automatizată a privirii în zona centrală a câmpului perceptiv și în stânga sus, în mare măsură explicate prin activitatea de citire.

Există apoi deprinderi perceptive de indentificarea literelor în activitatea de citire, cu centrarea pe punctele de maximă informație ale acestora. Există, de asemenea, deprinderi de auz verbal care ne permit să distingem bine cuvintele într-un discurs în limba cunoscută. Ele devin o necesitate în însușirea unor limbi străine.

Deprinderile de pronunție sunt cel mai bine formate pentru cuvintele limbii materne. Formarea lor pentru o limbă străină poate fi ușurată de aparatele din laboratoare specializate care permit proiectarea pe un ecran atât a modelului de pronunție, cât și a pronunției celui care învață. Deprinderile ortografice sunt fundamentate de reguli gramaticale. Apoi scrierea corectă devine atât de automatizată încât subiectul nu-și mai amintește regula gramaticală care o motivează.

Deprinderile de citire le implică pe cele de pronunție, dar ele trebuie subordonate înțelesului propozițiilor și frazelor și reglajului general prin gândire.

c) Un alt criteriu de clasificare a deprinderilor este cel al tipului de activitate în care ele se integrează. Se disting, astfel, deprinderi de joc, învățare, muncă, conduită morală etc. În interiorul fiecăreia din aceste grupări se pot face noi distincții în care încep să se recunoască și criteriile anterioare.

În orice activitate, deprinderile se întrepătrund, iar clasificările deprinderilor, având un caracter relativ, se realizează mai mult cu scop didactic.

3. CONDIȚIILE ELABORĂRII DEPRINDERILOR

Toate felurile de deprinderi sunt dobândite, sunt rezultatul unui proces de elaborare mai mult sau mai puțin conștient. Studiul acestui proces s-a făcut cu deosebire asupra deprinderilor motorii pentru că ele, prin natura lor implicând mișcări corporale observabile și măsurabile, au permis o mai bună urmărire a procesului de formare. S-a constatat, astfel, că pentru dobândirea lor sunt necesare câteva condiții de bază și anume :

a) Instruirea verbală prealabilă se face cu scopul de a dezvălui semnificația formării deprinderilor, condițiile de realizare, cerințele de calitate, în ce constau, ce mișcări se fac și în ce succesiune. Aceste explicații verbale trebuie să fie concise, clare și să permită formarea unor reprezentări cât mai bune despre ce urmează să se facă.

b) Demonstrarea modelului acțiunii împletită cu instruirea verbală este foarte necesară pentru deprinderile complexe și face să crească cu 40% rapiditatea de formare a lor.

c) organizarea exercițiilor, mai întâi pentru formare și apoi pentru automatizarea deprinderii, este una din cele mai importante condiții. Fără asigurarea ei nu poate apărea propriu-zis o deprindere.

d) Asigurarea controlului și autocontrolului în vederea depistării și înlăturării erorilor și a perfectării execuției. S-a constatat că dacă după fiecare exercițiu se comunică subiecților ce erori au făcut, mai departe

au fost necesare numai 50% din numărul exercițiilor prevăzute pentru a se atinge automatizarea deprinderii.

e) Formarea deprinderilor trebuie să se sprijine pe interesele elevilor pentru acea activitate și aptitudinile lor, dacă este cazul.

f) Pe parcursul formării unei deprinderi, este necesară o constantă a principiilor și metodelor de lucru pentru ca să se poată asigura automatizarea. Schimbările prea frecvente nu sunt favorabile. Deprinderea trebuie făcută, de la început, cât mai corect, pentru că este mai greu să fie restructurată.

g) Calitatea metodelor de formare, caracterul lor activ constituie un factor de mare importanță în formarea, la parametrii înalți, a deprinderilor.

4. ETAPELE FORMĂRII DEPRINDERILOR ȘI CURBA EXERCIȚIULUI

De la intenția de a forma o deprindere și până la stăpânirea ei se desfășoară un proces mai mult sau mai puțin îndelungat, în care se disting câteva etape fundamentale.

— *Etapa familiarizării cu acțiunea sau cu conținutul deprinderii,* în care se realizează, cu precădere, două din condițiile enumerate mai sus și anume : *instrucția verbală și demonstrarea model* de către profesor a acelei deprinderi. Tot acum elevii pot face o primă încercare conduși de aproape sau pot doar asista la ceea ce face profesorul sau altcineva din grup, această urmărire constituind un prilej de formare a reprezentării generale asupra succesiunii actelor cuprinse în structura acelei deprinderi.

— *Etapa învățării analitice* când, mai ales, deprinderile complexe se fragmentează în unități mai mici și se învață pe rând. Este o etapă cu anumite stângăcii, erori, încordare voluntară, concentrarea atenției, consum mare de timp, pentru fiecare execuție.

— *Etapa organizării și sistematizării,* în care se constată o bună execuție a părților și un efort de integrare într-o structură unitară cu eliminarea greșelilor, dar încă cu un consum mai mare de timp și cu efort centrat pe realizarea legăturilor. Dacă se cere grăbirea execuției, scade precizia acesteia și apar erorile.

— *Etapa sintetizării și automatizării,* în care integrarea elementelor este deplină, acțiunea se desfășoară cu fluență, solicitarea atenției scade treptat, controlul conștient se face numai în ansamblu, iar controlul de detaliu tinde să treacă de pe seama văzului pe baza chinesteziei și a tactului în deprinderile motorii. Timpul de execuție este foarte apropiat de cel cerut. Erorile dispar. Încordarea scade foarte mult.

— *Etapa perfecționării* deprinderii, în cursul căreia se ating toți parametrii ceruți : viteză, corectitudine, precizie. Deprinderile perfecționate devin componente ale măiestriei profesionale, artistice, sportive etc.

În toate fazele formării deprinderilor se fac exerciții. Fără exercițiu nu-i posibilă formarea deprinderii. El trebuie însă să îndeplinească anumite cerințe : să fie adecvat ca structură deprinderii care urmează să se formeze, să nu însemne doar o reluare monotonă a ceea ce s-a mai făcut, ci să aibă de fiecare dată un scop

precis și anume de a perfecta sau forma o anume componentă, sau a atinge un anume parametru. Să implice control și autocontrol.

Calitatea și eficiența exercițiului se exprimă în două feluri de rezultate: a) scăderea erorilor și b) atingerea parametrilor de viteză, corectitudine, precizie. Dacă s-ar înregistra grafic, aceste rezultate s-ar putea reprezenta fie creșterea performanțelor, fie scăderea erorilor. Evoluția unei deprinderi simple se deosebește de a uneia complexe și aceasta poate rezulta și din întocmirea unor grafice. În cazul deprinderilor simple, după 2—3 execuții curba urcă foarte repede. În cazul celor complexe, există mai întâi un progres lent și apoi o creștere bruscă, prin care se relevă un moment calitativ în construirea ei.

Analiza graficelor poate pune în evidență și ceea ce se cheamă un platou, adică momentul în care continuarea repetițiilor nu mai schimbă rezultatul. Unele cercetări au tins către considerarea platoului ca indiciu al limitelor omului în respectiva activitate. Altele au arătat că platoul poate fi depășit prin utilizarea unor metode noi și prin creșterea motivației pentru acea activitate sau prin integrarea acelor deprinderi într-o nouă activitate în care ele se valorifică mai bine.

5. PRICEPERI ȘI OBIȘNUINȚE

Alături de deprinderi sunt și alte componente instrumentale ale activității, așa cum sunt priceperile și obișnuințele. Între acestea și deprinderi există o serie de asemănări și legături de formare.

Obișnuința se definește, de altfel, ca *deprindere asociată cu o trebuință funcțională*. Această structură specifică a obișnuinței explică principalele ei caracteristici. Obișnuința are, astfel, o propriomotivare prin implicarea trebuinței în însăși alcătuirea ei. De aceea, neîndeplinirea obișnuinței se trăiește ca o stare de neplăcere sau frustrare. De asemenea, obișnuința se impune, se cere realizată cu regularitate. Dar obișnuințele sunt valoroase nu atât prin componenta acțională, cât prin natura trebuinței pe care o integrează și, în raport cu aceasta, obișnuințele sunt bune sau rele. În activitatea educativă din familie și școală se urmărește formarea obișnuințelor pozitive și înlăturarea celor negative.

Prezența obișnuințelor într-o activitate este o garanție atât a execuției, cât și a îndeplinirii ei cu necesitate.

Priceperea se dobândește pe baza achiziționării mai multor deprinderi. *Ea se definește ca îmbinare optimă a deprinderilor și cunoștințelor și restructurarea ușoară a lor în vederea acționării în situații noi.* Spre deosebire de deprinderi, priceperile pot fi mai puțin riguroase și mai puțin stringent organizate dar cu calitatea de a putea fi aplicate în nenumărate situații, de a fi mai flexibile, mai restructurabile. Ele cuprind generalizări ale deprinderilor și ale cunoștințelor deja însușite. Priceperile pot fi clasificate după aceleași criterii cu ale deprinderilor de care sunt, de fapt, strâns legate. Prezența lor la o persoană ușurează acesteia procesul de însușire a noi deprinderi. Împreună cu deprinderile sporește măiestria într-un domeniu sau altul al activității.

6. INTERACȚIUNEA DEPRINDERILOR — TRANSFERUL ȘI INTERFERENȚA

Deprinderile, odată formate, nu rămân izolate ci se integrează activităților și se interacționează unele cu altele. Un elev care ia notițe se folosește de o mulțime de deprinderi: de scriere, de ascultare, de corectare etc. Toate se sprijină unele pe

altele, iar dificultatea uneia se resimte și în manifestarea celorlalte. În procesul formării unei noi deprinderi, de asemenea, se poate constata influența celor deja achiziționate. Fenomenele de interacțiune a deprinderilor sunt de două feluri : transferul și interferența.

Transferul se definește ca relație pozitivă între o deprindere deja formată și cea în curs de formare, aceasta din urmă beneficiind de asemănările cu prima, integrându-și tot ceea ce este comun și elaborându-se astfel mult mai ușor, cu mai puțin efort, în timp mai scurt. Astfel, însușirea unei noi limbi străine, în condițiile stăpânirii alteia din aceeași familie, poate beneficia de transfer. Ceea ce se transferă poate fi o schemă operațională, ușor adaptabilă noii situații de învățare. Dar pot fi transferate grupări de operații sau segmente de acțiune, acestea devenind un prim nucleu pentru o nouă deprindere. Transferul poate fi facilitat de anumite condiții și anume : schematizarea noii deprinderi ce urmează a fi formată pentru a releva mai ușor elementele asemănătoare care se vor transfera. Analiza verbală a sarcinii ce va urma să fie realizată permite, de asemenea, conștientizarea elementelor de transfer. Ca să se producă transferuri, deprinderile odată formate trebuie să nu fie rigide.

Interferența este fenomenul de influență negativă între două deprinderi și se manifestă ca stânjenire a formării unei noi deprinderi. Această interferență poate funcționa retroactiv (de la deprinderi mai bine consolidate, dar mai noi la cele vechi și mai slab formate) sau proactiv (cele vechi perturbă procesul formării celor noi).

Interferența este favorizată de următoarele împrejurări : slaba diferențiere între cele două deprinderi care intră în relație ; timpul foarte scurt între formarea uneia și formarea celeilalte ; insuficente consolidări. Rezultă că pentru evitarea interferențelor este necesar să se asigure diferențierea între ele, să se evite pripeala, să se facă consolidările necesare.

EXERCIȚII

1. Scrieți în mod obișnuit un cuvânt ceva mai lung și înregistrați timpul. Scrieți-l apoi literă cu literă, lăsând spații între acestea și, de asemenea, înregistrați timpul. Explicați diferențele apărute.
2. Faceți un triunghi echilateral cu o mână și înregistrați timpul. Faceți-l apoi cu cealaltă mână și înregistrați timpul. Explicați diferențele de timp și de calitate.
3. Scrieți un cuvânt și înregistrați timpul. Scrieți-l, apoi, de la sfârșit spre început și înregistrați timpul. Explicați diferențele de timp și de calitate.

XVI. ATENȚIA

1. CARACTERIZAREA ȘI DEFINIREA ATENȚIEI

Atenția face parte din categoria fenomenelor psihice care susțin energetic activitatea. Ea este o funcție prin care se modulează tonusul nervos, necesar pentru desfășurarea celorlalte procese și structuri psihice. Prezența ei asigură o bună receptare senzorială și perceptivă a stimulilor, înțelegerea mai profundă a ideilor, o memorare mai trainică și mai fidelă, selectarea și exersarea mai adecvată a priceperilor și deprin-

derilor etc. Lipsa atenției sau atenția slabă duce la omisiuni în receptarea stimulilor, la erori în reacțiile de răspuns, la confuzii în descifrarea sensurilor, la utilizarea greșită a instrumentelor etc.

Nu trebuie să înțelegem atenția ca pe o dispunere statică a energiei psihonervoase, care se instalează la un moment dat și rămâne invariabilă. Ea presupune dinamicitate, desfășurare în timp, organizare și structurare de mecanisme neurofuncționale. Atenția implică alte două stări neurofuncționale și anume cea *de veghe* și cea *de vigilență*.

Starea de veghe este opusă celei de somn și se caracterizează prin faptul că scoarța cerebrală este activată difuz, iar omul realizează o contemplare generală sau așteptare pasivă. Pe acest fond se instalează, apoi, *starea de vigilență*, care presupune explorarea generală a mediului, așteptare și căutare a ceva încă nedefinit. Ea nu are o orientare anume, nu se oprește asupra a ceva ci explorează orice.

Spre deosebire de vigilență, atenția are câteva caracteristici proprii.

În primul rând este orientată spre ceva anume, are un obiect care poate fi un stimul exterior, de exemplu un sunet, o lumină, un tablou etc. sau unul interior, cum ar fi o idee, o dorință, o amintire etc. Direcționarea spre un obiect sau un fenomen se face, de cele mai multe ori, în legătură cu o sarcină pe care omul o are de îndeplinit și, totdeauna, ceea ce are legătură cu aceasta atrage atenția.

Totodată atenția este *selectivă*, adică orientarea este spre anumiți stimuli care sunt în centrul ei, iar spre alții se manifestă puțină atenție sau chiar lipsa totală a ei.

Apoi, atenția presupune o *concentrare optimă* a energiei psihonervoase spre ceea ce este obiectul ei și, deci, se află în câmpul focalizării și este bine și clar reflectat în timp ce, ceea ce corespunde zonei periferice, este mai vag receptat și interpretat. Această concentrare optimă este concomitentă cu inhibarea relativă a altor zone corticale și cu limitarea acțiunii stimulilor colaterali. Mecanismele corticale ale focalizării și orientării energiei psihonervoase pot fi mai simple sau mai complexe. Dacă un obiect, prezintă interes pentru o persoană, răspunde nevoilor și trebuințelor acesteia și generează trăiri afective pozitive, aceste stări motivațional-afective vor stimula, orienta și regla atenția, și o vor menține cu ușurință, un timp îndelungat. De aceea, spunem că ceea ce interesează ne stârnește atenția. În formele mai complexe ale atenției intervin mecanisme voluntare de activare și organizare, fiind, în acest caz, implicați deosebit de mult lobii frontali și mecanismele verbale. Prin urmare, fenomenele de atenție presupun reglări și autoreglări de niveluri diferite.

Putem sintetiza toate aceste caracteristici ale atenției în următoarea definiție :

Atenția este fenomenul psihic de activare selectivă, concentrare și orientare a energiei psihonervoase în vederea desfășurării optime a activității psihice, cu deosebire a proceselor senzoriale și cognitive.

Perfecționarea, de-a lungul vieții, a producerii atenției în sensul elaborării, fixării și generalizării mecanismelor de activare, selecție, orientare și concentrare, face ca ea să se instaleze ușor și să fie deosebit de eficientă și, în acest caz, putem vorbi de *aptitudinea de a fi atent.*

2. FORMELE ATENȚIEI ȘI INTERACȚIUNEA LOR

Atenția nu se manifestă în unul și același fel în toate activitățile omului. Există forme mai simple și forme mai complexe de atenție. Criteriul de diferențiere este reprezentat de natura reglajului care poate fi involuntar sau voluntar.

Atenția involuntară este o formă mai simplă, întâlnită și la animale. Ea poate apărea sub influența a două categorii de factori : *externi* și *interni.*

Factorii externi care pot determina apariția atenției involuntare sunt :

— intensitatea deosebită a stimulilor : un zgomot puternic, o lumină intensă ne captează imediat atenția ;

— noutatea și neobișnuitul stimulilor, aspect deosebit de valorificat în reclamele comerciale ;

— apariția sau dispariția bruscă a stimulului, procedeu foarte mult utilizat pentru avertizări în circulația rutieră ;

— mobilitatea unui stimul pe fondul altor stimuli ficși face ca el să fie foarte repede sesizat, să recapteze repede atenția ;

— gradul de complexitate al stimulului. Un stimul simplu poate capta atenția 1—2 minute, pe când unul complex pe măsură ce este explorat ne poate trezi interesul și astfel îl menținem mult în câmpul central al acesteia.

Factorii interni care stimulează și mențin atenția involuntară sunt :

— interesul pe care-l prezintă pentru persoană acel obiect sau fenomen (interesul provoacă și menține un timp îndelungat atenția către obiectul său și duce la rezultate foarte bune : receptare cât mai completă, înțelegere, reținere foarte bună în memorie) ;

— actualizarea unor motive și trăirea afectivă pozitivă a relației cu obiectele prin care se satisfac și se menține nivelul energiei și gradul ei de concentrare fără efort, timp îndelungat și fără să apară oboseala. Conștiința faptului că o acțiune sau o activitate corespunde foarte bine aptitudinii pe care subiectul o are deja îi poate mobiliza cu ușurință atenția, asigurând, totodată, concentrarea și stabilitatea necesară.

Prin urmare, atenția involuntară este avantajoasă prin aceea că mecanismele ei neurofuncționale specifice asigură eficiența pentru o acti-

vitate fără să apară oboseala. Dar ea nu poate fi suficientă pentru toate felurile de activități și pentru toate momentele acestora. Chiar și o activitate în ansamblu atrăgătoare are și momente mai dificile, mai puțin interesante și dacă nu ar interveni atenția voluntară ar apărea riscul neîmplinirii acelor acțiuni sau sarcini.

Atenția voluntară nu apare spontan, ca cea involuntară, ci este intenționată și autoreglată conștient. Această formă a atenției este superioară atât prin mecanismele de producere, cât și prin efectele ei pentru activitatea omului. Un rol important în declanșarea și menținerea atenției voluntare îl au mecanismele verbale și lobii frontali. Prin intermediul cuvântului se ia decizia de a fi atent și se stimulează și focalizează atenția. „Să fiu atent" este autocomanda pentru atenția voluntară. Autoreglajul voluntar se exprimă în *orientarea intenționată* spre obiectul atenției, *intensificarea activității psihice, inhibarea voită* a altor preocupări colaterale, *izolarea de excitanți* perturbatori sau *limitarea influenței* acestora, *menținerea concentrării atenției pe durata necesară* îndeplinirii acelei activități. Atenția voluntară susține activitatea în toate momentele ei (atrăgătoare, dar și neplăcute, ușoare, dar și grele). *Voluntar se poate modula orientarea, concentrarea și stabilirea* în raport cu mersul activității. De aceea, se consideră că atenția voluntară este esențială pentru desfășurarea activității. Ea poate fi favorizată de respectarea câtorva condiții și anume :

a) stabilirea cât mai clară a scopurilor ; dacă acestea sunt vagi, atenția se concentrează mai greu ;

b) scoaterea în evidență a semnificației activității, remarcarea consecințelor pozitive ale îndeplinirii ei, chiar dacă ea este mai dificilă ;

c) stabilirea momentelor activității și identificarea acelora mai dificile care cer atenție încordată ;

d) crearea intenționată a ambianței favorabile ; spațiu de lucru bun, bine iluminat și aerisit, organizat și stimulativ ;

e) eliminarea sau diminuarea factorilor perturbatori : evitarea zgomotelor intense, a convorbirilor cu alții, a tentațiilor spre alte activități.

Dar nu trebuie uitat că atenția voluntară apare și se menține cu efort, cu încordări, cu consum energetic și de aceea nu se poate manifesta în timp nelimitat. După perioadele de atenție voluntară apar momente de oboseală, de slăbire a atenției, a vigilenței de trecere în stare de somnolență. Rezultă, deci, că atenția voluntară este avantajoasă prin eficiența sa pentru toate felurile de activități, dar limitată ca posibilitate de realizare.

Utilizarea repetată a atenției voluntare generează un anumit grad de automatizare a acesteia, transformând-o, într-un sistem de deprinderi. Acest ansamblu de deprinderi, de a fi atent, constituie *atenția postvoluntară*.

Este un nivel superior de manifestare a atenției pentru că este la fel de bine organizată ca și atenția voluntară, dar în virtutea automatismelor implicate nu necesită încordare voluntară, obositoare. În școală, elevii mari ajung la o astfel de atenție. Această formă a atenției servește cel mai bine activității. Însă în desfășurarea variatelor sale activități, omul îmbină și complementarizează cele trei forme ale atenției, asigurând, astfel, în fiecare moment, cea mai economică și eficientă energie psihonervoasă.

Este important să arătăm că există și o altă clasificare a atenției după direcția ei principală de orientare : *atenție externă și atenție internă.*

În observarea unui peisaj, în ascultarea unei conferințe, în urmărirea unui traseu, conducând automobilul, obiectul atenției este exterior nouă și subiectul se concentrează asupra lui.

În momentele când suntem captivați de amintiri, când suntem preocupați de rezolvarea unei probleme de viață, când ne facem planuri de viitor și imaginăm, mai ales când meditâm sau chibzuim, obiectul atenției este înlăuntrul nostru, în sfera subiectivă, mintală. Și în această sferă intervin cele trei forme de atenție : *involuntară, voluntară, postvoluntară.*

Atenția este, totuși, unitară și cele două forme ale ei — externă și internă — se îmbină, sunt complementare și real nu pot fi disociate, dar este evident faptul că în anumite situații domină atenția externă, iar în altele, atenția internă.

3. ÎNSUȘIRILE ATENȚIEI ȘI EDUCAREA LOR

Calitățile atenției sunt un rezultat al funcționării timp mai îndelungat a atenției la un anumit nivel calitativ. Odată dobândite, ele pot facilita desfășurarea atenției cerută de adaptarea la ambianțe și activități variate ale omului.

Volumul atenției înseamnă cantitatea de elemente asupra cărora se poate orienta și concentra atenția simultan. Ele pot fi puncte, figuri, cifre, litere etc. Volumul mediu al atenției este de 5—7 elemente. El poate fi influențat favorabil de următoarele condiții :

a) organizarea în structuri cu sens a elementelor respective (se constată că un grup de litere, dacă este organizat într-un cuvânt cu sens, se recepționează în număr mai mare și mai bine) ;

b) complexitatea elementelor de recepționat. Dacă acestea au mai puține proprietăți, ușor de distins, ele se vor recepta în număr sporit, și invers ;

c) interesul puternic al subiectului pentru ceea ce percepe determină cuprinderea, în câmpul atenției sale, a unui mare număr de elemente ;

d) antrenamentul special și experiența profesională cresc volumul atenției.

Volumul atenției este o însușire valoroasă pentru anumite profesii, cum sunt : operator la un panou de comandă, conducerea automobilului, pilotarea avioanelor etc.

Cerințele orientării și selecției profesionale au impus descoperirea unor căi de măsurare a volumului atenției. Frecvent, se folosesc expunerile foarte rapide la tahistoscop a unor stimuli, cum ar fi : semne convenționale, cuvinte, cifre etc., subiecții trebuind să identifice un număr cât mai mare de stimuli de câte ori ei apar.

Stabilitatea atenției se referă la persistența, în timp, a posibilității de a menține atenția asupra unui obiect, fenomen, acțiune. Realizarea ei este însă relativă, pentru că prin natura funcționării circuitelor nervoase există cel puțin trei scurte întreruperi sau blocaje ale atenției la fiecare minut, iar la stimuli foarte simpli aceste fluctuații pot interveni după 8—10 secunde. Prin urmare, este vorba de o constantă a orientării atenției spre ceva. Ea crește o dată cu vârsta, astfel că dacă la preșcolari este de 12—15 minute, la adulți este de 40—50 minute și chiar mai mult. Stabilitatea atenției este condiționată de complexitatea și bogăția stimulului, de natura sarcinii, de motivația pentru activitatea desfășurată. În măsura în care procesul instructiv-educativ urmărește realizarea acestor condiții, el contribuie la dezvoltarea acestei valoroase însușiri.

Concentrarea atenției presupune delimitarea între o dominantă, un focar de excitație intensă și zonele apropiate, relativ inhibate și inaccesibile la factori perturbatori. Nivelul concentrării atenției condiționează eficiența percepției, gândirii, memoriei, activităților practice, asigurând precizie, profunzime, claritate în desfășurarea acestora. Opusă concentrării, este distragerea și oscilația atenției.

Posibilitatea de concentrare a atenției depinde de respectarea următorilor factori :

a) importanța activității desfășurate care crește concentrarea ;
b) interesul pentru acea activitate ;
c) structura bună a activității menține concentrarea ;
d) antrenamentul special de rezistență la factori perturbatori.

Distributivitatea atenției este acea însușire care permite unei persoane să desfășoare, concomitent, mai multe activități cu condiția ca măcar unele din ele să fie relativ automatizate. Prezența acestei însușiri permite elevului să îndeplinească, în același interval de timp, acțiuni ca : să asculte ce-i comunică profesorul și să ia notițe, să deseneze sau să exploreze vizual un tablou, o hartă etc. Această însușire este cu precădere cerută în activități complexe cu un larg câmp al percepției sau al problematicii de gândire și acțiune practică.

Mobilitatea sau flexibilitatea atenției constă în deplasarea și reorientarea ei de la un obiect la altul în intervalele cerute de desfășurarea activității. Posibilitățile de deplasare a atenției trebuie să fie de mini-

mum 1/6 dintr-o secundă ca să fie satisfăcute necesitățile activităților. Dacă acest prag este mai mare, se manifestă inerția atenției, însușire care pentru anumite profesii poate fi o contraindicație. Un pilot al unui aparat de zbor supersonic trebuie să dispună de flexibilitatea atenției pentru a face față perceperii rapide a stimulilor care se schimbă foarte repede pe bordul aparatului.

EXERCIȚII

1. Gândiți-vă la câteva profesii cunoscute și arătați ce calități ale atenției sunt cerute în mod deosebit, în desfășurarea lor.
2. Revedeți o lecție dintr-un manual de școală și stabiliți acele secvențe ale conținutului care ar stimula atenția involuntară.
3. Încercați să numărați cu voce tare de la 1 la 50 și în același timp să scrieți propoziția „A venit primăvara". Explicați faptele observate.

INTERACȚIUNEA PROCESELOR PSIHICE

XVII. SISTEMUL PSIHIC UMAN ȘI CONȘTIINȚA

1. Conceptul de sistem a fost elaborat în baza studiului anatomofiziologic al organismului. S-a constatat că fiecare organ îndeplinește anumite funcții dar că viața, deci funcționarea de ansamblu a organismului, este rezultatul interacțiunilor dintre toate organele și funcțiile parțiale ale acestuia. Astfel, între circulația sângelui, asigurată de bătăile inimii, și respirație, menită să oxigeneze sângele și să permită eliberarea bioxidului de carbon, este o legătură necesară, care, dacă este întreruptă câteva momente, viața se suspendă. În continuare, am putea include nutriția și digestia, procesele trofice cu anabolismul și catabolismul, toate fiind coordonate prin sistemul neurohormonal și integrate în vederea coordonării relațiilor cu ambianța, prin sistemul nervos central. După cum se vede, chiar în nomenclatorul anatomofiziologic se include, de mult timp, termenul de sistem. În cazul de față, avem în vedere *organismul ca un sistem global,* celelalte componente morfo-funcționale apărând ca subsisteme. Observăm, de asemenea, că *nici unul din componentele de bază nu poate fi eliminat fără ca întreg sistemul să înceteze să existe ca atare.* Moartea poate să survină în urma celor mai diverse cauze, respectiv dispariții de funcțiuni parțiale. De fapt, funcțiile specializate se justifică unele prin altele și se înlănțuie asemenea circulației și respirației, nutriției, metabolismului și excreției. Este, de asemenea, de observat că în dispoziția diverselor organe și funcții este o ierarhie. Se vorbește despre cord și ficat ca fiind centrii vitali, dar cel mai important este, evident, creierul, sistemul nervos vegetativ și sistemul nervos central. În sistem, ierarhia este obligatorie și componentele nu pot fi dispuse la același nivel ca într-o structură.

Preluat din biologie, modelul sistemului a fost aplicat și identificat în cele mai diverse domenii, cum sunt societatea, economia, limba, mediul înconjurător (ecosistem), aparatele și mașinile, formațiunile cos-

mice etc. A apărut, așadar, o *metodă sistemică*, indispensabilă pentru descrierea și explicarea entităților complexe. Știința contemporană dezvoltă o teorie generală a sistemelor, degajând caracteristicile comune pentru absolut toate felurile de sisteme și o serie de teorii ale sistemelor speciale (biologice, sociale, psihice sau fizice). Importantă este reunirea teoriei sistemelor cu teoria informațiilor și cu cibernetica.

Sistemele cibernetice implică programe în baza cărora se realizează informarea și reglajul. *Un program include structura operațională a sistemului, schemele sale de lucru și memoria sa.* În cazul sistemelor cibernetice fizice (artificiale), programul este dat de constructor, sau programator. Sistemele vii (biosistemele) au capacitatea de autoprogramare, în genere, prin înseși activitățile pe care le desfășoară, achiziționându-se informații, operații și funcțiuni din mers. Este ceea ce definește un sistem evolutiv și în cazul persoanei umane se exprimă prin învățare.

2. În psihologie, teoria sistemelor, informatica și cibernetica au determinat o veritabilă revoluție, întrucât au prilejuit o reevaluare a tuturor conceptelor psihologiei tradiționale. Astfel, mult timp a dominat psihologia funcțională în care fiecare proces psihic era considerat ca fiind autonom și detașat de toate celelalte. Aplicarea principiului interacționist în elaborarea unui model psihocomportamental, de ansamblu, a permis o repunere, mai apropiată de adevăr, a problemelor. Și aici se pun în evidență interacțiuni obligatorii, de pildă între percepție, memorie, gândire și imaginație. Se înțelege că gândirea și imaginația nu sunt posibile fără memorie și că aceasta din urmă, în varianta ei cognitivă, nu este posibilă fără gândire ș.a.m.d.

Se deschide astfel și calea pentru a descoperi constituția psihologică a ceea ce reprezintă conștiința umană. În același timp, se clarifică și *raporturile dintre psihismul subiectiv și comportament.* Acestea două sunt considerate în unitate și interpretare ca fiind *reciproc convertibile.* Actele comportamentale sunt interiorizate și transformate în acte subiective, iar actele subiective se exteriorizează și devin acte comportamentale. Aceasta nu înseamnă însă că nu există legi de organizare specifice pentru ceea ce este senzorial și mintal față de ceea ce ține de comportamentul exterior. În continuare, vom defini sistemul psihic uman (S.P.U.) și apoi vom explica fiecare din secvențele definiției.

3. *Sistemul psihic uman* (S.P.U.) este un *sistem energetic-informațional de o complexitate supremă, prezentând cele mai înalte și perfecționate mecanisme de autoorganizare și autoreglaj și, fiind dotat cu dispozițiile selective antireduntante și cu modalități proprii de determinare, antialeatorii,* S.P.U. face parte din macrosistemele fizic, biologic, sociocultural.

Hipercomplexitatea S.P.U. este de la sine înțeleasă dacă e să ne gândim la arhitectonica creierului omenesc, format din 24 miliarde de neuroni specializați, fiecare din ei întreținând, prin 10 milioane de ramificații, legături cu ceilalți neuroni. Este un veritabil univers instalat în centrul macrosistemelor social și cultural, beneficiind de infinita complexitate a acestora, de acumulările și organizările socioculturale dezvoltate istoricește. Este ceea ce ne face să înțelegem și extraordinara acumulare și organizare informațională a sistemului ce reușește să cuprindă până la urmă, mai ales la nivelul superior, intelectual, întregul univers luat nu doar sub aspectul exterior, ci și al determinismului.

De ce, totuși, sistemul este și energetic, nu numai informațional? În primul rând, pentru că este un sistem viu, cu regim bioenergetic. Impulsurile nervoase reprezintă o astfel de modalitate bioenergetică. Or, câmpurile bioenergetice reprezintă o zonă de incubație a modelelor informaționale. În al doilea rând, pentru că în gestiunea sistemului au o mare importanță stările locale sau generale ale acestuia, stări de sensibilizare emoțională, de activare sau dezactivare tonică, de focalizare sau distribuție într-o anumită organizare, ceea ce echivalează cu anumite situații subiective. Or, toate acestea sunt legate de energii, care sunt calificate ca neuropsihice sau, simplu, psihice, spirituale și morale. Ele nu îndeplinesc neapărat funcții cognitive, dar reprezintă fenomene psihice deosebit de importante în constituirea, dezvoltarea și manifestarea personalității umane. În această privință, se vorbește despre tendințe, impulsuri, imbolduri, așteptări, anxietate ș.a.

Fiind un sistem evolutiv, S.P.U. se constituie, în principal, pe baza unor extraordinar de complexe, și încă insuficient elucidate, procese de *autoorganizare*. În loc de autoorganizare am putea spune creștere și învățare, interiorizare și exteriorizare, asimilare și acomodare, funcționare și implantare de funcțiuni. Mai ales, procesele psihice superioare rezultă din autoorganizare, explicându-se prin faptul că funcțiile, care sunt modelate din afară înlăuntru și sunt preluate de creier, devin proprii subiectului, se perfecționează prin exersare și intră în sistem. De exemplu, cuvintele sunt auzite, diferențiate, apoi pronunțate, organizate după reguli în propoziții și fraze, pentru ca până la urmă să se dezvolte vorbirea, urmată de scriere și citire. La fel și în cazul celorlalte procese psihice intercorelate în sistem. Sub alt unghi, autoorganizarea înseamnă autoprogramare.

S.P.U., rezultat progresiv din autoorganizare, este menit să realizeze interacțiunile dintre ființă și lume și să mijlocească ființarea în lumea omenească. În consecință, relațiile informaționale nu se referă doar la lume, ci și la propria ființă. O caracteristică a sistemului psiho-informațional este *ambilateralitatea*, în sensul că simultan sunt întreținute relații informaționale cu lumea obiectivă și cu propriul organism sau

persoană. Fiecare ne simțim corpul, îl investigăm, ne dăm seama de ce suntem, de cine suntem și, totodată, percepem și cunoaștem lumea înconjurătoare, prevedem evenimentele și comunicăm cu ceilalți. Dacă ne-am desprinde de lume, ne-am prăbuși în propria ființă, suferind de autism, onirism, solipsism. Dacă ne-am desprinde de propria ființă, care este principalul punct de sprijin în investigarea lumii, aceasta ne-ar apărea ca iluzorie, fluctuantă, lipsită de consistența realului. Între simțământul de sine și sentimentul realității, între cunoașterea de sine și cunoașterea lumii trebuie să fie întotdeauna o stare de echilibru.

Pentru ca subiectul să parcurgă, cu certitudine, drumuri în viață, să-și urmeze firul vieții și să acționeze, fiind permanent asaltat de o infinitate de informații, atât din mediul intern, cât și din cel extern, el trebuie — și asta prin însăși structura lui naturală — să fie foarte selectiv în raport cu noianul stimulațiilor. Nu toate îi sunt necesare. Cele mai multe, în loc să-l orienteze l-ar dezorienta. Și aici intervine rostul natural al dispozitivelor *antiredundante*, maximal perfecționate la nivelul intelectul uman. Este calificată ca *redundantă informația care este de prisos*, care apare ca un zgomot perturbator. De aceea, încă de la nivelul organelor de simț, multe stimulații sunt respinse, sunt filtrate, se admit numai unele din ele, apoi sunt selecționate și mai sever pentru a stabili indicii de recunoaștere, clasificări, relații esențiale. Abstracțiunea este rezultatul unei astfel de selecții în care informația de prisos, privind aspectele variabile, concrete, accidentale, este lăsată de-o parte. Prin această rafinare a mecanismelor cerebrale antiredundante gândirea omenească pătrunde la cauzalitate. Pe aceeași cale, se ajunge la selecție în ce privește motivele, pulsiunile lăuntrice, dându-se prioritate numai unora dintre ele și se stabilesc scopurile.

Pentru ca subiectul uman să dispună de autonomie, de independență și să nu fie la discreția noianului de solicitări externe, el trebuie să dispună de o organizare subiectivă, mintală, foarte riguroasă pe baza căreia să adopte decizii. Această organizare intelectuală superioară se numește *rațiune*. Raționalitatea cuprinde modelele logice și funcționează în virtutea unei necesități proprii, adică este stringentă. Pentru subiectul uman, rațiunea este principalul dispozitiv antialeatoriu, deci orientat împotriva întâmplării. Prin rațiune și voință omul nu cade pradă întâmplărilor, contingențelor, nu plutește ca o frunză pe valuri, ci devine el însuși un factor determinant ; luat ca personalitate, devine un factor de autodeterminare.

Antiredundanța și dispozițiile antialeatorii nu sunt absolute prin efectele lor, întrucât întotdeauna subiectul își menține o zonă redundantă de informații, care momentan prisosesc, dar sunt o rezervă pentru revenirea la concret, și nu totul este închis în „patul lui Procust"

al raționalității, ci dincolo de gândirea logică se mențin dispoziții pentru gândirea probabilistă și evoluții aleatorii (fugă de idei și imaginație liberă).

S.P.U. este un sistem informațional dotat cu cele mai perfecționate și plastice modalități de autoreglaj. Autoconducerea presupune că fluxul informațional se divide în informații semantice, reproductive, constatative și informații de comandă, rezultate din acea prelucrare ce duce la decizie. Prima secvență a autoreglajului, în S.P.U. constă în aceea că un subsistem elaborează și transmite o comandă unui alt subsistem executiv. Cea de a doua secvență, realizată prin retroaferentație (conexiune inversă), realizează informarea subsistemului ce a declanșat comanda asupra modului cum o îndeplinește subsistemul executiv și asupra stării în care se află el. Deci, prin cea de a doua secvență se realizează controlul. Se înțelege că, în continuare, urmează alte comenzi și se succed, rând pe rând, controale și comenzi. În acest mod, *autoreglajul se transformă în coordonare* ce ajunge să fie și o modulație optimă a comportamentului și a activității psihice, în general. Aceasta este numai o schemă simplificată ; în realitate, există foarte numeroase și complexe tipuri de autoreglaj ce se dezvoltă la nivelul personalității umane.

4. S.P.U. este, în fapt, un ansamblu de funcții și procese psihice senzoriale, cognitive și reglatorii ce se află în interacțiune și sunt dispuse ierarhic, însuși sistemul activând cu toate componentele lui simultan. Din această complexă interacțiune sistemică emerge (rezultă) fenomenul de conștiință.

Conștiința este, așadar, expresia activității întregului sistem, pentru că toate, absolut *toate funcțiile și procesele psihice cointeresate în sistem participă la conștiință.* Aceasta nu înseamnă însă că se poate pune semnul egalității între S.P.U. și conștiință. Aceasta, conștiința, este, după cum spunea Wundt, o *sinteză creatoare, o integrare de fenomene psihice* care prin ele însele nu sunt conștiente, iar unele nici nu devin conștiente dar contribuie la conștiință, sunt un suport al acesteia. Astfel, nu toate percepțiile devin fapte de conștiință, dar toate alcătuiesc un câmp senzorial înlăuntrul căruia, ici și colo, se produc integrări conștiente prin observație și categorializare.

Memoria, ca stoc imens de informație, de cunoștințe organizate sistematic, nu este și nu poate fi, în ansamblul ei, conștientă. Numai unele din datele memoriei potențiale sunt reactualizate în raport cu situația și necesitățile prezentate pentru a servi la recunoașteri, integrări și corelări conceptuale. După Bergson, *memoria stă la baza conștiinței* care nu ar fi posibilă fără memorie.

După cum o arată și etimologia cuvântului — con-știință, con-science, so-znanie — actul conștient constituie un *raport informațional care*

este mijlocit prin cunoștințe prealabile, de care subiectul deja dispune. În fapt el posedă un sistem riguros organizat de concepte care-i permit să reducă fenomenul la esență, forma la conținut, particularul la general sau categorial. Este ceea ce se realizează prin înțelegere.

Gândirea, ca proces central în S.P.U., este principalul factor al conștiinței care, totuși, nu se reduce la gândire. Astfel, tot așa de important este limbajul. E. Pamfil susține că procesele de conștiință au o structură verbală, între gramatical și semantic fiind o strânsă legătură. Apoi, o condiție indispensabilă a conștiinței este starea de vigilență și de atenție. Dinamica conștiinței coincide, până la un punct, cu dinamica atenției. Astfel, focarul de atenție coincide cu focarul de conștiință clară cu un volum de cuprindere simultană, exprimat în același număr de segmente informaționale (5—7). Sub raport energetic, conștiința este susținută de motive și emoții și implică dimensiuni emoționale. V. Pavelcu a relevat și existența unei conștiințe afective. Intenționalitatea este o caracteristică a conștiinței ce se orientează într-un anumit fel, formulează scopuri și operează prin coordonări care, în situații dificile, antrenează eforturi voluntare. J. P. Sartre consideră imaginația ca o extensiune a planului de conștiință. Subiectul trăiește nu numai într-o lume reală dar și într-o lume a imaginarului, ce reprezintă un fond intern de conștiință.

Câmpul de conștiință presupune suprapunerea peste câmpul perceptiv a unui câmp semantic (semnificații antrenate de denumiri), ceea ce permite — după Murray — o tematizare globală, dar și una selectivă, cu anumite dominante sau focalizări. Conștiința se produce în prezent, implicând prezența subiectului care se confruntă cu un real, având simțământul propriei existențe.

Trebuie să se facă distincție între procesele conștiinței și efectele de conștiință. *Având un caracter procesual, conștiința se realizează prin conștientizare ce produce, în punctele ei nodale, salturi sau efecte specifice proprii stărilor de conștiință.*

În ce constau stările de conștiință? Este greu de exprimat prin cuvinte. *Subiectul își dă seama brusc de ceva, este o stare de iluminare, datorită apariției unei corelații între fenomen și semnificație. Integrarea verbală îndeplinește aici un rol decisiv. Rubinstein se referă la corelarea imaginii cu noțiunea. Este un act de înțelegere sau de conceptualizare. Piaget caracterizează conștiința ca o coordanare de semnificații.* În genere, este încheierea unui proces de cunoaștere. Însăși cunoașterea se produce treptat, multifazic, pornind de la părți la întreg și de la confuz, amorf la clar și rațional. În acest sens, al modelării logice, raționale avansează *demersurile conștientizării.* Corespunzător, în câmpul de conștiință poate fi delimitat un focar, o zonă de cla-

ritate și lumină, apoi un concentru clar-obscur, până se trece la zonele marginale tot mai obscure. Există, prin umare, în raport cu conștientizarea, diverse grade de conștiință după cum sunt și fenomene psihice preconștiente și aconștiente.

Conștiința se situează în zona superioară a S.P.U. și are o organizare optimă de tip logic și rațional. Funcțiile pe care le îndeplinește conștiința sunt următoarele : a. *funcția de semnificare sau cunoaștere ;* b. *funcția de orientare spre scop ;* c. *funcția anticipativ-predictivă ;* d ; *funcția de autoreglaj voluntar ;* e. *funcția creativă.* În activitatea psiho-comportamentală, conștiința ocupă un loc dominant și îndeplinește un rol conducător.

5. Sub nivelul conștiinței, se situează o altă influență a S.P.U. și anume *subconștientul.* În zona-subconștientului intră memoria potențială și ansamblul deprinderilor și operațiilor de care subiectul dispune. Sunt acte automatizate și stocuri de informații sau cunoștințe acumulate. Acestea constituie o rezervă și o bază pentru activitatea conștientă. Subconștientul are o organizare sistemică, apropiată de cea a conștiinței cu care se află în raporturi foarte apropiate. Real subconștientul, numit și preconștient, deservește permanent conștiința prin activarea și actualizarea informațiilor, operațiilor și deprinderilor necesare integrărilor de conștiință.

6. La polul opus conștiinței, în zonele de profunzime ale S.P.U., se situează inconștientul. În timp ce conștiința se orientează, predominant, asupra realității obiective, *inconștientul sau psihismul bazal se concentrează asupra propriei ființe pe care o exprimă nemijlocit în tot ce are ea ca porniri instinctuale, pulsiuni, trebuințe, stări afective, vise, gânduri ascunse* etc. Toate procesele psihice au o parte ce se desfășoară în subterana inconștientului. Sunt acele acte psihice pe care nu le controlăm conștient, întrucât se manifestă spontan și neintenționat.

S. Freud a demonstrat că *visele, care au loc în timpul somnului, reprezintă manifestări autonome ale inconștientului și sunt caracteristice pentru modul de funcționare a acestuia.* În primul rând, în vise se constată o suspendare sau slăbire a sentimentului realității. Apoi, este suspendată funcția critică a gândirii și în calea dorințelor, ce răbufnesc, dispar orice interdicții sau bariere. Sunt nesocotite sistemele de referință spațio-temporare și orice devine posibil. Aceasta în virtutea faptului că inconștientul este sub imperiul afectivității, a celor mai nestăvilite și intime dorințe ce se întruchipează în imagini înșiruite haotic. Se consideră, de aceea, că inconștientul nu dispune de o organizare rațională asemenea conștiinței, dar are legi de organizare ce sunt dictate de trebuințe, emoții și sentimente. Psihanaliza se ocupă, în principal, de particularitățile dinamicii inconștientului.

Între conștient și inconștient sunt interacțiuni permanente și treceri reciproce. Totuși nu toate cele urzite în inconștient trec cu ușurință în conștiință și de aceea se recurge la metode psihanalitice pentru a descoperi și înlătura conflictele ce mocnesc în cadrele inconștientului.

Faptul că legile de organizare ale conștientului și inconștientului sunt radical deosebite, exprimă *bipolaritatea* S.P.U. Între cei doi poli ai sistemului — conștient și inconștient — sunt raporturi de complementaritate *și toată viața psihică presupune interacțiuni și acomodări între conștiință și inconștient.*

TEME DE REZOLVAT

1. Care sunt caracteristicile sistemului psihic uman ?
2. Care sunt particularitățile conștiinței din care rezultă că ea este factorul principal și dominant al integrării informaționale și al reglajului ?
3. Ce relații există între conștient, subconștient și inconștient ?

SISTEMUL DE PERSONALITATE

XVIII. PERSONALITATEA

1. OMUL CA PERSONALITATE

În accepțiunea sa cea mai largă, termenul de personalitate denumește *ființa umană* considerată în existența ei socială și înzestrarea ei culturală.

Personalitatea integrează în sine (ca sistem) organismul individual, structurile psihice umane și, totodată, relațiile sociale în care omul este prins ca și mijloacele culturale de care dispune.

Personalitatea este, la nivelul omului integral, un *sistem bio-psiho-socio-cultural*, ce se constituie fundamental în condițiile existenței și activității din primele etape ale dezvoltării individuale în societate.

Specificul uman aparține și biologicului, pentru că este programat prin ereditate și așa cum spune un gânditor : „omul devine om pentru că se naște om". Nu e un animal oarecare pe care se imprimă structuri socioculturale. El dispune de un *potențial uman nativ*, care este realizat treptat și valorificat prin socializare și enculturație. Cât privește sistemul psihic uman, acesta se încheagă la confluența dintre biologic și sociocultural și nu poate fi redus la nici una din acestea, pentru că, după cum am văzut, există legi psihice specifice. Nucleul psihic al personalității este, în același timp, rezultat și premisă a dezvoltării umane. Psihicul conștient este strâns legat de toate celelalte compartimente ale personalității. Astfel sunt relevate și demonstrate blocurile unitare : psihosomatic, psihosocial și psihocultural.

Personalitatea este subiectul uman privit în cele trei ipostaze (înfățișări) ale sale : 1) *subiect pragmatic*, al acțiunii (homo faber) ,cel ce transformă lumea și tinde să o stăpânească ; 2) *subiect epistemic* al cunoașterii (homo sapiens — apientisimus), cel ce ajunge la conștiința de sine și de lume, întrucât beneficiază de cunoștințe și participă la procesul gigantic și nelimitat de cunoaștere realizat de omenire ; 3) *subiect axiologic*, purtător și generator al valorilor (homo valens), acea ființă care fără a se rupe de natură a depășit-o totuși pe aceasta și a intrat sub imperiul culturii, deci a valorilor adevărului, binelui și frumosului, călăuzindu-se după semnificații, credințe și idealuri, conferind un sens superior propriei vieți

Sunt diverse discipline care se ocupă de om ca personalitate, fiecare căutând să exploreze ființa umană în devenirea ei continuă sub unghiul ei propriu (antropologia biologică și culturală, sociologia, științele educaționale, medicina psihoso-

matică, umanistică, istoria și altele, printre care un rol deosebit de important revine psihologiei).

Marele psiholog și umanist român Mihai Ralea (1896—1964) considera că obiectivul final este întotdeauna înțelegerea omului integral. În timpurile noastre, în diverse mari centre universitare ale lumii, se constituie institute complexe consacrate studiului omului (Maison de l'homme — Paris) de către diverși specialiști, astfel încât să nu fie prezentată numai o fațetă a ființei umane, ci omul în plenitudinea tuturor însușirilor și dependențelor sale.

Omul este și poate fi privit ca o entitate, un tot unitar și relativ autonom. Dar omul este și trebuie totodată să fie privit și că un punct de intersecție a multiple și diverse serii de relații și interacțiuni (fizice, naturale, sociale, informaționale, culturale). Sistemul este atât închis, pentru a se delimita de rest, cât și deschis, pentru a se corela și a dăinui.

Luat ca ființă socială (socius), omul este *un produs sociocultural*, dar determinările sociale, exercitate concentric asupra individului în dezvoltarea sa, sunt menite nu să producă o simplă piesă din agregatul social, ci un subiect care, fiind înarmat cu mijloacele acțiunii, cunoașterii și valorificării, să devină tot mai mult un participant la activitatea și viața socială, *un factor activ care* să contribuie la istorie. J. P. Sartre scria: „Problema nu constă din ceea ce a făcut istoria din tine ci din ce ai făcut tu din ceea ce a făcut istoria din tine". — *Determinările trec în autodeterminare și măsura autodeterminării este o măsură a proeminenței personalității.*

Personalitatea este întotdeauna unică și originală. Aceasta întrucât fiecare pornește de la o zestre ereditară unică, singulară (numai gemenii univitelini posedă ereditați identice) și mai departe în câmpul existenței sociale concrete, fiecare străbate un drum (labirint) anume, încercând o serie de variate experiențe, desfășurând diferite activități și intrând în anumite relații, toate având anumite efecte asupra cursului dezvoltării și construirii edificiului de personalitate. Așa cum nu există într-un pom două frunze identice, tot așa este cu desăvârșire imposibil, ca la nivelul de supremă complexitate pe care-l prezintă personalitatea să existe doi oameni identici. În realitate, fiecare om are un mod propriu și concret, irepetabil de a fi, de a gândi și simți. În detalii, totdeauna sunt deosebiri între oameni. Și totuși între oameni nu sunt numai deosebiri, ci și asemănări.

Într-o populație relativ omogenă, sub raport etnic, cultural, ocupațional, într-o epocă dată se întâlnesc persoane care pot fi grupate într-un tip după însușirile lor fizice sau psihice comune. Se vorbește doar despre tipuri de francezi, englezi sau români și printre aceștia de moldoveni, olteni, ardeleni — despre tipuri de țărani, negustori, militari, sportivi, artiști, despre tipuri temperamentale sau caracteriale ș.a.m.d. Se înțelege că asemănările nu sunt totale, iar tipurile nu reprezintă decât o schemă ce permite o grupare prin aproximație. Totuși, fără aceste scheme tipologice nu ne-am putea descurca în clasificarea sau caracterizarea comparativă a oamenilor dintr-o populație diversificată. Particularitățile tipice de personalitate se situează la un nivel intermediar și relativ de generalitate între singular și general-uman.

Însușirile și sistemul general-uman de personalitate sunt proprii tuturor oamenilor din toate locurile și timpurile, din toate societățile și culturile. Modelul general-uman este maximal abstract, întrucât nu ține seama decât de prezența notelor, funcțiilor și caracteristicilor definitorii pentru om, fără a se referi concret sau tipic la gradul lor de dezvoltare, fără specificări de conținut și organizare internă. În modelul general-uman de personalitate intră, obligatoriu, următoarele : 1) *apartenența la specia umană ; 2) calitatea de ființă socială, și deci de membru al societății ; 3) calitatea de ființă conștientă dotată cu gândire și voință ; 4) participarea la cultură, dotarea cu valori și orientarea după aceste valori ;* 5) *potențialul creativității.* Aceste cadre de principiu reprezintă baza conceptuală necesară pentru a întreprinde studiul științific al sistemului de personalitate. În considerarea omului și a însușirilor lui trebuie să se țină seama de corelația dintre general, tipic și singular.

Confruntată cu acest microunivers, care este omul, știința se ocupă de modelele teoretice ale personalității considerate sub unghi general-uman și de variantele tipice, de diferențierile dintre indivizi și grupuri de indivizi. Cât privește structurile individuale și singulare, acestea intră în preocupările artei și ale cunoașterii empirice a celor ce ne sunt apropiați.

2. PERSONALITATEA CA OBIECT DE STUDIU PSIHOLOGIC

Luată sub aspect psihologic, personalitatea se identifică, în linii mari, cu sistemul psihic uman.

În cadrul S.P.U. activitatea psihocomportamentală este foarte variabilă, implicând fenomene locale, accidentale, trecătoare și prea puțin caracteristice pentru subiectul respectiv. Nu tot ce este acțiune, senzație percepție, imagine, gând, emoție, scop, intră în sfera faptelor semnificative și definitorii pentru subiectul uman. Făcând în S.P.U. distincția dintre variabile și invarianți va trebui să ne oprim asupra acestora din urmă, deci asupra a ceea ce este constant ca trăsătură sau structură în organizarea psihologică a subiectului.

Restrictiv, studiul psihologic al personalității nu îmbrățișează întreg S.P.U., ci numai programele acestuia, structurile profunde și organizarea de ansamblu.

G. Kelly a introdus termenul sugestiv de *„constructe personale"*, care se elaborează în baza experienței proprii și sunt implicate în decizii. Constructele personale pot fi locale sau generale, subordonate sau supraordonate și, în ansamblu, personalitatea apare ca un sistem de construcțe ce se integrează unele pe altele (construcțe de construcțe) la mai multe niveluri ierarhice.

Este important să se înțeleagă faptul că personalitatea psihică nu reprezintă un adaos la sistemul proceselor și funcțiilor psihice pe care le-am prezentat în acest manual, ci este o chintesență și sinteză a acestora, fără a ieși cu ceva din domeniul lor.

În simpozioane internaționale au fost studiați factorii (trăsăturile) de personalitate, căutând să se delimiteze și să se precizeze constituția și caracteristicile lor. În primul rând, factorii (trăsături, structuri, constructe) sunt formațiuni integrate și integratoare *sintetice*, în sensul că reunesc, condensează diferite funcții și procese psihice. Dispoziția spre comunicare sau comunicativitate implică nu numai limbaj dar și motivația, trebuința de a comunica și, totodată, un mod de a gândi și simți. Inteligența angajează diverse funcții cognitive, iar înțelepciunea nu e reductibilă nici la inteligență, pentru că înțelepciunea este rod al experienței și este susținută de realism și simț al relativității, fiind orientată de valori umaniste.

În al doilea rând, factorii de personalitate dispun de o *relativă stabilitate*, se manifestă constant în conduită neputând fi radical modificați de situații tranzitorii și accidentale. Cine este înzestrat cu răbdare, cu stăpânire de sine și calm, de cele mai multe ori dovedește aceste calități și numai excepțional abdică de la ele.

În al treilea rând, factorii de personalitate tind spre *generalitate* și *caracterizează pe om în ansamblul său* și nu numai într-un anumit raport concret. De exemplu, inteligența generală, modalitatea temperamentală, fermitatea în atitudini se manifestă în cele mai diverse situații și independent de acestea.

În al patrulea rând, factorii de personalitate dispun totuși de o oarecare *plasticitate*, nu sunt total rigizi, putându-se restructura și perfecționa sub presiunea condițiilor de mediu. Mentalitatea conservatoare trebuie să cedeze în fața forței transformărilor revoluționare.

În al cincilea și ultimul rând, factorii dominanți în sistemul de personalitate al subiectului sunt caracteristici sau *definitorii* pentru el, îl exprimă în ce are el esențial ca om cuminte sau turbulent, talentat sau incapabil, respectuos sau insolent etc.

Organizați în sistem, nenumărați factori sau trăsături sunt în grade variabile dezvoltați și sunt în măsuri variabile cointegrați, ceea ce face ca însuși sistemul considerat în organizarea și repertoriul de valori să fie mai mult sau mai puțin consistent. Totalitatea structurată a factorilor de personalitate, la care prin dezvoltarea sa subiectul a ajuns, reprezintă o stare de fapt, este însăși „substanța" personalității ce se confruntă cu lumea. De aceea, pe *baza cunoașterii structurilor de personalitate se pot face previziuni asupra reacțiilor și conduitei subiectului într-o situație dată sau în fața unei sarcini ce i se încredințează*. Însuși subiectul care se observă și se compară cu alții ajunge să-și constate capacitățile și tră-

săturile sale de caracter ca și cum ar fi ale altuia. Uneori, se laudă cu ele, alteori se resemnează fatalist : „așa sunt eu și n-am ce face". Dar omul nu este, totuși, un automat orb ; el se cunoaște și poate decide asupra a ceea ce să facă și cum ; el, fiind conștient de sine, încearcă mereu să-și ia în stăpânire propria ființă cu tot ce are ea, inclusiv structurile personale. O lege fundamentală a sistemului de personalitate este *autodepășirea și realizarea de sine*. Cine dirijează aceste procese ale autocontrolului, autorealizării și autodepășirii ?

Eul ca factor integrator

De mai bine de un secol, *psihologia a pus în centrul edificiului personalității conceptul de Eu*. Înțelesul primar este cel al pronumelui la persoana întâi. Deci, este cel al referirii la propria ființă deosebitor de tot ce nu este acel Eu, respectiv tot restul lumii ca noneu și ceilalți ca tu sau el.

Eul este subiectul la nivelul căruia se întretaie trei predicate : „a fi", „a avea", „a face". Este clar că Eul, ca formațiune psihologică se constituie în procesul multiplelor interacțiuni cu lumea, în special cu oamenii.

La bază este percepția de sine, propria corporalitate și posibilitățile de acțiune caracteristice pentru subiectul uman.

În modelul Eului intră imaginea de sine — ca viziune asupra propriei ființe și a raporturilor cu ceilalți cărora li se presupune același Eu omenesc.

Specifică pentru Eu, este însă *conștiința de sine* care se dezvoltă în confruntare continuă cu conștiință de lume și se centrează în jurul ideii de om. În această formulă a conștiinței de sine, *Eul apare ca integrator al personalității*. Pentru a fi mai mult decât o conștiință a propriei existențe, *Eul își asumă însăși, ființa cu care se identifică* printr-un proces de confruntare cu alții, printr-un proces de intermodelare în baza tuturor experiențelor și apartenențelor la relații și categorii sociale.

Pentru a înțelege acest fenomen al identificării, este necesar să apelăm la conceptele psihosociologice de rol și status.

Rolurile se definesc în legătură cu diversele tipuri de activitate pe care subiectul le desfășoară în cadrul sistemului social. Astfel, este rolul de elev care în școli învață, își însușește cunoștințele în baza unor programe. Sunt apoi rolurile profesionale de producere a bunurilor materiale și culturale, de administrare și conducere, de decizie în legătură cu problemele țării, deci roluri cetățenești și politice etc.

Statusurile definesc poziția pe care o are subiectul în sistemul relațiilor sociale. Există un status de elev, de adult căsătorit, de muncitor, de inginer, de profesor etc.

Dacă rolurile implică anumite modele de acțiune și aptitudini, statusurile se leagă de atitudinile pe care cel ce se află într-o anumită poziție le manifestă și, de asemenea, așteaptă anumite atitudini de la alții.

Eul este rodul tuturor experiențelor acumulate de subiect în activitate și corelare față de ceilalți. Apartenența la un grup, familie, clasă, profesiune constituie o latură a însăși identității subiectului.

În dezvoltarea sa, Eul se constituie succesiv, parcurgând, trei etape și anume : *etapa Eului corporal*, apoi cea a *Eului social* și, în final, definirea *Eului spiritual*.

Se înțelege că achizițiile acestor etape se suprapun una peste alta și se cointegrează în condițiile în care cele trei laturi ale Eului se dezvoltă pe parcursul vieții.

Important, mai ales în legătură cu liantul identității, este faptul că treptat Eul se dedublează în *Eul activ,* ce realizează afirmarea ființei și coordonarea tuturor demersurilor și care presupune, deci, predicația „a fi", și *Eul pasiv,* care este însăși prezența porpriei ființe cu toate atributele ei somatice, psihice, sociale și spiritual-valorice. Sunt, de fapt, structurile de personalitate la care ne-am referit ceva mai sus și în legătură cu care predicația este legată de formula „a avea", sau cu un termen special *„proprium".*

Între cele două laturi ale Eului este un raport de interacțiune și unitate.

Personalitatea este un agregat de aptitudini și atitudini care are în centrul său Eul ca un factor de integrare și coordonare.

3. INDIVID — PERSOANĂ — PERSONALITATE

În limbajul curent, ca și în cel științific, se folosesc diverși termeni pentru a desemna realitatea umană.

Termenul de *individ* semnifică, în primul rând, caracterul de sistem al organismului pe latura indivizibilității acestuia. Este deci o unitate vie care nu poate fi dezmembrată fără a-și pierde identitatea. Individ este orice organism, inclusiv omul. Termenul nu desemnează decât o prezență și nu cuprinde descripții sau evaluări. De aceea, când folosești termenul pentru a desemna pe unul sau mai mulți oameni apare și o nuanță de indiferență, dacă nu de dispreț.

Individualitatea este individul luat în ansamblul proprietăților sale distinctive și originale. Aici intervine o notă de complexitate față de care ne este cerută atenție, dacă nu respect. Se spune doar că fiecare dispune de individualitatea sa de care trebuie să se țină seama. Totuși, specificarea umanului nu este, întotdeauna, pregnantă. S-a discutat despre individualitate și în biologie.

Cu termenul de *persoană* specificarea umanului este prezentă. Nu sunt persoane decât oamenii. Totuși nu este precizată vârsta, ocupația, valoarea. De aceea, termenul nu se folosește decât în ordinea statistică : „câte persoane intră într-un autobuz, câte persoane vin la masă" etc. Este totuși implicată ideea că omul, ca persoană, îndeplinește roluri și dispune de statusuri sociale.

Personalitatea, simetrică cu individualitatea, este un concept care cuprinde întreg *sistemul atributelor, structurilor și valorilor de care dispune o persoană.* De aceea, termenul de personalitate implică și evaluări privind calitățile personale, rolurile și statusurile de care dispune respectiva persoană. Oricine dispune de personalitate, însă ierarhia valorică a personalităților se extinde pe o scală foarte mare și presupune variate diferențieri.

Fiecare personalitate cumulează un ansamblu de status/roluri. Concret, personalitatea, în diverse relații și acțiuni, se manifestă conform rolului îndeplinit și ținând seama de statusul său deci, ea apare ca un personaj. Actor pe scena vieții, fiecare își modelează structurile profunde de personalitate după împrejurările în care se află și se dezvoltă comportamente conforme cu rol/statusul său de părinte sau copil, profesor sau elev, șef sau subordonat, producător sau consumator, șofer sau pieton, gazdă sau oaspete, profesionist sau nespecialist etc., de fiecare dată apărând ca un personaj mai mult sau mai puțin original.

Există diverse modalități de a studia, analiza și clasifica personalitățile. Noi ne vom opri în continuare asupra unui sistem clasic care cuprinde trei compartimente sau mai bine zis modalități care se întrepătrund și anume : temperamente, aptitudini și caracter.

TEME DE REZOLVAT

1. Numiți și explicați în ce constau cele trei ipostaze ale subiectului uman luat ca personalitate.
2. Prin ce se disting trăsăturile de personalitate ?
3. Ce loc ocupă și ce rol îndeplinește Eul activ în structura personalității ?

XIX. TEMPERAMENTELE

1. LATURA DINAMICO-ENERGETICĂ A PERSONALITĂȚII

Observații asupra cantității de energie de care dispune subiectul uman, a vioiciunii și dinamismului său și asupra modului cum își organizează conduita au fost făcute din cele mai vechi timpuri, constatându-se că, în această privință, oamenii sunt foarte deosebiți. Unii sunt hiperactivi, par să dispună de o energie inepuizabilă, rezistă la solicitări maxime și continue, iar alții sunt hipoactivi, conduita lor se situează la un nivel energetic inferior, sunt „fără vlagă" și obosesc sau se deprimă ușor. Unii sunt foarte rapizi și tumultuoși în mișcări, în vorbire, iar alții se mișcă lent, domol și nu pot fi scoși din acest ritm molcom. Tot așa sunt unii care sunt năvalnici, nerăbdători, impulsivi, nestăpâniți, în timp ce alții își păstrează calmul, nu se înfurie cu ușurință și nu au izbucniri necontrolate, indiferent de faptul că sunt iuți sau domoli din fire ; ei rămân niște oameni cumpăniți. Toate aceste particularități aparțin atât activității intelectuale și afectivității, cât și comportamentului exterior (motricitate și vorbire, mai ales).

În cazul temperamentelor, indicatorii comportamentali sunt foarte pregnanți. De aceea, *trăsăturile și tipurile temperamentale sunt cea mai accesibilă și ușor constatabilă latură a personalității.* Este latura dinamico-energetică. Cu greu vom afla ce gândește un om ce sentimente încearcă, pe unde i se aventurează fantezia. Dar urmărindu-i comportamentul vom putea în scurt timp să spunem dacă este energic, iute, cumpănit sau nu.

Observatorului, temperamentele îi apar ca fiind legate de tot corpul, de regimul de funcționare al acestuia. *Firea omului* (termen în limba română care se intersectează cu cel de temperament) a fost de aceea încă de la începuturi presupusă a fi legată de constituția corporală sau de particularități fiziologice. Diferențierile temperamentale au fost frecvent explicate prin particularități anatomo-fiziologice.

Renumiți medici ai antichității, Galenus și Hypocrates, observând că există patru temperamente de bază, au încercat să le explice prin modul în care, după opinia lor, sunt amestecate humorile organice (cuvântul temperament semnifică, etimologic, amestec), una din cele patru dominând. De aici provine și nomenclatorul de *coleric, sangvinic, flegmatic și melancolic.* Denumirile s-au păstrat cu toate că modelul teoretic s-a dovedit a fi naiv și îndepărtat de realitate. Nu a fost însă greșită și clasificarea temperamentelor după observații pătrunzătoare care își mențin valabilitatea, în largă măsură, până în zilele noastre.

Deși târziu, s-au reluat încercări de explicații după constituția corporală (tipuri somatice : respirator, muscular, digestiv și cerebral) ; după glandele cu secreție internă (hiper și hipotiroidian) ; după dominarea unor componente germinative (endomorf, mezomorf, ectomorf) ; după alte particularități bioconstituționale (atletic, astenic, picnic, displastic) corelate de E. Kretschmer cu ciclotimia și schizotimia, care sunt legate de înclinațiile către maladia maniaco-depresivă sau către schizofrenie. Toate aceste scheme și încercări explicative au o valabilitate mai restrânsă în ce privește descrierea tabloului complex al temperamentelor umane.

2. TIPURILE DE ACTIVITATE NERVOASĂ SUPERIOARĂ

Observăm că în strădania de a găsi o bază organică pentru temperamente, se pornește de la periferia somatică spre centru, de la global spre organele principale de coordonare a vieții, a activității fiziologice și comportamentului și anume, spre cele ce țin de sistemul nervos central. Se înțelege că, *în determinarea particularităților temperamentale,*

un rol principal (chiar dacă nu exclusiv) revine sistemului nervos central care asigură coordonarea integrală a tuturor proceselor organice și mediază comportamentul în virtutea activității neuropsihice a creierului. De aici și importanța pe care o are evidențierea însușirilor fundamentale ale sistemului și activității nervoase și a modului diferențiat și tipic în care ele se pot prezenta.

În baza unei laborioase cercetări neurofiziologice, pe animale și oameni, s-au pus în evidență trei însușiri fundamentale ale sistemului nervos, însușiri ce se exprimă în activitatea nervoasă superioară. Acestea sunt : 1) *forța sau energia,* dependentă de substanțe funcționale constitutive neuronului (după biochimia contemporană, în primul rând lanțurile de acizi nucleici și fosfolipidele) ; 2) *mobilitatea,* exprimată în viteza cu care se consumă și regenerează respectivele substanțe funcționale ; 3) *echilibrul,* constând în repartiția egală sau inegală a forței între cele două procese nervoase de bază — *excitația* și *inhibiția,* în caz de neechilibru neputând să intervină decât predominarea forței excitative. Aceste trei însușiri funcționale reprezintă, în mod evident, parametrii indispensabili pentru funcționarea sistemului nervos, pentru desfășurarea activității nervoase superioare. Concret, însă, la fiecare individ însușirile de bază prezintă gradații în sensurile : *puternic — slab, mobil — inert, echilibrat— neechilibrat.* Se înțelege că extremele indicate nu justifică diviziuni tranșante, majoritatea subiecților situându-se undeva la mijloc între foarte puternic și foarte slab, între labil și inert, între perfect echilibrat și complet neechilibrat, dincolo de care intervine anormalitatea.

Cercetările moderne, urmând schema temperamentelor de bază, au demonstrat temeinic că *prin combinarea dintre însușiri în prim plan apar patru tipuri de sistem nervos* (prin extensie, de activitate nervoasă superioară) care sunt în relativă corespondență cu cele patru temperamente descrise în antichitate.

Tipul *puternic neechilibrat excitabil* corelează cu *temperamentul coleric,* cel *puternic echilibrat mobil* se exprimă în *temperamentul sangvinic, tipul puternic echilibrat inert,* în *temperamentul flegmatic, tipul slab (luat global) fiind pus la baza temperamentului melancolic* (deși acest calificativ este nepotrivit și ar trebui să se vorbească despre temperamentul hipotonic sau astenic). De asemenea, tipul și temperamentul slab sau hipotonic ar trebui să fie caracterizat și sub raportul mobilității și echilibrului, ceea ce ar duce la trei variante similare celor ale tipului puternic, iar dacă ar fi să introducem un grup al forței medii ar apărea încă alte trei variante. Apoi echilibrarea sau neechilibrarea poate fi considerată și din punctul de vedere al mobilităților proceselor nervoase, fiind posibil ca inhibiția să fie mai inertă decât excitația, de unde și unele efecte de explozivitate în comportament (P. Popescu-Neveanu).

3. PARTICULARITĂȚI PSIHOLOGICE ALE TEMPERAMENTELOR

Tipul de activitate nervoasă superioară reprezintă nucleul temperamental. Dar nu trebuie uitat că și celelalte particularități tipologice au și ele o însemnătate, fie și una secundară, nuanțând manifestările temperamentale. Astfel, un coleric poate fi hipotiroidian sau hipertiroidian, C. Jung, considerând orientarea predominantă spre lumea externă sau lumea internă, a descris tipurile de *introvert și extrovert*. Adăugând acestor caracteristici nivelul de nevrozism (instabilitate și stabilitate), H. J. Eysenck dovedește că, de regulă, *flegmaticii și melancolicii sunt introvertiți*, iar *colericii și sangvinicii sunt extrovertiți* (vezi fig. 27). Altă corelație intervine după criteriul nevrozismului, melancolicul și colericul au un nivel înalt de nevrozism sau instabilitate, iar flegmaticul și sangvinicul prezintă un nivel scăzut de nevrozism și, deci, sunt mai stabili.

În descrieri mai vechi se adaugă și alte criterii de clasificare a temperamentului, cum sunt acelea de : stenic — astenic, încordat — relaxat, hipertimic — hipotimic. Rezultă că, privit ca un complex de particularități psihocomportamentale, *temperamentul este o formațiune mult mai complexă decât este tipul de sistem nervos corespunzător*. Restrictiv, *tem-*

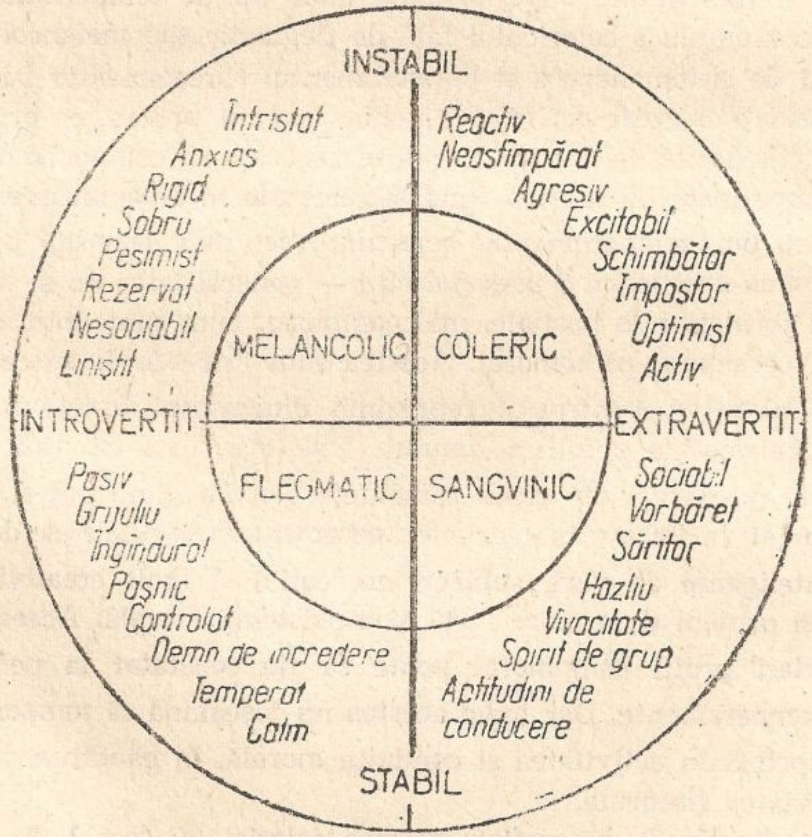

Fig. 29 — Clasificarea categorială a temperamentelor (după Eysenck).

peramentul este manifestarea și dezvoltarea particulară a tipului în plan psihologic și comportamental.

4. LOCUL TEMPERAMENTULUI ÎN SISTEMUL DE PERSONALITATE

Tipul nervos este înnăscut și nu își pierde identitatea pe parcursul vieții, iar temperamentul derivat dintr-un anumit tip (ca bază naturală a individualității) se dezvoltă pe parcursul vieții în condiții mai complexe, capătă anumite nuanțe emoționale și chiar se modulează după condiții de activitate profesionale, de unde, și termenii de temperament artistic, militar, poetic ș.a.

Temperamentul suportă toate influențele dezvoltării celorlalte componente superioare ale personalității și dobândește o anumită factură psihologică. Se vorbește, de aceea, de compensarea unor trăsături temperamentale, de mascarea lor și, în genere, de luarea în stăpânire a propriului temperament prin autocontrol conștient.

Este important, totuși, să înțelegem că tipurile de activitate nervoasă și totodată și temperamentele sunt nespecifice, în sensul că nu implică anumite valori, nu sunt susceptibile de a fi apreciate din punct de vedere moral, estetic, intelectual. Nu se poate vorbi despre temperamente bune sau rele și nici despre superioritatea unui tip de temperament asupra altuia (de exemplu a colericului față de flegmatic sau melancolic).

Tipul de sistem nervos și temperamentul corespunzător își pun amprenta asupra întregii activități și chiar asupra proceselor organice interne. Particularitățile de tip nervos se regăsesc în comportamentul animalelor superioare, la acestea fiind și cercetate în amănunțime.

Pentru om, *temperamentul reprezintă cea mai generală particularitate dinamico-energetică a personalității* — generalitatea nu se referă însă numai la formațiunile parțiale, mai complexe, cum sunt aptitudinile, inteligența, caracterul psihomoral. Acestea sunt într-adevăr susceptibile de evaluări calitative, pentru că reprezintă dimensiuni funcțional-creative și relațional-morale specifice omului. Este clar însă că aptitudinile și caracterele nu derivă din temperamentele globale și nu pot fi reduse la temperament. În fiecare categorie temperamentală se întâlnesc debili mintali și inteligențe de vârf, subiecți necreativi și înalt creativi, subiecți amorali și oameni de o mare forță și consistență morală. Aceeași aptitudine, același profil psihomoral poate să fie constatat la persoane cu diferite temperamente. Dar toate acestea nu înseamnă că temperamentele nu se exprimă în activitatea și conduita morală, în gândirea, imaginația și afectivitatea fiecăruia.

După descrierile biografice, printre colerici au fost I. L. Caragiale și L. Rebreanu, printre sangvinici, V. Alecsandri și G. Coșbuc, apropiat

de flegmatic a fost M. Sadoveanu, iar M. Eminescu și L. Blaga pot fi clasificați ca melancolici. Avem același conținut valoric superior și totuși temperamente variate. În ordinea cunoașterii concrete a personalității, firea sau temperamentul nu poate lipsi.

Temperamentele îndeplinesc un rol și în relațiile dintre oameni și în gruparea lor, ca și în raporturile educative. Este necesar, astfel, să ne orientăm asupra temperamentelor elevilor pentru că *pe terenul fiecărui temperament formarea unor sisteme de lucru sau trăsături de caracter se produc diferit, în raport cu fiecare obiectiv educațional, fiecare temperament prezentând avantaje sau dezavantaje.* Este mai greu să formezi spiritul de disciplină, stăpânirea de sine, răbdarea, la un coleric, care este prin firea lui excitabil și exploziv, nestăpânit și nerăbdător, decât la un flegmatic care dispune de răbdare și cumpănire naturală, este meticulos și păstrează un ritm ordonat în tot ce face.

În consecință, cunoașterea bună a însușirilor celor mai frecvente temperamente de bază este necesară pentru a reuși să le determinăm și să ținem seama de ele.

5. PORTRETE TEMPERAMENTALE

Colericul este excitabil și inegal în toate manifestările sale, fie că este eruptiv, năvalnic, nestăpânit, fie deprimat, cuprins de teamă și panică. Deseori se constată o evoluție ciclotimică. Dezvoltarea sinusoidală cu ascensiuni și căderi ale capacității de lucru este dublată de oscilații între entuziasm, temeritate și starea de abandon, decepție. Înclinația spre exagerare, într-un sens sau altul, periclitează echilibrul emoțional. Sunt oameni nelinștiți, nerăbdători, predispuși la furie violentă, dar și la afecțiuni neobișnuite, cu relații ce exagerează atât amiciția, cât și ostilitatea. În dependență de semnificațiile activității lor, de idealul de viață se pot afirma ca oameni ai marilor inițiative, capabili să se concentreze maximal în acțiuni de lungă durată. Cu greu se pot suplini însă nestăpânirea și perturbarea ritmului necesar disciplinei. Extrovertiții, foarte comunicativi, sunt orientați spre prezent și viitor ca și sangvinii.

Sangvinicul se caracterizează prin ritmicitate, echilibru și aceasta în condițiile vioiciunii, rapidității, mișcărilor și vorbirii, printr-o mare efervescență emoțională. Este temperamentul bunei dispoziții, al adaptabilității prompte și economicoase. Dincolo de vioiciune și exuberanță se descoperă calmul, stăpânirea de sine. Sangvinicul poate aștepta fără o încordare chinuitoare și poate să renunțe fără a suferi mult. Extrema mobilitate sangvinică îngreunează fixarea scopurilor, consolidarea intereselor și prejudiciază persistența în acțiuni și relații.

Flegmaticul este, înainte de toate, un om lent în tot ceea ce face și totodată neobișnuit de calm. Dispune de un fel de răbdare naturală și de aceea, prin educație, atinge performanțe în perseverență voluntară, meticulozitate, temeinicie în munca de lungă durată. Deși pare indiferent afectiv, flegmaticul ajunge la sentimente extrem de consistente și durabile. Se poate semnala o redusă adaptabilitate, înclinații spre rutină și dezavantajul tempoului foarte lent care nu corespunde exigențelor anumitor acțiuni. De regulă, sunt introvertiți, închiși în sine, puțin comu-

nicativi și orientați mai mult spre trecut, având comună această trăsătură cu melancolicii.

Melancolicul sau temperamentul hipotonic vădește un tonus scăzut și reduse disponibilități energetice de unde, pe de o parte, sensibilitatea, emotivitatea deosebită, iar pe de alta, înclinarea spre depresiunea în condiții de solicitări crescute. Se mai semnalează și dificultăți în adaptarea socială, aceasta și datorită unor exagerate exigențe față de sine și a redusei încrederi în forțele proprii. Alte particularități sunt dependente de mobilitate și echilibru, reeditând, în acest context hipotonic, unele din trăsăturile arătate la cele trei temperamente puternice, descrise mai sus.

EXERCIȚII

1. Cu ajutorul cunoștințelor prezentate în lecție, încercați să determinați propriul temperament și să identificați temperamentele cele mai tipice ale colegilor.
2. De ce caracteristicile temperamentale nu sunt susceptibile de a fi apreciate ca bune sau rele ?

XX. APTITUDINILE

1. LATURA INSTRUMENTAL-OPERAȚIONALĂ A PERSONALITĂȚII

Oamenii se deosebesc între ei după posibilitățile lor de acțiune. Știm cu toții că aceleași acțiuni (practice, intelectuale, artistice, sportive etc.) sunt executate de diverși indivizi la diverse niveluri calitative, cu o eficiență mai mare sau mai mică, uneori foarte redusă. Desigur toți oamenii normali pot executa diverse și nenumărate activități. Interesează însă calitatea. Toți pot să cânte, dar unii sunt deplorabili, iar alții stârnesc admirație și impresionează. De unde și calificările fixate în limbă de „apt pentru..." sau „inapt pentru...", prelungite prin termenii de aptitudine, inaptitudine sau capacitate, incapacitate, iar referitor la zestrea ereditară : dotat, nedotat.

De regulă, termenul negativ (inaptitudine) nu este absolut pentru că, în fapt, semnifică posibilități minime de a acționa într-un fel. Termenul pozitiv (dotat, capabil) se acordă ca un calificativ, după criteriul performanței.

Rezultatele oricărei activități sunt evaluate și distribuite pe o scală amplă (pentru testarea inteligenței se uzează de un punctaj ce poate ajunge până la 160), astfel încât cu ușurință se stabilesc grupele mari de *slab, mediu* (mijlociu) și *superior*.

Restrictiv, performanța ce atestă o capacitate trebuie să fie cotată ca supramedie și, deci, situată pe o treaptă din zona superioară. Toți elevii din școala generală învață matematica și dobândesc o pregătire

ce intră în cultura lor generală. Pentru a dovedi însă aptitudine matematică este necesar ca, în rezolvarea problemelor și însușirea disciplinelor de matematici superioare, elevul să obțină performanțe deosebite și să poată, de exemplu, concura la olimpiade fără a fi meditat în mod special. Pot face aceasta cei care nu doar au învățat și posedă cunoștințe matematice disparate, ci cei care și-au format un stil de gândire matematică în continuă dezvoltare. Despre astfel de elevi se spune că dispun de aptitudini literare, tehnice, artistice, organizatorice etc.

Aptitudinea se demonstrează întotdeauna prin reușită în activități. Orice activitate se efectuează cu ajutorul unor mijloace sau instrumente. Faptul este evident în cazul acțiunilor practice și tehnice. Una este un bisturiu în mâna unui om neîndemânatic și alta în cea a unui chirurg talentat. Tot așa am putut vorbi despre pensula pictorului, condeiul poetului sau ferestrăul tâmplarului. Prin urmare, în joc intră și mijloace sau instrumente psihomotorii, structuri intelectuale, funcții și subprocese psihice. Cuvintele au fost considerate si ca instrumente spirituale, după cum și regulile gramaticale și schemele logice sau funcțiile memoriei și procedeele imaginației.

Aptitudinile constituie latura instrumentală și executivă a personalității. Este o instrumentație psihică ; uneori se spune despre inteligență că este tăioasă sau pătrunzătoare, se vorbește despre finețea auzului, despre urzeala imaginației, despre concentrarea și distributivitatea atenției etc. Toate acestea sunt posibile datorită gradului de dezvoltare a unor funcții sau a îmbinării operațiilor. Ele sunt cele care mijlocesc reușita în activitate. În consecință, valoarea aptitudinilor trebuie pusă în legătură directă cu eficiența, calitatea și modul de îmbinare a operațiilor.

Aptitudinile sunt subsisteme sau sisteme operaționale, superior dezvoltate, care mijlocesc performanțe supramedii în activitate. Aptitudinea arată ce poate individul, iar nu ce știe el. Un om este inteligent în măsura în care extrage dintr-un minimum de cunoștințe un maximum de efect. Sunt unii care posedă multe cunoștințe, ajung la erudiție, dar nu reușesc să opereze cu cunoștințe, astfel încât să obțină efecte pe măsura pregătirii lor.

În limbajul curent, se folosesc termenii de *aptitudine* și *capacitate*, ca sinonime. Dicționarul de psihologie face însă o distincție între aptitudine, care rezultă dintr-un potențial și se demonstrează prin facilitatea în învățare și execuție, și capacitate ca o aptitudine împlinită care s-a consolidat prin deprinderi, rezultate din exercițiu și s-a îmbogățit cu o serie de cunoștințe adecvate. Precocitatea manifestată prin surprinzătoare reușite în muzică, pictură, coregrafie, matematică, indică neîndoielnic aptitudini, dar numai după ce prin exersări și elaborări complexe de sisteme de lucru tânărul ajunge la rezultate remarcabile, se poate vorbi despre capacități.

2. DOTAȚIE NATIVĂ ȘI CONSTRUCȚIE SAU MODELARE PRILEJUITĂ DE INVĂȚARE

La naștere, subiectul dispune de o ereditate care privește nu doar morfologia și funcțiile organismului său, ci și posibilitățile de acțiune ale creierului și organelor de simț. Există unele premise ereditare pentru tot ceea ce reprezintă existența și activitatea umană, inclusiv vorbirea și gândirea. Acest potențial ereditar, însă, se află numai în germene și nu posedă emergența necesară pentru a se realiza de la sine. Pentru ca potențialul să fie valorificat și dezvoltat ca un sistem operațional, sunt necesare : 1) maturizarea organismului și a sistemului nervos central și, totodată, 2) adaptarea la mediul natural și social în condițiile unor necontenite interacțiuni dintre subiect și ambianță, deosebit de important fiind 3) activitatea și învățarea, prin care sistemele operaționale se organizează progresiv și se construiesc la diverse niveluri calitative. Pe o bază ereditară, variabilă de la un individ la altul, aptitudinea și finalmente capacitatea se construiesc prin exersările prilejuite de activitate și deci, în bună măsură, se dobândesc.

Aptitudinea depinde de ereditate dar nu este oferită nemijlocit de ea, ci se făurește în condițiile prilejuite de activitate. A pune problema în termenii opoziției dintre dotația nativă și construcția dobândită este greșit, pentru că între acestea două este necesară mai degrabă o continuitate. Încercările de a stabili cote pentru *ereditar* și pentru dobândit sunt, de asemenea, neconcludente, întrucât construcțiile ulterioare nu sunt legate numai de zestrea ereditară latentă, ci și de condițiile activității și cerințele socio-culturale. Este posibil ca potențialul ereditar să nu fie valorificat decât parțial, după cum este posibil ca acest potențial să fie depășit și compensat. Ceea ce trebuie să stea în atenția educatorului și a tânărului care aspiră la realizarea de sine este și trebuie să fie activitatea, învățarea și antrenamentul, perfecționarea în direcția înclinațiilor personale, dar și a celorlalte componente și laturi ale existenței sociale.

3. CLASIFICAREA APTITUDINILOR

În primul rând aptitudinile se divizează în *elementare, simple* și *complexe* cu o compoziție eterogenă.

Sunt simple sau elementare aptitudinile care se sprijină pe un tip omogen de operare sau funcționare. Astfel sunt toate proprietățile sensibilității de tipul acuității vizuale, tactile, olfactive, de vedere în spațiu și orientare în timp, simțul ritmului ; de reprezentare a obiectelor ; proprietăți ale memoriei, cum ar fi volumul, trăinicia și reproducerea ; calitățile atenției, cum sunt concentrarea și distributivitatea. Aceste aptitudini elementare mijlocesc acțiunile și condiționează eficiența în anumite puncte sau pe anumite laturi ale activității. De exemplu, pentru un vânător văzul de la distanță și selectivitatea perceptivă reprezintă o condiție necesară dar nu și suficientă pentru a răpune vânatul. Sunt și alte componente printre care și tragerea la țintă, evaluarea distanței și anticiparea mișcării animalului vizat, care condiționează performanța vânăto-

reasca. La fel, aptitudinea calculului numeric nu este suficientă singură pentru a constitui capacitatea de gândire matematică.

La un nivel mai înalt se situează aptitudinile complexe. La o primă privire acestea apar ca o reuniune de aptitudini elementare, simple. Astfel, aptitudinea muzicală presupune acuitate auditivă, auz absolut, simț al ritmului, auz muzical, auz intern (sau reprezentarea melodiilor), memorie și fantezie muzicală, sinestezii specifice și auz armonic. La acest nivel, circuitele sunt deja integrate, deci nu este o simplă însumare, reunire de aptitudini, ci este mai degrabă o structură, sau o matriță după care se profilează un stil individual propriu muzicianului. Aptitudinile simple și semicomplexe sunt în interacțiune, se îmbină uneori, compensându-se reciproc și întotdeauna evoluând global. În același mod am putea vorbi despre aptitudinea de conducere auto sau de orice altă capacitate profesională.

Pornind de la aptitudinle complexe, intervine o a doua linie de divizare a aptitudinilor în *speciale* și *generale*. Sunt speciale acele categorii de aptitudini care mijlocesc eficiența activității într-un anumit domeniu, cum ar fi : cântul sau muzica instrumentală, arta actoricească sau ramurile de artă plastică, sportul de performanță, activitatea instructiv-educativă, activitatea tehnică și inginerească, diversele domenii din agricultură, industrie, cercetare științifică. În general, toate formele de activitate concretă, mai ales atunci când sunt definite profesional, sunt sau pot fi susținute prin aptitudini speciale sau clase de aptitudini speciale. În psihologia muncii, și în general a activităților cu statut profesional, s-a ajuns să se alcătuiască psihoprofesiograme, în care sunt cuprinși factorii aptitudinali strict necesari, ca și cei auxiliari. Lipsa unor aptitudini este apreciată ca o contraindicație și, în consecință, se refuză avizul pentru orientarea spre o calificare sau selecție în cadrul unei grupe de profesiuni. Cât privește factorii aptitudinali ce recomandă subiectul pentru o profesiune, aceștia pot avea cote valorice variabile de la un individ la altul și pot fi organizați într-o structură particulară.

Totuși, există factori comuni pentru fiecare categorie de aptitudini profesionale. Dacă la un subiect sau altul acele aptitudini care corespund cerințelor obligatorii ale profesiunii respective, prin gradul lor de dezvoltare, ocupă un loc dominant în sistem, atunci se poate vorbi de perspectivele dobândirii unei competențe sigure în domeniul profesional vizat. De pildă, în domeniul de mare însemnătate și cu solicitări de masă a tehnicii, factorii de abilitate motorie, de reprezentare și imaginare spațială, de motricitate și înțelegere a raporturilor funcționale și, în genere, de gândire tehnică, sprijinită de gândirea matematică, sunt deosebit de necesari.

Cât privește aptitudinile pedagogice, acestea se dezvoltă în cadrul sociabilității și presupun o convergență a tuturor însușirilor personalității educatorului asupra procesului de influențare a elevilor. Deci, capa-

cități de influențare, de modelare a personalității copiilor și tinerilor. Restrângând câmpul de acțiune al profesorului la sarcinile sale strict didactice, trebuie să arătăm că specificitatea aptitudinii constă în *comunicativitate*. Cadrul didactic își asumă competent rolul de actor intelectual ce transmite cunoștințe și formează gândirea științifică a elevilor, uzând de mijloace comunicative centrate pe un conținut de specialitate și având o mare eficiență. Învățătorul și profesorul dispun de aptitudinea empatetică, ei se transpun în modul de gândire și simțire a fiecăruia din elevi și astfel dialoghează mutual cu ei, dirijând procesul de învățare. În acest plan, o însemnătate capitală au capacitatea de a demonstra și scoate în evidență esențialul. Actorul intelectual uzează de o retorică subordonată conținutului semantic și de aceea el nu urmărește efecte spectaculoase, ci o focalizare a atenției elevilor asupra conținutului, adecvându-și timbrul și intonația discursului la construcția logică a expunerii și aplicând exact și eficient accentul logic asupra ideilor principale sau punctelor nodale din respectivul ansamblu cognitiv. Intuiția psihologică este, de aceea, o condiție indispensabilă a măiestriei pedagogice.

Aptitudinile sunt definite ca *generale*, când sunt utile în toate domeniile de activitate, sau de cele mai multe din ele. Să ne referim, astfel, la spiritul de observație, care, dacă este bine dezvoltat, ajută în toate activitățile, de la agricultură până la activitatea științifică și în cele mai complexe domenii ale creației artistice. De asemenea, nu poate fi decât utilă capacitatea de a memora exact și a reproduce fidel. Este în toate domeniile fecundă și dechizătoare de drumuri pentru creație combinatorică, imaginativă de mare anvergură. Dar cea mai importantă și autentic generală aptitudine este inteligența, la care ne vom referi ceva mai jos, și despre care putem spune că adaugă un spor de eficiență, absolut tuturor activităților — de la fotbal și până la compoziția simfonică.

Este adevărat că aptitudinile generale nu pot înlocui aptitudinile speciale, ci doar le pot compensa într-o anumită măsură. Aceasta mai ales în domeniul sportiv, artistic și tehnic. În cercetarea științifică, inteligența este indispensabilă. Orice activitate profesională sau socială necesită o îmbinare de aptitudini generale și speciale, care sunt ireductibile una la alta, în sensul că nu se pot înlocui una cu alta. Totuși, există multiple activități în care primează aptitudinile speciale, cele generale nefiind obligatorii la cote foarte înalte.

4. INTELIGENȚA CA APTITUDINE GENERALĂ

La începutul secolului nostru, psihologul englez C. Spearman distingea, în seria aptitudinilor umane, un factor *G.* (general), ce participă la efectuarea tuturor formelor de activitate, și numeroși factori *S.* (spe-

ciali), care corespund, operațional, numai condițiilor concrete ale activității respective (artistice, sportive, științifice etc.). Asupra factorului general s-a căzut de acord că acesta este de ordin intelectual, întrucât înțelegerea și rezolvarea problemelor este necesară în absolut orice activitate. De aceea, factorul *G.* a fost confundat cu inteligența.

Termenul de inteligență are însă o dublă accepțiune : pe de o parte de proces de asimilare și prelucrare a informațiilor variabile, în scopul unor adaptări optime, pe de alta, de aptitudine rezidând în structuri operaționale dotate cu anumite calități (complexitate, flexibilitate, fluiditate, productivitate), prin care se asigură eficiența conduitei. Aceste calități sunt caracteristice subiectului, reprezintă invarianți ce pot fi evaluați statistic și sunt situați la un anumit nivel sau rang de valoare funcțională. Astfel, inteligența apare ca sistem de însușiri stabile proprii subiectului individual și care la om se manifestă în calitatea activității intelectuale centrată pe gândire. Procesul central al gândirii este strâns legat, chiar îmbinat organic cu toate celelalte. În această perspectivă, psihologul american Thurstone, operând pe bază de cercetări stabilește mai mulți factori ai inteligenței, și anume : de raționament (deductiv și inductiv), de memorie, de capacitate de calcul, de rapiditate perceptuală, de operare spațială, de înțelegerea cuvintelor și de fluența verbală. Sunt, deci, mai mulți factori (7 sau 8) ai inteligenței, dar întrucât aceștia se împletesc, chiar se întrepătrund, în actul inteligent, evaluat după efectele sale finale, prezența unui factor global *G* nu este infirmată. Se pune mai degrabă problema structurii inteligenței sau după formulări mai noi, problema stilului cognitiv. De altfel, în psihologia gândirii, s-au operat diverse diferențieri între analitic și sintetic, pragmatic și teoretic, reproductiv și productiv, cristalizat și fluent, convergent și divergent etc. În legătură cu lateralizarea cerebrală, considerându-se că emisfera stângă este specializată în ordinea verbală și semantică, iar emisfera dreaptă deține funcțiile de manipulare a relațiilor spațiale și de configurare a imaginilor, se vor contura probabil, prin cercetări, variante de inteligență cu dominantă logico-semantică sau spațio-imagistică. În fapt și testele de inteligență sunt verbale și nonverbale (figurative), precum sunt și baterii de teste ce uzează de ambele tipuri de probe (Wechsler). Prin cercetările sale, psihologul român Andrei Cosmovici a identificat factorul *G* ca fiind comun pentru diverse capacități.

Psihologia genetică, promovată de J. Piaget, confirmă punctul de vedere al inteligenței ca aptitudine generală cu o anume bază nativă. Adaptarea constă din echilibrarea dintre asimilarea informațională la schemele preexistente și acomodarea sau restructurarea impusă de noile informații ce nu se potrivesc perfect cu vechile scheme. Deci, echilibrarea pe care Piaget o identifică cu inteligența se produce precumpănitor în baza acomodărilor, a restructurărilor sau reorganizărilor men-

tale. Măsura inteligenței este echivalentă cu rata acomodărilor ce permit o bună înțelegere și rezolvare de probleme. Dacă asimilarea este superficială, iar acomodarea (prin prelucrarea informațiilor) nu se produce decât anevoios și insuficient, atunci și echilibrarea inteligentă este insuficientă, cei ce s-au ocupat de debilitatea mentală acuzând fenomene de „vâscozitate" mintală sau fixitate funcțională opusă flexibilității.

Considerând faptul inteligenței ca o structură instrumentală, proprie personalității individuale, trebuie să arătăm că însăși experiența de viață și cu deosebire experiența școlară și profesională o pune în evidență și permite evaluarea ei. Empiric, inteligența se poate evalua după randamentul învățării, după ușurința și profunzimea înțelegerii și după dificultatea și noutatea problemelor pe care subiectul este în stare să le rezolve.

TEME DE REZOLVAT ȘI EXERCIȚII

1. Când anume realizarea unei activități evidențiază prezența unor aptitudini ?
2. Dați exemple de aptitudini necesare pentru reușita în anumite activități profesionale.
3. Ce aptitudini credeți că aveți ?, pentru ce domenii ? Confruntați-vă părerea personală cu cea a părinților, colegilor, profesorilor în privința aptitudinilor care vă caracterizează și a nivelului lor de dezvoltare.

XXI. CARACTERUL

1. LATURA RELAȚIONAL-VALORICĂ A PERSONALITĂȚII

În vechea greacă cuvântul caracter înseamnă tipar, pecete, iar cu aplicare la om semnifică fizionomia (înfățișarea) individului luat nu atât sub raportul chipului său fizic, cât sub cel al structurilor sale psihice, spirituale, pe care le deducem din *modelul* său propriu de a se comporta în activitate și relații sociale. Este, deci, o fizionomie *spirituală* prin care subiectul se prezintă ca individualitate irepetabilă și prin care se deosebește de alții, așa cum se deosebește prin înfățișarea sa fizică. Se înțelege că particularitățile de caracter, asemenea celor fizionomice și mai mult decât ele, presupun o anumită *constanță sau stabilitate*. Nu se schimbă, nu sunt variabile pentru că atunci însăși consistența caracterului ar fi contrazisă.

În sens larg *caracterul este un mod de a fi*, un ansamblu de particularități psihoindividuale ce apar ca trăsături ale unui *„portret" psihic global*. În această viziune cuprinzătoare, termenul de caracter ne apare ca sinonim cu cel de personalitate. În psihologia europeană se recurge, totuși, la o delimitare a caracterului, ce este diferențiat de celelalte componente ale personalității — temperamente și aptitudini.

În sens restrâns și specific, *caracterul reunește însușiri sau particularități privind relațiile pe care le întreține subiectul cu lumea și valorile după care el se conduce*. Este un subsistem relațional-valoric și de autoreglaj.

În sistemul de personalitate, caracterul reprezintă latura relațională și valorifică, este în principal un ansamblu de *atitudini — valori*. Vom înțelege mai bine locul deosebit de important pe care-l deține caracterul în sistemul de personalitate, dacă-l vom confrunta cu celelalte componente ale acestuia.

În timp ce temperamentul este neutral, din punctul de vedere al conținutului sociomoral, al semnificației umaniste, caracterul se definește, în principal, prin valorile după care subiectul se călăuzește, prin raporturile pe care le întreține cu lumea și cu propria ființă. Temperamentul rezultă din particularități constituționale morfo-funcționale și nu este condiționat de conștiință și decizii conștiente, în timp ce la formarea și afirmarea caracterului participă judecățile de valoare (ce e bun și ce e rău), iar pentru felul cum se comportă subiectul poartă o anume responsabilitate morală, fiind și apreciat corespunzător (cinstit sau necinstit, sincer sau fățarnic, mincinos etc.). *Caracterul este o formațiune superioară la structurarea căruia contribuie trebuințele umane, motivele, sentimentele superioare, convingerile morale, aspirațiile și idealul, în ultimă instanță, concepția despre lume și viață*. În toate acestea un rol important revine modelelor culturale de comportament, pe care se constituie un fond de deprinderi sociomorale și totodată *tabele de valori* pe care le impune și cultivă colectivitatea. În aceste condiții, *față de temperament caracterul este o instanță de control și valorificare*. Tânărul nu se poate justifica moralicește prin temperamentul său, care poate fi de pildă excitabil, pentru că lui i se cere să se stăpânească și este apreciat după modul cum se orientează conștient. Cineva poate fi mobil sau inerțios, lent sau rapid, dar el este apreciat după astfel de calități caracteriale, cum sunt : omenia, bunătatea, hărnicia, sinceritatea etc., iar acestea nu depind de temperament. Însă faptul că întotdeuna temperamentul nuanțează, facturează conduitele, face ca la fiecare să se exprime aceleași atitudini (de pildă de exigență față de oameni) în chip diferit.

Între caracter și aptitudini distincția este și mai pregnantă. *În timp ce aptitudinea, ca sistem operațional eficient, se investește în activitate*

și se apreciază după rezultatele obținute, trăsăturile de caracter constau din modul de raportare la diversele laturi ale realității, inclusiv activitatea proprie. După calitatea executării unei activități (intelectuale, artistice, tehnice, practice) apreciem pe subiect ca fiind sau nu capabil, determinăm nivelul aptitudinilor sale. După modul cum el se raportează la activitate (atitudine favorabilă sau nu, hărnicie sau delăsare, conștiinciozitate sau neglijență) apreciem una sau alta din trăsăturile de caracter. Este același raport ca între inteligență și sentiment sau între talent și perseverență. În consecință, același subiect poate fi apreciat din perspectiva aptitudinilor și din cea a calităților atitudinale, în mod diferit : inteligent dar arogant, răutăcios, leneș ; lipsit de talent artistic dar modest, bun, sârguincios. *Poate exista deci o discordanță între sensurile și nivelurile atitudinale (caracteriale) și aptitudinale, după cum poate să se constate parțial denivelări și discordanțe sau o dezvoltare superioară și concordantă a ambelor formațiuni.* În acest ultim caz, dacă e să ne referim la activități profesionale, personalitatea tânărului vădește o vocație. Atitudinile caracteriale și aptitudinile implicate în roluri profesionale nu sunt disociate, străine unele de altele, ci alcătuiesc blocuri în care atitudinile fie propulsează și valorizează aptitudinile corespunzătoare, fie le reține și devalorizează.

2. COMPONENTELE DE BAZĂ ALE CARACTERULUI : ATITUDINEA STABILĂ ȘI TRĂSĂTURA VOLITIVĂ

Cuvântul *„trăsătură"* semnifică o componentă sau un detaliu al portretului sau fizionomiei. Într-un „portret" psihomoral sau spiritual nu putem însă să ne ghidăm după detalii spațial — figurative. Acestea sunt considerate doar prin analogie. Și atunci în psihologia populară, ce are mai ales preocupări morale, la trăsăturile sufletești și de conduită se raportează diverse însușiri caracteriale : tenace, neînduplecat, înțelept, îngăduitor, răbdător, sever, chibzuit, aspru, iertător, îndărătnic, ambițios, certăreț, perseverent, darnic, zgârcit, lacom, bun sau rău etc. Ce înseamnă fiecare din acești termeni se știe foarte bine, cu atât mai mult cu cât termenii au și sensul unor calificative pozitive sau negative. Știm însă mai puțin în ce constau, sub raport psihologic, fiecare din aceste însușiri și în ce categorie ar putea să fie integrate. Observăm că unele trăsături caracteriale sunt încărcate de afectivitate și ar putea fi considerate ca sentimente generale (predispus la iertare, la abuz, la toleranță etc.), în timp ce alte trăsături au o dominantă voluntară și chiar se exprimă în termeni de însușiri ale voinței. Sunt, deci, modalități de autoreglaj caracteristice pentru persoana respectivă.

În ambele situații ceea ce se impune atenției este faptul că *însușirea caracterială reprezintă o poziție a subiectului față de cele din jur, un mod de a se raporta la evenimentele existenței sale în lume.* În științele umaniste, aceste modalități de reportare care pornesc de la subiect, îl exprimă pe el și se traduc prin comportamente, poartă numele de *atitudini* (vezi fig. 30).

Atitudinile pot fi însă și variabile. Uneori, o atitudine se traduce printr-un gest, printr-o postură, ca reacție la un eveniment. Se spune despre cineva că a luat atitudine față de... ; însăși manifestarea unei opinii este o atitudine ce se exprimă verbal ; dar, după cum se știe opiniile pot să se schimbe. *La nivelul caracterului ne interesează nu atitudinile circumstanțiale și variabile, ci acelea care sunt stabile și generalizate, fiind proprii subiectului în cauză, întemeindu-se pe convingeri puternice.*

Este trăsătură de caracter dispoziția de a iubi oamenii, iar nu sentimentul iubirii față de o persoană singulară. Atitudinea, ca trăsătură de caracter, de asemenea, nu poate fi determinată doar după o manifestare singulară. Nu poți spune despre un tânăr că e mincinos, bătăuș doar pentru că în viața lui a mințit de câteva ori și a participat în anume împrejurări la o încăierare. Este necesar să se urmărească mai multe situații din viața acelui tânăr, să se vadă dacă minciuna și agresivitatea sunt o regulă pentru el, un năravde care cu greu se poate dezbăra.

Definim atitudinea ca o modalitate de raportare la o clasă generală de obiecte sau fenomene și prin care subiectul se orientează selectiv și se autoreglează preferențial. Impunerea imperativă a atitudinii dinăuntru înafară o definește pe aceasta ca un vector major propriu personalității. Atitudinea este, în primul rând, selectivă în perceperea și evaluarea evenimentelor.

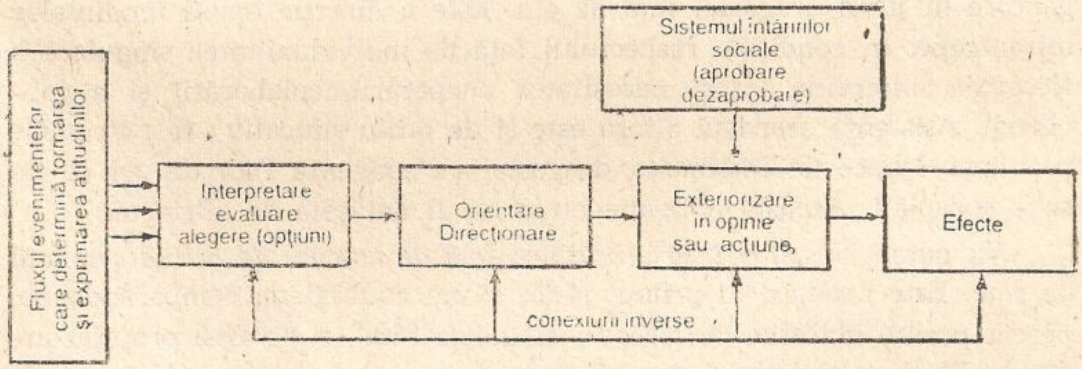

Fig. 30 — Schema-bloc a formării unei atitudini.

Prima componentă a atitudinii include motivație, scopuri și preocupări cognitive corespunzătoare. Cea de-a doua este executivă și presupune un mod de autoreglare al subiectului, deseori fiind necesare eforturi voluntare importante. Este posibil ca această a doua componentă, care

este de ordin voluntar, să nu fie în aceeași măsură dezvoltată ca și prima, să rămână în urmă ca intensitate și eficiență și, deci, să nu se poată finaliza. Cineva este bun, milos, dispus să acorde ajutor altora, să-i sprijine, dar nu are și capacitatea voluntară să ducă la bun sfârșit cele intenționate. În acest caz, caracterul este considerat a fi dominat mai mult de afectivitate și orientări intelectuale și relativ deficitar sub raportul executiv-voluntar. Observăm însă că însușirile voluntare pot să depășească atitudinile de o categorie sau alta și să se manifeste în orice situație, constant. În acest caz, se vorbește de un *caracter dominat de voință, indiferent de orientările sale atitudinale*. De altfel, un vechi psiholog german, P. Klages, definea caracterul ca *voință moralicește organizată*. Este totuși numai o perspectivă asupra caracterului omenesc.

În continuare, ne interesează să clasificăm atitudinile, pe categorii, orientându-ne după domeniul în care ele se manifestă ; aceasta întrucât întotdeauna atitudinile sunt față de... În primul rând, întrucât omul nu există decât între oameni, trebuie considerată *categoria atitudinilor față de oameni*. Tematica principală este aceea a umanismului. Se presupune că omul este, în primul rând, scop și apoi mijloc în vederea realizării scopului. Îndepărtarea sau chiar contrazicerea principiului despre om ca *valoare supremă* este o retragere pe poziții ostile omului. Poporul român se distinge printr-o tradițională omenie, ce presupune respectul și grija față de viața omenească, înțelegere și asistență acordată ființei umane. Tocmai de aceea, *românilor le sunt în mare măsură străine xenofobia și șovinismul*. În același timp, se pune problema recunoașterii valorii altora și a libertății de opinie a tuturor. Invidia și intoleranța trădează atitudini ce trebuie să fie combătute. M. Ralea vorbea despre înțelegerea altuia, luat așa cum este el. E. Fromm a creat un întreg sistem de gândire în jurul dragostei față de om. Este o direcție opusă tendințelor mizantrope. În condițiile respectului față de individualitatea singulară a fiecăruia, intervine totuși necesitatea cooperării, colaborării și a concilierii. Asistența acordată altora este și de ordin educativ ; se pun unele probleme legate de îmbinarea dragostei cu exigența față de cei ce ne sunt apropiați. Această obligație nu poate fi detașată de altruism.

Nu putem despărți însă atitudinea față de oameni de atitudinea față de sine. Este necesar, în primul rând, să ne cunoaștem, comparându-ne, pe cât posibil obiectiv, cu alții. În al doilea rând, cultivarea propriei individualități nu trebuie să ajungă la narcisism și să se depășească cadrele raționale. *Demnitatea înseamnă conștiința propriei valori în condițiile respectului față de alții și ale neacceptării înjosirii. Sunt inacceptabile atât umilința, cât și aroganța*. Cât privește modestia, aceasta se cere a fi corelată cu demnitatea. Exigența față de sine este o condiție a autoperfecționării. Încrederea justificată în forțele proprii este o altă pârghie a realizării de sine. Fiecare trebuie să se concentreze într-o anumită măsură pe

ființa proprie și să manifeste, în limite normale, un anume egoism. Exacerbarea egoismului este însă dăunătoare și se întoarce împotriva intereselor personale ale celui care clipă de clipă trebuie să trăiască în raporturi armonioase și drepte cu toți ceilalți.

Un rol esențial în viața și existența omenească îl îndeplinesc activitatea, munca. Rolurile profesionale îndeplinite cu efort și competență sunt, după mulți autori, indicatori ai valorii sociale a personalității. În toate timpurile și în toate societățile este apreciată hărnicia, străduința de a duce lucrurile la bun sfârșit și de a perfecționa mereu propriul stil de lucru. Interesul față de munca depusă, reunit cu aptitudinile corespunzătoare, duc la creație.

O categorie importantă de atitudini în plină expansiune în societatea noastră privește cunoașterea științifică și arta, tehnica și cultura în genere. Personalitatea se apreciază și după consistența atitudinilor culturale legate de tradiții și în același timp de progresele marcate de cea de-a doua revoluție tehnico-științifică în plină desfășurare.

În secolul nostru se pun, cu multă acuitate, și probleme privind natura, apărarea ei și asigurarea unui mediu natural potrivit pentru existența omului ca ființă. Umanismul contemporan cuprinde și o serie de atitudini ecologiste ce trebuie dezvoltate în strânsă legătură cu preocupările pentru sănătatea tuturor oamenilor ce populează această planetă.

Integrându-le pe toate celelalte, ultima *categorie de atitudini privește societatea,* răspunderile cetățenești și politice pe care fiecare le are față de destinele colectivității din care face parte în condițiile democrației și ale deplinei libertăți. În plan social-istoric, valoarea diriguitoare este patriotismul.

3. SISTEMUL DE ATITUDINI ; STRUCTURI CARACTERIALE

Am stabilit că atitudinea este componenta reprezentativă a caracterului în măsura în care ea, atitudinea, are o semnificație valorică și este profund înrădăcinată în fondul subiectului, impunându-se cu necesitate dinlăuntru în afară. Dispozitivele voluntare, ce mijlocesc promovarea în fapt a atitudinilor, sunt relativ generale pentru subiectul în cauză, în sensul că el, în varianta pozitivă, *nu desparte vorba de faptă.* Ce se întâmplă însă cu atitudinile ce sunt întotdeauna legate de un conținut, exprimând o valoare ? Au ele o existență disparată, fiind independente una de alta ? Evident nu.

Atitudinile și calitățile voluntare asociate lor sunt corelate, interdependente și chiar organizate într-un sistem prin integrări la diverse niveluri, în același fel în care se prezintă piramida conceptuală. Numai

că în piramida cognitivă, ierarhia conceptelor este la toți oamenii aceeași, în timp ce piramida atitudinilor caracteriale este de la un subiect la altul mult diferită, în sensul că, de pildă, la un subiect o trăsătură concretă, de exemplu avariția, ocupă o poziție dominantă, se situează în vârful piramidei, pe când la un alt subiect zgârcenia este periferică și prea puțin exprimată, la acesta fiind dominant spiritul de aventură.

Marele caracterolog american G. Allport, pornind de la constatarea că însăși limba cuprinde mii de termeni ce semnifică trăsături caracteriale, arată că toate aceste trăsături sau atitudini se ierarhizează, unele fiind dominante, iar altele subordonate. El arată că la fiecare individ, așa cum arătau și moraliștii francezi, se pot descoperi 1—2 *trăsături cardinale* care domină și controlează pe toate celelalte. Este apoi un grup de *trăsături principale* (10—15) care pot fi cu ușurință recunoscute la individ, ca fiindu-i caracteristice, iar în rest, *sute și mii de trăsături secundare și de fond,* care sunt slab exprimate și pe care însuși subiectul, uneori, le neagă. Astfel, unii spun că n-au nici o înclinație spre gelozie sau invidie, deși chiar și la ei se pot determina, în anumite momente, un minimum de tendințe de acest fel.

A cunoaște pe cineva, înseamnă a-i determina trăsăturile caracteriale cardinale. Pentru unii, domninante sunt îngâmfarea și voința de putere, pentru alții, modestia și generozitatea ; unii se impun printr-o mare încredere în forțele proprii, alții, dimpotrivă, sunt terorizați de neîncrederea în sine. Unii dovedesc neîncredere față de oameni, iar alții sunt încrezători fără limită. Exemplificările ar putea fi prelungite indefinit și aceasta în legătură cu fiecare din trăsăturile caracterului omenesc care, la unul sau la altul, poate fi cardinală și, deci, definitorie pentru el. În artă și literatură, tema trăsăturii cardinale a fost ilustrată prin personaje celebre create de Shakespeare, Molère, Goethe ș.a., iar la noi, de Caragiale și Delavrancea. Când trăsătura cardinală este mult prea imperativă și le copleșește pe toate celelalte, ea reduce personalitatea la o dimensiune unică și poate genera stări patologice. *Trăsătura-„stăpână" nu trebuie să se rupă de trăsăturile principale pe care și le subordonează și pe care le integrează într-o structură unică.* Astfel, apare în prim plan un *profil caracterial* al fiecărui individ și care nu poate fi considerat ca o însumare de atitudini sau trăsături, ci mai degrabă ca o *ierarhizare și interpenetrare* a acestora, angajând și o parte din trăsăturile secundare, pentru că fiecare din atitudini se află într-o legătură mutuală cu multe altele. De aceea, dacă la o persoană identificăm o anumită trăsătură este necesar să stabilim și contextul celorlalte trăsături și posibilități personale de care aceasta este legată și influențată. Spunem despre cineva că este sever sau îngăduitor, generos sau sociabil, dar fiecare este, în felul lui, purtător al unei astfel de caracteristici, precum fiecare este în felul

lui (întrucât atitudinile se intercondiționează), modest, mândru, demn, harnic sau conștiincios.

Psihologul american G. Kelly a atras atenția asupra unor substructuri de personalitate ce rezultă din experiență și intermodelare și care, reunind mai multe atitudini și trăsături stilistice, apar ca niște „*constructe*" bipolare pe baza cărora se adoptă decizii. Din cele arătate, rezultă că *ierarhizarea atitudinilor și trăsăturilor în sistem este principala particularitate a structurii caracteriale*. Totodată, însuși sistemul dobândește o serie de particularități structurale a căror cunoaștere permite o și mai bună definire a profilului caracterial al fiecărei persoane. În continuare, ne vom referi, pe scurt, la ele.

— *Unitatea caracterului* înseamnă a nu modifica în mod esențial conduita de la o etapă la alta din motive de circumstanțe, contrare principiilor declarate ;

— *Expresivitatea caracterului* se referă la dezvoltarea, precumpănitoare, a uneia sau a câtorva trăsături, care dau o notă specifică întregului. Caracterele expresive sunt cele clar definite, ușor de relevat și dominante în raport cu situația în care se află ;

— *Originalitatea* caracterului presupune autenticitatea în însușirea și realizarea anumitor valori, coerența lăuntrică a acestora, forța lor morală, gradul lor diferit de dezvoltare și îmbinare la fiecare individ, cu alte cuvinte, nota distinctivă a persoanei în raport cu alte persoane ;

— *Bogăția* caracterului rezultă din multitudinea relațiilor pe care persoana le stabilește cu viața socială, cu munca, cu semenii etc. Cei ce au preocupări și relații înguste rămân indiferenți în raport cu o serie de fapte și evenimente, nu se angajează, nu participă, rămân izolați etc. ;

— *Statornicia* caracterului se realizează dacă atitudinile și trăsăturile caracteriale au o semnificație de o mare valoare morală, aceasta fundamentând constanta manifestare în comportament ;

— *Plasticitatea* caracterului apare ca o condiție a restructurării unor elemente ale caracterului în raport cu noile cerințe impuse de necesitatea slujirii acelorași principii. Se asigură, astfel, evoluția caracterului și, totodată, autoreglajul eficient în dependență de diverse împrejurări ;

— *Tăria de caracter* se exprimă în rezistența la acțiuni și influențe contrare scopurilor fundamentale, convingerilor, sentimentelor de mare valoare morală etc., pe care persoana le-a transformat în linii de orientare fundamentală și de perspectivă. Datorită forței caracteriale, omul atinge nivelul suprem al eroismului.

Toate aceste particularități, de ansamblu, ale caracterului relevă încă odată faptul că acesta poate fi definit ca sistem de atitudini stabile și specific individuale, având o semnificație socială și morală, atestându-l pe om ca membru al societății, ca purtător de valori, deci, ca personalitate,

TEME DE REZOLVAT ŞI EXERCIŢII

1. Ce deosebire este între caracter şi temperament şi, de asemenea, între caracter şi aptitudine ?
2. Definiţi conceptul de atitudine caracterială.
3. Faceţi-vă portretul caracterial ; cereţi şi unui coleg să vi-l facă ; comparaţi apoi cele două portrete.

XXII. CREATIVITATEA

1. CONCEPTUL DE CREATIVITATE

În secolul nostru, ştiinţele au reuşit să descifreze unele din tainele creaţiei umane şi, ceea ce este important, au ajuns să elaboreze metode prin care creaţia să fie stimulată în cele mai diverse domenii de activitate.

A crea înseamnă a produce (a genera) ceva *nou* în raport cu ceea ce este vechi, cunoscut, uzual, banal. Noutatea este şi ea evaluată gradual, după cote de originalitate. *Cota de originalitate corespunde distanţei dintre produsul nou şi ceea ce preexistă ca fapt cunoscut şi uzual în domeniul respectiv.* În literatura noastră se apreciază originalitatea culminativă a poeticei lui Eminescu şi, după el, a poeziei lui Arghezi, Blaga, Nichita Stănescu. În tehnică şi arhitectură, măsura originalităţii este şi mai evidentă.

Atributul de *creativ* semnifică nota de originalitate în activitate şi în produsele acesteia. Proiectarea tehnică şi înseşi proiectele la care se ajunge sunt creative. Tot astfel, cercetarea ştiinţifică şi rezultatele ei. Despre însuşi subiectul ce se exprimă şi întreprinde o activitate se spune că este mai mult sau mai puţin creativ.

Termenul de creativitate este foarte general şi a fost introdus în vocabularul psihologiei americane, în deceniul al patrulea al secolului nostru, pentru a depăşi limitele vechiului termen de talent. Între conceptele de creativitate şi de talent nota comună este cea de originalitate. Dovedeşte talent cel ce demonstrează o pregnantă originalitate. Deci, *talentul corespunde creativităţii de nivel superior.* Dar această nu este exclusivă, pentru că există şi o creativitate de nivel mediu şi una slabă, redusă. Toţi oamenii sunt în diverse grade creativi şi numai unii din ei sunt talentaţi. S-a apreciat talentul ca fiind hotărât de dotaţia ereditară. Conceptul nou de creativitate admite o mare contribuţie a influenţelor de mediu şi a educaţiei în formaţia creativă a fiecăruia. Totodată, se consideră că *oricare din activităţi sau profesiuni poate fi desfăşurată la un nivel înalt de creativitate.*

Talentul a fost conceput ca o dezvoltare superioară a aptitudinilor generale și speciale și ca o fericită îmbinare a lor. Creativitatea însă, precum vom vedea, include structuri mai complexe de personalitate, depășind aptitudinile.

În psihologie, conceptul de creativitate are următoarele trei accepțiuni : a. *de comportament și activitate psihică creativă ;* b. *de structură a personalității sau stil creativ ;* c. *creativitate de grup,* în care interacțiunile și comunicarea mijlocesc generarea de noi idei, deci duc la efecte creative.

2. ACTIVITATEA CREATIVĂ

În capitolele despre procesele psihice au fost relevate o serie de demersuri și aspecte creative. Ansamblul stocului de informații și de structuri operaționale, procedee de lucru și deprinderi de care dispune un subiect, constituie potențialul său creativ. *Orice subiect dispune de un potențial creativ,* pentru că orice subiect posedă o experiență pe care o prelucrează mereu și variabil, uzând de operații, tehnici și scheme mintale.

Încă de la comportamentul sensoriomotor și de la procesul fundamental al percepției se constată demersuri și aspecte creative. Astfel sunt activitatea exploratorie selectivă, comportamentul de căutare, perceperea preferențială a unor însușiri și configurații ce devin relevante și conferă expresivitate imaginii perceptive. Fapt este că în joc intră modele perceptive și reprezentări ce permit o valorificare a materialului senzorial. În acest sens, M. Ralea spunea că muzica ne învață să ascultăm, iar pictura ne învață să privim. În același mod, s-ar putea spune că aparatele și mașinile ne învață să acționăm și să găsim calea pentru rezolvarea problemelor practice.

Dacă la baza actelor creative de descoperire și invenție se află potențialul creativ individual sau de grup, atunci înseamnă că toată problema constă în activarea și realizarea sau valorificarea acestui potențial. Concret, se pune problema utilizării experienței în noi situații, a regândirii prin stabilirea de noi raporturi între cunoștințe și prin restructurări de ansamblu. În genere, *se ajunge la noi idei sau proiecte prin transformări și recombinări ale datelor cognitive de care subiectul dispune.* Prelucrarea informațiilor, prin adoptarea unor alte scheme operaționale, generează noi informații, favorizează producerea unor noi cunoștințe ce nu existau la punctul de pornire.

De aceea, se consideră că pot fi dezvoltate înțelesuri sau interpretări creative, se poate ajunge la noi explicații, iar în ce privește problemele, acestea se situează la diverse niveluri de solicitare creativă. În ordinea creativității, mai importante și relevante decât rezolvările de probleme

date sunt punerile de noi probleme. Dar pentru aceasta trebuie să se apeleze la euristică, ca subiectul să-și pună mereu noi întrebări și să problematizeze în câmpul activității sale, pe care este înclinat să o perfecționeze, să și-o amelioreze. Se dovedește că împrumuturile din sectoare ce par îndepărtate de profesiune sunt fecunde, în sensul că oferă modele inedite pentru reconstrucția planurilor de acțiune.

Gândirea logică aduce o anumită contribuție la creație. Mari savanți, cum a fost Einstein, socotesc că și mai importantă este imaginația, care posedă un grad mai mare de libertate, nu este încătușată de reguli și norme fixe și poate să se lanseze în urzirea celor mai cutezătoare proiecte. J. P. Guilford relevă necesitatea gândirii divergente, iar alți autori pledează pentru gândirea laterală, care permite să se recurgă la cele mai diverse analogii. De aceea, în creativitatea științifică cele mai fecunde domenii sunt acelea unde diverse discipline se întâlnesc, alcătuind un teritoriu de interdisciplinaritate.

Demersurile creative pot fi spontane sau intenționate și voluntare. În ambele cazuri, ele trebuie să fie susținute energetic de trebuințe și motive, de înclinații, interese și aspirații. Acești vectori sau resurse interne, care acționează favorabil sau nefavorabil asupra creativității, nu sunt câtuși de puțin neglijabili și reprezintă, în fapt, o cheie a creativității, întrucât sunt factorii activatori, necesari pentru transformările și combinările amintite ceva mai sus.

3. STRUCTURA CREATIVITĂȚII

Din cele arătate, rezultă că la creativitate contribuie toate procesele psihice, începând cu senzațiile și percepțiile și încheind cu afectivitatea și voința. Este deci o proprietate a întregului sistem psihic uman, care se prezintă ca un laborator ce prelucrează datele informaționale, astfel încât ajunge să elaboreze noi modele cognitive și imagistice. M. Golu pune creativitatea în raport cu emergența sistemului psihic uman (S.P.U.).

În psihologia românească se cultivă *modelul bifactorial al creativității*, prin care emergența S.P.U. este explicată. Cele două categorii de factori sunt : a) *vectorii*, termeni prin care sunt reunite toate stările și dispozitivele energetice ce incită la acțiune și raportare preferențială, și anume : trebuințele, motivele, scopurile, înclinațiile, aspirațiile, convingerile și, sintetic, atitudinile caracteriale ; b) *operațiile* și sistemele operatorii de orice fel. (Paul Popescu-Neveanu).

Observăm că vectorii, ca energizori cu un anumit sens, așa cum se divid în pozitivi și negativi, de atracție, incitație sau de respingere și frânare, tot așa se divid în creativi și noncreativi (sau prea puțin crea-

tivi). Favorabile creativității sunt *trebuințele de creștere*, de perfecționare și de performanță, în opoziție cu trebuințele homeostazice, strict utilitare ; *motivația intrinsecă* de implicare în acțiune, pentru plăcerea acțiunii, din înclinație sau interes cognitiv, în opoziție cu motivația extrinsecă, indirectă, cu influențele ei constructive și presante ; *aspirațiile superioare*, care facilitează drumul spre performanță, față de aspirațiile de nivel scăzut, care nu permit o valorificare optimă a propriilor posibilități. La nivelul personalității, se dovedesc a fi creative, *atitudinile nonconformiste* (epistemic și pragmatic) față de atitudinile conformiste și convenționaliste. Mai jos vom da și alte exemple.

În mod asemănător, operațiile se împart în categorii de operații rutiniere, automatizate, cuprinse în programe algoritmice și care nu sunt generatoare de noi idei, deci nu aduc contribuții creative notabile, precum și sisteme operatorii deschise de tip euristic, ca să nu mai vorbim de formulele logice noi și de repertoriile nelimitate ale procedeelor imaginației, care sunt direct orientate spre descoperire și invenție și de la care se așteaptă efecte creative majore.

Vectorii sunt cei care declanșează, selectiv, ciclurile operatorii și le pilotează într-un anumit sens. Dacă un elev dorește doar să înțeleagă bine lecția și să o poată spune, el nu obține decât un efect de gândire reproductivă. Dacă un alt elev este incitat de curiozitate științifică și dorește să găsească răspunsuri la unele întrebări, ajungând să formuleze și anumite probleme în legătură cu textul respectiv, el poate, după ce recurge la mai multe variante interpretative, să realizeze unele performanțe de gândire productivă sau creatoare.

În ordinea celor arătate, *creativitatea nu este altceva decât interacțiunea optimă între vectorii creativi și operațiile generative.*

La nivelul personalității, se constituie blocuri între vectorii atitudinali și acele sisteme de operații pe care le-am numit aptitudini. Sunt organizări sau structuri care au sau nu efecte creative. Aceste structuri fac parte dintr-un stil de acțiune, cunoaștere și realizare al subiectului, care poate fi, în proporții variabile și după sectoare specializate, mai mult sau mai puțin creativ. *Considerată ca o structură de personalitate, creativitatea este, în esență, interacțiunea optimă dintre atitudinile predominant creative și aptitudinile generale și speciale de nivel supramediu și superior.*

Nu este suficient, deci, să dispui de aptitudini dacă acestea nu sunt orientate, strategic, prin motivație și atitudini, către descoperirea și generarea noului cu valoare de originalitate. Faptul acesta a fost constatat, experimental, prin testarea inteligenței generale și a altor aptitudini și testarea la aceiași subiecți a motivelor și atitudinilor creative, precum și a performanțelor creative, în genere. S-a dovedit că numai aptitudinile nu sunt suficiente. Există persoane foarte inteligente dar prea puțin

creative, întrucât nu sunt incitate de interese de cunoaștere, vor să fie foarte exacte, dar nu sunt incitate spre aventurile fanteziei și sunt, în genere, conformiste și conservatoare. În schimb, prezența vectorilor creativi este de natură să producă efecte creative remarcabile și la persoane care nu dispun de aptitudini extraordinare.

Printre atitudinile creative importante, menționăm : 1) *încrederea în forțele proprii* și înclinația puternică către realizarea de sine ; 2) *interesele cognitive* și devotamentul față de profesiunea aleasă, care se include, esențial, în sensul și scopul vieții ; 3) *atitudinea antirutinieră* menită să incite la analiza critică a experienței și să deschidă calea unor noi experimentări ; 4) *cutezanța în adoptarea de noi scopuri* neobișnuite și îndepărtate și asumarea riscurilor legate de îndeplinirea acelor proiecte dificile și curajoase ; 5) *perseverența în căutarea de soluții* și în realizarea proiectului urzit, corelativ cu dispoziția către revizuirea continuă a proiectului și permanenta lui optimizare ; 6) *simțul valorii și atitudinea volarizatoare*, care duc la recunoașterea deschisă a valorii altora și la afirmarea onestă și demnă a valorii proprii ; 7) *grupul atitudinilor direct creative*, constând din simțământul noului, dragostea și receptivitatea pentru tot ce este nou și respectul față de originalitate, cultivarea consecventă a originalității, cu deosebire a aceleia ce se corelează cu o valoare socială și umanistă superioară.

4. NIVELURI ȘI STADII ALE CREATIVITĂȚII

Fiind o proprietate general-umană, creativitatea se prezintă în diverse forme și se situează la diverse niveluri ierarhice.

În primul rând, ca și în cazul aptitudinilor, după cum arată Al. Roșca, trebuie făcută o distincție între creativitatea generală, de largă aplicabilitate, și modalitățile specifice de creativitate din practică, tehnică, organizare, știință, artă, sport etc.

În al doilea rând, se disting, după savantul american C. W. Taylor, niveluri ale creativității, după cum urmează : 1) *creativitate de expresie*, ținând de mimico-gesticulație și vorbire și care este valorizată, mai ales în arta teatrală și oratorie ; 2) *creativitatea procesuală*, ținând de notele originale în dezvoltarea proceselor psihice, în felul cum percepe subiectul lumea, în modul său de gândire și simțire și prin care se caracterizează o personalitate ca fiind mai mult sau mai puțin distinctă ; 3) *creativitatea de produs*, care este obiectivă și dăinuie, depășind existența subiectului ; 4) *creativitatea inovativă*, ce constă dintr-o recombinare ingenioasă de elemente cunoscute, astfel încât se compune o nouă structură a unui obiect sau proces tehnologic ; 5) *creativitatea inventivă*, care presupune

compatibilizarea părților între ele, generarea de noi metode și îndeplinirea artificială a unor noi funcțiuni (în invenție se introduc forme și relații obiective care sunt noi în raport cu dispozitivele tehnice preexistente ; 6) *creativitatea emergentă*, care constă în descoperirea sau punerea în funcțiune a unui nou principiu care, prin sine însuși, duce la revoluționarea unui întreg domeniu al cunoașterii, tehnicii, artei sau existenței sociale (astfel a fost principiul evoluționist al lui Darwin, relativitatea lui Einstein, teoriile rezonanței ale lui Pauling etc.) ; este nivelul suprem al creativității, în terminologia clasică deschizătorii de drumuri fiind calificați ca genii.

Creativitatea poate fi socotită o expresie a personalității, dar aceasta nu exclude, ci presupune activități îndelungate și eforturi deosebite.

Psihologul englez G. Wallas stabilește patru stadii ale procesului creației : 1) *stadiul pregătitor*, în care în legătură cu apariția unei intenții, se produce o mobilizare a subiectului și intervin analize, strângeri de materiale, schițări de planuri, experimente mintale ; 2) *stadiul incubației*, în care subiectul nu mai este fixat conștient asupra obiectivului său dar, la nivel inconștient, procesul continuă să se desfășoare ; 3) stadiul sau mai bine zis *momentul iluminării* (intuiției), când apare „ideea fericită", proiectul creativ punându-se la punct ; 4) *stadiul verificării sau elaborării finale*.

Din această enumerare de stadii care, totuși, se interpenetrează mutual, putem trage o serie de învățăminte. Pregătirea implică motivație puternică și orientare consecventă către scop, astfel încât subiectul să fie permanent, conștient sau inconștient, preocupat de respectivele probleme și să selecționeze materiale, să urmărească ipoteze etc. Astfel, tema preocupărilor sale va germina și în spațiul inconștient, fiind tratată într-o manieră specifică acestui comportament al S.P.U. Trebuie, deci, să se rezerve un timp pentru „incubație", dar să se întrețină interesul pentru tema respectivă prin reveniri conștiente. În momentele de intuiție, este bine ca cele ce ne apar în minte, ca rezultat al inspirației, să fie obiectivate, notate, reținute, pentru a nu dispărea în noaptea uitării. În sfârșit, elaborarea efectivă nu se mai produce ca de la sine, ci necesită eforturi susținute pe mari intervale de timp. Fără elaborare, nu se trece la creativitate de produs. În legătură cu aceasta, este concludentă observația genialului Edison cu privire la raportul dintre „inspirație și transpirație".

TEME DE REZOLVAT

1. Cum se măsoară originalitatea ?
2. Dați exemple de vectori și atitudini creative.
3. În ce constă structura creativității ?

ELEMENTE DE PSIHOLOGIE SOCIALĂ

XXIII. RELAȚIILE INTERPERSONALE

1. DEFINIRE ȘI CARACTERIZARE

Prin esența sa, omul este o ființă socială, el este produsul împrejurărilor sociale și, totodată, are capacitatea de a influența și determina împrejurările. Omul nu poate trăi singur, izolat, rupt de ceilalți oameni. Dimpotrivă, el se raportează permanent la alții, acționează împreună cu ei, stabilește relații cu cei din jurul său. Existența umană ar fi greu de conceput în afara relațiilor sociale. Numai că aceste relații sociale sunt foarte multiple, variate și acționează în planuri diferite. Ele se întind de la relația de simpatie dintre două persoane, de la cea de rudenie sau de vecinătate, până la relațiile economice obiective specifice unei orânduiri sociale, unui anumit timp istoric. Printre acestea un loc aparte îl ocupă relațiile interpersonale, care pot fi considerate ca reprezentând un *caz particular al relațiilor sociale*. Ele sunt *legături psihologice, conștiente și directe între oameni*.

Caracterul psihologic al legăturii arată că avem de-a face cu două surse psihice, ambele înzestrate cu toată gama funcțiilor, însușirilor, stărilor și trăirilor psihice ; că la realizarea actului respectiv participă întreaga personalitate a individului și nu doar o „parte", un „fragment" al ei ; în sfârșit, că trăirile psihice ale persoanelor care intră în relație sunt orientate unele spre altele, în vederea obținerii reciprocității psihice. Pe baza acestui criteriu, diferențiem relațiile interpersonale de alte relații care au loc între surse nepsihice (obiect-obiect) sau între o sursă psihologică și o alta nepsihică (subiect-obiect).

Caracterul conștient al legăturii evidențiază faptul că pentru a intra în relații de tip interpersonal, oamenii trebuie să fie conștienți, adică să-și dea seama unii de alții, de existența, nevoile și însușirile lor, de natura și scopul raporturilor ce se stabilesc între ei. În afara conștiinței de sine, a conștiinței semenului și a conștiinței relației ca atare dintre parteneri, nu poate fi vorba de relații interpersonale. Această caracteristică ne ajută să diferențiem relațiile interpersonale de acele relații care au loc între două surse psihice, dar neconștiente (om-animal) sau între două surse psihice, dintre care una este conștientă, iar alta nu (mamă-sugar ; medic-pacient în stare de comă).

Caracterul direct al legăturii indică necesitatea prezenței „față în față" a celor doi parteneri, realizarea unui minim contact perceptiv între ei. În relațiile cotidiene (mobile, dinamice, fluctuante) el acționează manifest, permanent, în timp ce în relațiile consolidate (bazate pe acumularea, sintetizarea și generalizarea selectivă tocmai a relațiilor cotidiene) caracterul direct este prezent implicit, latent, doar ca moment inițial. Pe baza acestui criteriu, diferențiem relațiile interpersonale de toate acele relații care sunt mediate, fie de surse nepsihologice (de telefon, de o scrisoare etc.), fie de surse psihice (relația dintre două persoane mediată de o a treia).

Funcționarea concretă a relațiilor interpersonale este condiționată de prezența *concomitentă* a tuturor acestor caracteristici definitorii, lipsa uneia dintre ele determinând existența unei interacțiuni, a unor relații interumane sau interindividuale, dar nu și interpersonale. Deși cele trei caracteristici sunt obligatorii pentru orice act interpersonal, *ponderea* lor poate fi diferită în funcție de natura și specificul relației, în sensul că una dintre ele poate trece pe prim plan, subordonându-și-le pe celelalte. În relația profesor-elev caracterul conștient și direct sunt atât de evidente încât nu ele contează cel mai mult, ci caracterul psihologic, fiind necesar ca între cei doi să se obțină acea reciprocitate a perspectivelor de care vorbeam mai înainte. La fel, în relația medic-pacient, caracterul psihologic și direct al relației sunt evidente, de aceea trebuie realizat mult mai bine caracterul conștient, bolnavul să fie convins de ceea ce îi spune medicul, să țină seama de sfaturile lui.

În afara acestor parametri definitorii, relațiile interpersonale au și alte particularități care evidențiază și mai bine semnificația lor pentru viața și activitatea oamenilor. Astfel, ele pot fi considerate ca reprezentând un fel de *„aliaje"*, de *„mixturi" între social și psihologic, între obiectiv și subiectiv*. Ele sunt sociale (deci și obiective) prin faptul că au loc și depind de contextele sociale în care trăiesc indivizii ; sunt psihologice (subiective) prin aceea că inițiatorul și purtătorul lor este omul cu psihologia sa proprie. Deși aceste două aspecte sunt intim corelate, aceasta nu înseamnă că între ele nu apar și relative distanțări, contradicții, extrapolări. Se știe că în cadrele instituționalizate primează, de regulă, aspectul social, formal, mai rigid, în timp ce în afara acestor cadre, în viața cotidiană, pe prim plan trec aspectele psihologice, informale, mobile. Într-un fel se va comporta un elev la școală (conduita lui va fi mai reținută, mai ordonată, va trebui să țină seama de o serie de reguli, regulamente) și în cu totul alt fel în familie (conduita va fi mai liberă, mai nestingherită, chiar mult mai imprevizibilă). Prin intermediul relațiilor interpersonale individul participă deci la viața socială.

Relațiile interpersonale au un pronunțat *caracter etic, moral* deoarece prin intermediul lor omul urmărește realizarea binelui sau răului, fie în raport cu sine, fie în raport cu alții. Prin ele, comportamentul omului se valorizează, adică devine pozitiv sau negativ, acceptat sau respins din

punct de vedere social. O asemenea particularitate a relațiilor interpersonale se capătă cu timpul, instituindu-se sau funcționând doar atunci când oamenii ajung la conștiința identității și valorii umane.

Dat fiind faptul că relațiile interpersonale dau posibilitatea oamenilor să trăiască unii prin alții, să-și depășească astfel limitele propriei lor individualități ele capătă un pronunțat *caracter formativ*. Prin raportarea și compararea cu alții, oamenii reușesc nu doar să se cunoască prin alții, adică să-și conștientizeze posibilitățile și limitele, părțile tari, solide și părțile slabe, fragile, dar să se și perfecționeze prin alții. De asemenea, prin intermediul învățării sociale ei reușesc să-și interiorizeze modele de comportament interpersonal, învață cum să se comporte unii cu alții. Raportarea la altul, relația cu altul se soldează, deci, cu două categorii de efecte : o mai bună cunoaștere și autocunoaștere ; o mai bună organizare a propriei vieți și activități.

2. TIPURI DE RELAȚII INTERPERSONALE

Relațiile interpersonale sunt extrem de numeroase și variate. Există relații între copii de aceeași vârstă sau de vârste diferite ; între părinți și copii, medic-pacient, vânzător-cumpărător ; șef-subordonat ; relații de ajutor reciproc, dar și de conflict și opoziție ; relații amicale, de prețuire, respect, dragoste, dar și relații tensionate, de dușmănie și ură etc. Clasificarea lor poate fi făcută, de aceea, după mai multe criterii.

Un prim criteriu pe care îl avem în vedere îl reprezintă *nevoile* și *trebuințele* psihologice resimțite de oameni atunci când se raportează unii la alții. Una dintre acestea o reprezintă nevoia de a ști, de a cunoaște, de a dispune de unele informații despre partenerul relației. O asemenea nevoia generează așa-numitele *relații de intercunoaștere*. Cu cât o persoană dispune de mai multe date despre cel cu care intră în relație, date cu privire la statutul lui profesional, la trăsăturile de personalitate, la dorințele, nevoile, aspirațiile lui, cu atât relațiile se vor desfășura mai ușor. Când informațiile sunt limitate, relațiile se vor desfășura sub auspiciile tatonării, suspiciunii, incertitudinii. În aceste relații extrem de importantă este imaginea pe care partenerii o au atât despre ei înșiși, cât și despre celălalt.

Dacă *A* are o părere bună despre sine și bună despre *B*, iar *B*, la rândul său, are o părere bună despre el și bună despre *A*, între cele două persoane vor exista relații de compatibilitate absolută. Când *A* are o părere bună despre el și proastă despre *B*, iar *B*, bună despre sine și proastă despre *A*, relațiile dintre cele două persoane vor fi de incompatibilitate absolută. Doi soți cu o căsnicie normală, armonioasă se încadrează în prima categorie, pe când doi soți aflați în pragul divorțului, în cea de a doua.

Alături de sistemul de imagini al partenerilor, foarte important este și comportamentul manifest al acestora. Când sistemul de imagini și comportamentul acționează concomitent, se sprijină reciproc relațiile vor avea un curs firesc. De regulă însă, sistemul de imagini este mai inert, rămâne în urma evoluției comportamentului. În aceste cazuri intervine o eroare de percepție socială, care poartă denumirea de *inerția percepției*. La debutul unei activități, un profesor își poate forma o impresie bună despre un elev al său. În virtutea acestui fapt el poate, mai târziu, favoriza, în notare, elevul respectiv, chiar dacă evoluția ulterioară a acestuia nu mai justifică un asemenea fapt. Iată, deci, cât de important este ca sistemul de imagini să fie nu numai corect, dar să și țină pasul cu conduita manifestată, exteriorizată. Formarea unor imagini corecte depinde atât de capacitatea persoanei cu care intrăm în relație de a se exterioriza, cât și de propria noastră capacitate de a judeca, aprecia, valoriza comportamentele altora. Există persoane care chiar în condițiile unei abundențe de informații, de manifestări comportamentale ale partenerilor nu reușesc să surprindă esențialul, se conduc după aparențe, nu au capacitatea de a face legături etc. În schimb, alte persoane în condițiile deficitului informațional reușesc să-și cunoască foarte bine partenerii de relație.

O altă trebuință pe care o resimt oamenii atunci când intră în relație unii cu alții este aceea de a se informa reciproc, de a face schimb de informații și de mesaje, cu un cuvânt, de a comunica. Această trebuință dă naștere *relațiilor de intercomunicare*, care sunt atât de importante încât unii autori au considerat că ele stau chiar la baza apariției societății, a grupurilor sociale. În comunicarea interumană deosebit de importante sunt : natura mesajelor transmise și recepționate (verbale sau nonverbale), conținutul lor (logic-abstract sau afectiv-atitudinal), existența sau inexistența momentelor psihologice ale comunicării, a intenției de a modifica comportamentul partenerilor prin comunicare etc.

Pentru a sesiza semnificația acestora să ne referim la un exemplu. Un psiholog povestește că mergând odată pe stradă a întâlnit un orb cu binecunoscuta-i plăcuță atârnată de gât pe care scria : „Sunt orb". Întrebându-l cât câștigă, orbul i-a răspuns că extrem de puțin. Atunci psihologul l-a întrebat dacă n-ar vrea să câștige mai mulți bani și la răspunsul afirmativ al orbului i-a luat plăcuța de la gât, a scris ceva pe ea, i-a pus-o la loc și a așteptat. Surpriza a fost enormă : în șapca orbului au început să curgă o mulțime de bani. Ce scrisese psihologul pe plăcuța orbului ? Următoarele cuvinte : „Afară este primăvară și eu nu o pot vedea". Acest conținut al mesajului, cu o mare încărcătură afectivă, ce suscită sentimentele de milă, compasiune sau de generozitate și solidaritate interumană, a dus la obținerea efectului respectiv. Sunt profesiuni, cum ar fi cea de profesor, de medic etc., în care esențial este nu numai conținutul logic al mesajului, ci și încărcătura lui afectivă, emoțională.

Cât de importante sunt relațiile de intercomunicare dintre oameni ne este demonstrat de situațiile de perturbare ale comunicării. Dacă un

asistent universitar îi spune unui student al său : „Du-te în grupă și spune că mâine nu mai facem seminarul la ora 16, ci poimâine la ora 16", iar studentul se duce și transmite doar prima parte a mesajului (mâine nu facem seminar"), uitând-o ca din „întâmplare" pe a doua, este clar că activitatea respectivă nu se va desfășura deloc. În acest caz are loc o *filtrare a informațiilor*, adică transmiterea doar a unora dintre ele și reținerea altora. Alte fenomene de perturbare a comunicării, cum ar fi *blocajul ei* (amintiți-vă cum vă blocați uneori când sunteți ascultați la lecții, nemaiputând spune nimic, chiar dacă ați învățat anterior), *bruiajul* (deformarea conținutului unui mesaj din cauza gălăgiei : imaginați-vă ce se poate întâmpla când unui muncitor i se spune „crește temperatura în instalație cu 2 grade", iar el, din cauza zgomotului, înțelege cu „9 grade" și procedează ca atare), *distorsiunea informațiilor* (adică deformarea neintenționată a mesajului, îndeosebi atunci când el trebuie să parcurgă mai multe verigi : gândiți-vă la celebrul „telefon fără fir" jucat în copilărie) pun în evidență și mai bine semnificația relațiilor de intercomunicare. În asemenea situații, controlul comunicării în vederea eliminării acestor perturbări devine extrem de necesar.

În sfârșit, o altă nevoie pe care o resimt oamenii este aceea de a se simți agreați de alții, de a se simți bine în compania lor, de a li se împărtăși emoțiile și sentimentele. Această nevoie dă naștere unui nou tip de relații interpersonale, și anume *relațiilor afectiv-simpatetice*, care nu sunt altceva decât relațiile de simpatie sau de antipatie dintre oameni, de preferință sau de respingere afectivă. Ele dispun de sensuri diferite, putând fi unilaterale (neîmpărtășite) sau reciproce (împărtășite). Iată câteva situații : **A** îl preferă-respinge pe **B**, pe când **B** preferă-respinge o cu totul altă persoană, **A** preferă-respinge pe **B**, iar **B** preferă-respinge pe **A**. De asemenea, aceste relații au intensități diferite (**A** îl preferă pe **B** în primul rând, pe **C** în al doilea rând etc.). Relațiile de simpatie dintre oameni sunt, de regulă, tonifiante, cu efecte pozitive, în timp ce cele de antipatie duc la efecte negative, creează climate tensionale, greu de suportat. Nu este exclus, însă, ca simpatia exagerată să ducă la subiectivism exagerat, pe când antipatia moderată să inducă stări de emulație, de diferențiere mai clară a personalităților, tocmai prin opoziție.

Un alt criteriu, care poate fi folosit în clasificarea relațiilor interpersonale, îl reprezintă *latura lor procesuală, dinamică*. Or, din acest punct de vedere, întâlnim relații care presupun acțiunea mutuală a partenerilor, care pun în funcțiune aproximativ aceleași mecanisme, fără ca aceasta să conducă la modificarea particularităților personale ale partenerilor. În această categorie intră relațiile de *cooperare* (bazate pe coordonarea eforturilor în vederea realizării unui obiectiv comun), de *competiție* (bazate pe rivalitatea partenerilor în atingerea unei ținute indivizibile), *de conflict*

(ce au ca suport opoziția mutuală raportată la un scop indivizibil). Din același punct de vedere, există și relații care presupun acțiunea mutuală a partenerilor soldată, în timp, cu modificarea caracteristicilor personale ale acestora. Ele sunt relațiile de : *acomodare* (când partenerii se obișnuiesc, se ajustează unul cu altul) ; *asimilare* (are loc o fuziune, un transfer reciproc de gusturi, mentalități, partenerii gândind și comportându-se aproximativ la fel) ; *stratificare* (ierarhizarea partenerilor în funcție de statutele pe care le dețin) ; *alienare* (echivalentă cu fuga, îndepărtarea de celălalt, ruperea relațiilor). Dacă ne-am gândit la evoluția unui cuplu de tineri care trec de la prietenie la dragoste, apoi la căsătorie, pentru ca în final să ajungă la divorț, vom avea imaginea clară a acestor relații.

Pornind de la premisa că toate relațiile interpersonale cuprind, pe de o parte, unele *așteptări* (atitudini de receptivitate) și *aporturi* (atitudini de inițativă), iar pe de altă parte, grade diferite de *intensitate* a interacțiunilor (slabe sau puternice) un autor francez considera că putem avea două axe distincte de compatibilitate sau incompatibilitate fundate una pe complementaritatea atitudinilor, iar cealaltă pe similitudinea gradelor și modului de interacțiune. Dacă atitudinile de receptivitate și inițiativă, ca și intensitățile interacțiunilor se completează unele pe altele, între parteneri vor exista relații de compatibilitate ; dacă nu, vor apare relații de incompatibilitate (vezi fig. 31).

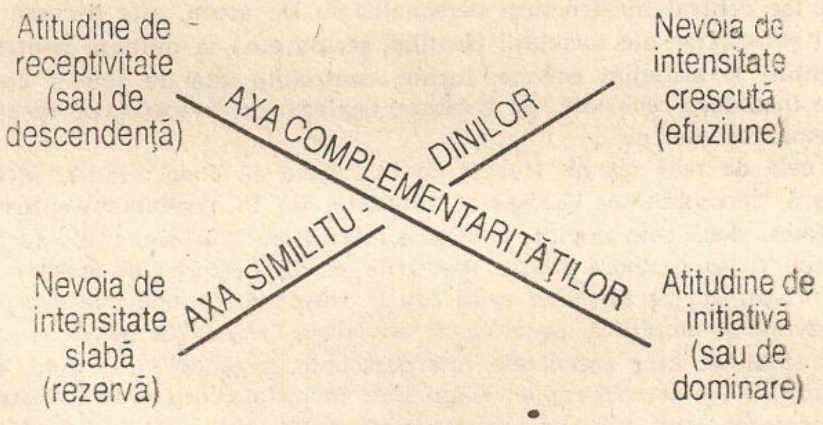

Fig. 31 — Axele relațiilor interpersonale.

3. LOCUL ȘI ROLUL RELAȚIILOR INTERPERSONALE ÎN STRUCTURA PERSONALITĂȚII

Relațiile interpersonale reprezintă cadrul, contextul de plămădire și formare, ca și de cristalizare treptată a însușirilor de personalitate, care nu sunt altceva decât relații interumane interiorizate. Din acest punct de vedere, relațiile constituie nu doar conținutul personalității, ci și esența ei. Personalitatea va fi, în ultimă instanță, oglinda și expresia planului

relațional. Un copil care trăiește într-un mediu familial organizat, structurat, valorizat pozitiv, cu influențe educative are toate șansele să-și formeze o personalitate autentică, echilibrată, valoroasă. Dimpotrivă, un altul care trăiește într-un mediu relațional viciat, imoral, cu influențe nocive își va forma o personalitate fragilă, cu trăsături instabile, cu dificultăți de adaptare și cu frecvente devieri spre conduite infracționale. Dat fiind faptul că de valoarea relațiilor depinde valoarea personalității este necesar să se manifeste o grijă deosebită pentru asigurarea unui climat relațional pozitiv, favorabil.

Relațiile interpersonale constituie o puternică sursă mobilizatoare și dinamizatoare a întregii vieți psihice a individului. Astfel, ele pun în mișcare procesele psihice ale omului (îl „forțează" să perceapă, să comunice, să se exteriorizeze afectiv și comportamental) ; dau naștere la diferite stări psihice (de satisfacție sau insatisfacție, certitudine sau incertitudine etc.) ; permit formarea și manifestarea unor însușiri psihice (în ele ne exprimăm opiniile și atitudinile). Bogata lume lăuntrică a persoanei umane este profund *mișcată și dinamizată* de relațiile interpersonale (câte gânduri nu-i trec prin cap unui îndrăgostit când îi întârzie prietena la întâlnire, cât de repede le uită pe toate de îndată ce i-a sosit iubita, ce iute trece de la starea de mohoreală la cea de exuberanță și veselie). Relațiile interpersonale constituie, totodată, „locul" unde întreaga viață psihică a individului, întreaga sa lume lăuntrică se „varsă", „curge", se manifestă, în relații individul dezvăluindu-se mai complet, adecvat și integral, decât în singurătate. Se degajă faptul că relațiile interpersonale ocupă un loc central în structura personalității. De aceea, este necesar ca diferite sisteme și subsisteme ale societății (familia, școala etc.) să militeze pentru formarea unor orientări și atitudini corecte, lucide, controlate față de sine și față de alții bazate pe încredere reciprocă, pe echitate, egalitate în drepturi, pe respectul libertății și demnității umane.

Din cele de mai sus nu trebuie să înțelegem că doar relațiile interpersonale influențează personalitatea. Există și influențe de la personalitate înspre relații. Personalitatea, dacă este în linii mari cristalizată, cu atât mai mult dacă este bine formată, în virtutea unora dintre însușirile ei dă naștere, își apropie, selectează anumite relații, iar pe altele le evită sau le respinge, pe unele le acceptă, promovează, dezvoltă și amplifică, pe altele le anulează. Persoanele flexibile, sensibile la schimbări stabilesc ușor contactele interpersonale, se adaptează rapid la situațiile noi, în timp ce persoanele rigide, dogmatice, închistate, orientate excesiv spre propria lor persoană sunt aproape incapabile să stabilească și să întrețină relații normale. Cei incapabili de a înțelege trăirile semenilor, de a se acomoda la ele se închid în sine ; cad într-o stare de autonemulțumire, îi transformă pe alții în simple instrumente în vederea satisfacerii trebuințelor personale, devin „tirani". Numai interinfluențarea reciprocă dintre relații și personalitate asigură atât formarea personalității, cât și acțiunea ei adecvată în diferite contexte sociale.

4. O METODĂ DE EDUCARE A CAPACITĂȚII DE INTERAPRECIERE OBIECTIVĂ

Analiza relațiilor de intercunoaștere ne-a arătat că o mare importanță în buna funcționare a acestora o are corectitudinea sistemului de imagini deținute de parteneri. Cu cât părerea despre sine și despre celălalt sunt mai aproape de realitate cu atât se creează premise unei normale funcționalități a relațiilor dintre indivizi.

Ce se constată însă în realitate ? Foarte adeseori oamenii nu se apreciază corect nici pe sine, nici pe alții, nu au imagini corecte nici despre sine, nici despre alții, dimpotrivă, au tendința fie de a se subaprecia, fie de a se supraaprecia, cu un cuvânt, de a fi subiectivi în aprecieri și autoaprecieri. Asemenea tendințe conduc la apariția unor iluzii, incertitudini, chiar conflicte în relațiile dintre ei. Psihologii s-au întrebat dacă nu cumva este posibil să-i ajutăm pe oameni pentru a se putea aprecia cât mai adecvat, cât mai obiectiv, atât pe sine, cât și pe alții. Psihologul român Gheorghe Zapan a răspuns afirmativ la această întrebare propunând chiar și o metodă cu ajutorul căreia să realizăm un asemenea deziderat, denumită *Metoda aprecierii obiective a personalității.*

Metoda presupune parcurgerea următoarelor etape : executarea de un grup de elevi a unei activități oarecare (o lucrare scrisă la literatură, matematică, o activitate practică în laborator etc.) ; notarea de către fiecare elev în parte a primilor 30% dintre elevii clasei care după părerea sa au rezolvat foarte bine activitatea respectivă, apoi a ultimilor 30% dintre elevii clasei care n-au rezolvat bine sau deloc sarcina dată — dacă este cazul fiecare elev se trece și pe sine printre primii sau ultimii 30% dintre elevi ; corectarea lucrărilor de către profesor și clasificarea elevilor în funcție de performanțele obținute ; clasificarea elevilor în funcție de interaprecierile făcute de aceștia ; compararea acestor două clasificări. O altă variantă : profesorul descrie amănunțit o activitate ; urmează clasificarea primilor 30% și ultimilor 30% dintre elevi în funcție de posibilitățile de execuție anticipate de fiecare elev ; executarea activității ; clasificarea elevilor după performanțe și după interaprecieri ; compararea celor două clasificări. Se mai poate proceda și astfel : profesorul descrie amănunțit o anumită trăsătură de personalitate (de exemplu, sinceritatea) ; elevii sunt rugați să-i înșire pe primii 30% care dețin această însușire și pe ultimii 30% la care ea este absentă ; se procedează apoi ca mai sus. În toate cele trei variante profesorul își poate face propria sa clasificare asupra performanțelor elevilor, înainte de elaborarea lucrărilor sau execuția activității.

Există mai multe procedee de prelucrare a datelor obținute. Unul dintre acestea, mai simplu și mai operativ, este următorul : profesorul notează pe tablă numele tuturor elevilor în ordine alfabetică, apoi roagă pe cei care l-au trecut pe primul elev printre primii 30% să ridice mâna, după aceea ridică mâna cei care l-au notat pe același elev printre ultimii 30%. Și într-un caz și în altul numerele aflate se trec în dreptul elevului respectiv, apoi se face diferența dintre cele două numere, care se iau în considerare în stabilirea poziției elevului respectiv în clasificarea finală. Compararea acestei clasificări cu cea reieșită în urma notării de către profesor a rezultatelor obținute de fiecare elev scoate la iveală caracterul obiectiv sau subiectiv (eronat) al interaprecierilor. Chiar înainte de compararea celor două clasificări, elevii au posibilitatea de a-și corecta aprecierile emise. Dacă din 25 de elevi ai unei clase, 10 îl clasifică pe elevul *A* printre primii 30% și doar unul singur printre ultimii 20%, acest din urmă elev va fi „obligat" să-și corecteze părerea chiar din momentul în care a văzut că este singur cu o imagine atât de diferită față de elevul *A*. Educarea capacității de interapreciere obiectivă se *obține prin aplicarea repetată* a metodei.

Avantajele acestei metode sunt numeroase. Astfel, ea permite diagnoza rapidă a diferitelor capacități intelectuale sau caracteriale ale elevilor ; oferă elevilor posibilitatea autocontrolului imediat al aprecierilor ; educă elevii pe direcția formării unor imagini corecte despre colegii lor, facilitând astfel funcționarea normală a relațiilor dintre ei ; educă la elevi curajul răspunderii.

EXERCIȚII

1. Rugați diverse persoane, mai puțin cunoscute, să vă povestească ce au făcut în ziua anterioară. Veți vedea că unele au o mare capaci-

tate de exteriorizare, fiind extrem de transparente, în timp ce altele se exteriorizează greu fiind opace. Ce concluzii trageți din acest exercițiu cu privire la relațiile de intercunoaștere ?

2. Alegeți (sau elaborați) un text de aproximativ 10—15 rânduri. Citiți textul unei persoane până când aceasta declară că l-a reținut. Rugați, apoi, persoana respectivă să-l transmită (din memorie) unei alte persoane. Procedați la fel până când textul a trecut prin 10 verigi. Notați de fiecare dată conținutul mesajului transmis. Ce informații s-au conservat ?, care au fost omise ?, ce noi informații au fost introduse ?, care au fost denaturate ?, la ce verigă a lanțului au intervenit cele mai grave degradări ale mesajului ? Ce concluzii rețineți referitor la relațiile de intercomunicare ?
3. Aplicați repetat, cu elevii unei clase paralele, una din variantele metodei aprecierii obiective a presonalității. Remarcați dacă, în final, elevii respectivi au făcut progrese în ceea ce privește interaprecierea obiectivă.

XXIV. GRUPUL ȘI PSIHOLOGIA DE GRUP

1. NOȚIUNEA DE GRUP

Persoanele intră în relație unele cu altele nu numai două câte două, ci mai multe, fapt care determină existența nu doar a diadelor interpersonale, ci și a unor rețele și configurații interpersonale. Multiplicarea relațiilor dintre persoane generează o nouă realitate pe care o denumim „grup", un nou tip de psihologie, numită „psihologie de grup" sau „psihologie colectivă".

Prin noțiunea generală, integratoare de grup uman desemnăm *ansamblurile de indivizi, constituite istoric, între care există diverse tipuri de interacțiuri și relații comune determinate.* Această definiție atrage atenția asupra a trei aspecte importante : poate fi denumit grup uman nu orice asociere întâmplătoare de persoane, ci doar acea asociere care este condiționată din punct de vedere social-istoric, care dispune de o determinare în timp ; este grup uman nu orice pluralitate de persoane între care nu există nici un fel de relații, ci doar aceea care presupune existența unor interacțiuni și relații determinate între parteneri, relații sociale, biologice, psihologice, culturale, spirituale, religioase etc. ; mai mult, specific pentru grupurile umane este prezența unor scopuri comune ale persoanelor care urmează să se asocieze. Pe baza acestor caracteristici putem diferenția grupul uman de alte realități sociale, cum ar fi, de exemplu, mulțimea care se referă la un număr de persoane (de obicei mare) ce se reunesc mai mult sau mai puțin întâmplător, mai bine zis, care se nimeresc să fie împreună. Mulțime este aglomerația și freamătul de pe un peron de gară, mulțime este numărul de persoane strânse în jurul unei mașini accidentate, mulțime este și publicul unui spectacol. Fiecare dintre membrii „aglomerației", „auditoriului" caută să-și satis-

facă dorințele proprii. Cineva se duce la teatru pentru a savura piesa, un altul pentru a se delecta cu jocul actorului preferat, altcineva cu scopul de a scrie o cronică în urma vizionării. Mulțimea, caracterizată prin „singurătate în comun", desemnează mai mult o simultaneitate de persoane. Nu este exclus însă ca mulțimea să se transforme în grup. Acest lucru are loc de îndată ce pentru persoanele respective se conturează un scop comun.

Grupurile umane se diferențiază între ele din punct de vedere *cantitativ* (după numărul persoanelor conținute) și *calitativ* (după natura interacțiunii și relațiilor existente între parteneri, ca și după rolul îndeplinit de ele în viața socială). Pornind de la aceste criterii, delimităm două categorii distincte de grupuri : *grupurile mari*, caracterizate printr-un număr relativ mare de membri, prin existența între aceștia a unor relații sociale oficiale, printr-o intercunoaștere superficială a membrilor, realizată, de obicei, prin intermediari, printr-o valorizare slabă, ca și prin faptul că rolul lor constă în trasarea și determinarea liniilor directoare ale vieții sociale ; *grupurile mici* sunt caracterizate printr-un număr relativ redus de membri, prin relații directe între aceștia, ceea ce favorizează o bună intercunoaștere și intervalorizare, prin faptul că ele au un rol important, îndeosebi în viața cotidiană a oamenilor.

Înțelese în acest fel, grupurile umane, indiferent de natura, mărimea, durata și rolul lor trebuie diferențiate de : *categoriile „abstracte", „logice"* sau *„statistice"*, caracterizate printr-un atribut comun, însă arbitrar (blonzii, fumătorii, toți cei născuți în 1937) ; *categoriile demografice*, adică ansamblurile de oameni ordonate după profesiune (medicii, profesorii), sex (bărbații, femeile), vârsta (adolescenții, bătrânii), mediul de rezidență (cei de la munte) ; *categoriile economice sau socioeconomice* (burghezia, proletariatul) ; *categoriile socioculturale* (românii, francezii) ; *situațiile colective* (mai mulți elevi din clase diferite adunați la un loc pentru o lucrare scrisă). Chiar dacă într-o situație colectivă se produc interacțiuni și se nasc conduite comune, acestea nu pot fi încadrate în rândul grupurilor. Publicul de la un spectacol nu este un grup, deși în timpul spectacolului pot avea loc unele interacțiuni între participanți. De exemplu, aplauzele prelungite, fluierăturile unora care produc indignarea altora. Se pot naște, chiar, unele norme care reglează conduita spectatorilor : apariția unui personaj este suficientă pentru a stârni hohotele de râs ale publicului. Ceea ce distinge grupul de asemenea „situații colective" este existența unor structuri interne, care regizează jocul interacțiunilor. Aceste structuri constau într-un sistem rudimentar sau complex, latent sau explicit de statute și roluri *articulate* între ele, sistem care dă grupului consistență, îi permite să se mențină și să funcționeze.

2. CARACTERISTICILE DEFINITORII ALE GRUPURILOR MICI

Nu poate fi conceput un grup, în afara unui *număr oarecare de membri*. La prima vedere s-ar părea că mărimea grupului, întinderea lui este mai puțin importantă pentru funcționarea lui normală. Și totuși,

tisfacă în grup (trebuința de a fi aprobat de alții, de a-i domina sau influența, de a fi recunoscut, de a i se oferi un anumit statut etc.). Între aceste două categorii de scopuri există o foarte strânsă interacțiune : scopurile grupului influențează comportamentul individual al fiecăruia, iar motivațiile individuale ale membrilor determină, adeseori, alegerea, fixarea scopurilor de grup.

Ca urmare a interacțiunii membrilor grupului, în vederea realizării unui scop comun, se creează o anumită *structură a grupului,* o altă caracteristică definitorie a grupului mic. Noțiunea de structură desemnează două aspecte intim corelate între ele. Pe de o parte, ea definește modul concret în care membrii se leagă între ei. De exemplu, într-un grup putem întâlni o structură centralizată a comunicării, conducătorul grupului fiind cel care colectează toate informațiile și soluționează singur problemele ce se ivesc, în timp ce în altul, structura de comunicare poate fi descentralizată, informația circulând în toate sensurile și la toți indivizii. Pe de altă parte, noțiunea de structură se referă la ierarhizarea indivizilor în cadrul grupului, la locul ocupat de ei în grup conform rețelei de statute și roluri. Există poziții de lider (conducător al grupului), de izolați sau respinși afectiv, de „verigă de legătură", de „satelit" al grupurilor, de „țap ispășitor" al grupului etc. O mare importanță o deține și structura spațială a membrilor grupului, adică modul de amplasare al acestora în spațiu. Cercetările au arătat că într-o discuție în jurul unei mese rotunde, o persoană comunică mai mult cu cel amplasat în fața sa și mai puțin cu cei din dreapta sau stânga sa.

O altă caracteristică definitorie a grupurilor mici o constituie *compoziția și organizarea* lor, derivată din cele anterioare (mărime, tip de interacțiune, natura scopului, specificul structurii) și din caracteristicile personale ale membrilor grupați. Astfel, aceștia pot fi de aceeași vârstă sau de vârste diferite, de același sex sau de sexe diferite, cu condiții materiale și pregătiri profesionale asemănătoare sau diferite. Ca atare, vom întâlni compoziții omogene sau eterogene ale grupului. Când membrii unui grup sunt foarte diferiți între ei (ca vârstă, sex, nivel educațional și profesional, naționalitate etc.) probabilitatea ca între ei să apară tensiuni și conflicte este mai mare, decât atunci când aceștia sunt relativ asemănători din perspectiva criteriilor amintite. Un grup poate fi organizat în jurul liderului adult (ca în cazul grupurilor școlare) sau în jurul liderului de aceeași vârstă (ca în grupurile de muncă) ; într-unul, organizarea formală, rigidă poate fi predominantă, de altul, organizarea informală, psihologică, fapt care face ca atmosfera afectivă să fie total diferită. Compoziția și organizarea grupului pot să difere de la un grup la altul, dar prezența lor, într-o formă sau alta, este indispensabilă.

În funcționarea concretă a grupurilor mici apar și o serie de alte caracteristici care particularizează, individualizează grupul respectiv. Printre acestea enu-

multe discuții s-au purtat în legătură cu *întinderea optimă* a grupului, aceasta deoarece s-a constatat că cu cât grupul este mai mare, cu atât apare mai pregnant, în interiorul lui, tendința de a se subdivide, iar cu cât este mai mic, cu atât se facilitează subiectivismul membrilor. Definitoriu pentru grupurile mici este *numărul relativ scăzut (limitat)* al membrilor săi. Cercetările au arătat că un grup mic începe de la două persoane și se termină cu câteva duzini. Mărimea grupului mic este reglată de factori diverși. Pentru o familie, de pildă, ea depinde de numărul de nașteri și morți, pentru alte grupuri de statornicia vieții în comun. Astfel, dacă avem de-a face cu un grup în care există o viață în comun densă (un sat izolat, un detașament într-o fortăreață), atunci numărul membrilor poate fi destul de mare, având de-a face, totuși, cu un grup mic. Dacă un grup desfășoară o viață în comun parțială, ocazională (un juriu), atunci vom putea vorbi de grup mic numai în condițiile numărului redus de membri. Ideal ar fi ca grupul însuși să-și determine întinderea optimă.

Un alt element obligatoriu pentru orice grup este, după cum am văzut deja, *interacțiunea membrilor grupului*. Specific însă pentru grupul mic este nu orice interacțiune, ci doar cea *directă, nemijlocită, cea care presupune prezența „față în față" a partenerilor, cunoașterea fiecăruia de către toți ceilalți*. Interacțiunea este în strânsă dependență cu numărul membrilor grupului. Într-un grup de o pereche avem doar două relații posibile (a ←→ b). Adăugarea unui al treilea individ multiplică relațiile. Când aceștia se raportează doi câte doi, vor exista șase relații (a ←→ b ; a ←→ c ; b ←→ c) ; când se grupează între ei, apar alte șase relații (a ←→ b, c ; b ←→ a, c ; c ←→ a, b). Adăugarea unei a patra persoane, ridică numărul combinațiilor posibile la 25. Toate acestea sunt însă interacțiuni și relații virtuale, posibile. În funcționarea concretă a grupului s-ar putea ca nu toate să fie reactualizate, ca nu toate să dețină aceeași importanță. În grupul de trei persoane, la care ne-am referit, s-ar putea ca importante să fie doar relațiile dintre a ←→ b și a ←→ c, și nu și cele dintre b ←→ c, pentru simplul motiv că „a" este liderul grupului, cel care decide.

Interacțiunea membrilor grupului nu se efectuează în gol, fără nici un obiectiv, ci tocmai în vederea realizării unor sarcini, a unor *obiective curente sau de perspectivă*. Cum însă scopurile sunt foarte numeroase și deseori chiar contradictorii între ele, la nivelul grupului mic ne interesează doar *scopurile comune*, acceptate de toți membrii grupului. Dacă o parte a membrilor grupului are un scop și o altă parte un alt scop, atunci vorbim nu de un scop de grup, ci de scopuri de subgrup. Trebuie să distingem scopul grupului luat ca întreg, care orientează activitatea grupului, de scopurile individuale ale membrilor care nu-și pot găsi însă satisfacerea decât în grup. În primul caz, puterea scopului este în funcție de formularea lui clară sau ambiguă, de acordul total sau parțial al membrilor, pe când în cel de al doilea caz, de natura și intensitatea trebuințelor pe care individul intenționează sau speră să și le sa-

merăm : *coeziunea sau dezbinarea membrilor* (gradul de legătură, de unitate, de înțelegere reciprocă dintre membri sau, dimpotrivă, tensiunile și conflictele dintre ei) ; *autonomia sau dependența grupului* (dacă grupul funcționează independent sau este subjugat de un altul) ; *conformismul sau nonconformismul membrilor* (acceptarea, respectarea sau respingerea și înlăturarea normelor comportamentale) ; *permeabilitatea sau impermeabilitatea* (capacitatea de a primi noi membri sau de a-i respinge) ; *stabilitatea sau instabilitatea grupului* (durata lui în timp) ; *syntalitatea grupului* (termen introdus de un autor american pentru a desemna *personalitatea grupului).*

3. PSIHOLOGIA DE GRUP ; NATURĂ ȘI EFECTE

Gândim, memorăm, acționăm, simțim cu totul altfel atunci când ne aflăm în prezența altor persoane și cu atât mai mult când intrăm în interacțiune cu ele, decât atunci când ne aflăm în „singurătate". Aceasta deoarece interacțiunea generează trăiri și stări psihice relativ asemănătoare la toți membrii grupului, trăiri și stări care se conduc, funcționează după alte legi decât cele personale. Psihologia individuală este înlocuită treptat cu psihologia colectivă, de grup. Dezbaterile furtunoase dintr-un grup, cu argumente pro și contra se soldează cu apariția unor *opinii* și *atitudini colective ;* interacțiunea membrilor grupului în vederea realizării unor scopuri naște *norme comportamentale* acceptate și împărtășite de toți aceștia ; încercarea de soluționare sau chiar soluționarea unor probleme dificile din viața grupului creează stări de *entuziasm, consens, solidarizare* a membrilor pe când nerezolvarea lor, stări de *furie colectivă, dezbinare, desolidarizare, subgrupare* etc. ; un eveniment apărut pe neașteptate în existența grupului crește sau scade *moralul* acestuia, suscită stări de *satisfacție* sau *insatisfacție colectivă,* pune în funcțiune *memoria colectivă, împinge spre acțiune colectivă* etc. Fenomenele enumerate mai sus apar numai ca urmare a interacțiunii dintre membrii grupului, cuprinzând și afectând pe fiecare în parte și pe toți laolaltă. Mai mult decât atât, nu numai că sunt produse de interacțiunea membrilor, dar o și determină (influențează) profund. Ele au un caracter impersonal, suprasocial în sensul că deși fiecare individ își aduce contribuția la apariția lor, în expresia lor finală nu pot fi reduse la nici una dintre contribuțiile individuale, oricât de importantă ar fi fost aceasta. De asemenea, aceste fenomene se propagă cu o mare iuțeală de la un individ la altul și chiar de la un grup la altul, dând naștere unor stări psihice virulente. Ele sunt mai tari, mai puternice și, adeseori, mult mai eficiente decât fenomenele psihoindividuale.

Pentru a ne da seama și mai bine de specificul și mai ales de rolul lor în viața socială să ne referim la câteva efecte cu care se soldează funcționarea lor.

Un prim efect, poate cel mai banal, îl reprezintă *schimbarea montajelor psihoindividuale* ale oamenilor. Să presupunem că avem o adunare foarte importantă. În preziua ei, ne gândim cum să acționăm, ce să facem, ce să spunem, luăm hotărârea de a „ataca" vehement o persoană etc. Cu acest „montaj" psihologic individual ne ducem a doua zi la adunarea respectivă. Este însă suficient să vedem persoana pe care doream s-o „atacăm", să aflăm câteva informații de la un coleg, să-i ascultăm pe alții, aducându-i elogii, pentru ca tot „montajul" nostru să se năruie. În situația dată, fie că nu mai luăm cuvântul, fie că ne ridicăm și spunem exact opusul celor gândite acasă. Schimbarea atitudinii și comportamentului a fost „dictată" de o serie de fenomene, cum ar fi : imitația, sugestia, scăderea spiritului de responsabilitate individuală, apărute în grup și transmise prin mecanisme aproape invizibile de la un membru la altul. „Atmosfera" grupului, psihologia de grup ne-au sugerat cum să ne comportăm, ce să facem. Schimbarea montajului psihoindividual poate fi pozitivă sau negativă. Cercetările au arătat că, în situații de grup, apar atât efecte de *facilitare socială*, cât și de *pierdere socială*. Un psiholog a făcut următorul experiment : a cerut unor subiecți să citească un fragment din Marc Aureliu, apoi să formuleze argumente pro și contra ideilor cuprinse în el. A constatat că, în grup, numărul argumentelor era mai mare decât în situația individuală, în schimb, calitatea acestora era inferioară. Așadar, în grup activitatea intelectuală câștigă în cantitate, dar pierde în calitate. Efecte de facilitate sau de blocaj psihic apar nu doar în activitățile intelectuale, ci și în plan afectiv, atitudinal, volițional-acțional.

Un alt efect al intrării în funcțiune a psihologiei de grup îl constituie *apariția unor norme comportamentale ce sunt acceptate și însușite de toți membrii grupului*. Iată un experiment deosebit de semnificativ din acest punct de vedere. Subiecții au fost introduși (individual sau în grup), într-o cameră întunecoasă în care s-a proiectat pe un perete un punct luminos, cerându-li-se să precizeze în ce direcție se mișcă punctul și cât anume. Precizăm că punctul luminos era nemișcat, neexistând însă, în întuneric, nici un punct de reper, el părea că se mișcă. Când subiecții au fost introduși unul după altul, răspunsurile date de ei au fost extrem de variate (unul vedea că se mișcă în sus cu 2 cm, altul în jos cu 5 cm etc.). Când au fost introduși toți deodată și rugați să răspundă unul după altul, răspunsurile au fost foarte asemănătoare și centrate în jurul celui dat de primul subiect. Dacă acesta vedea că punctul se mișcă la dreapta cu 1 cm, ceilalți vedeau mișcarea în aceeași direcție cu foarte mici diferențe de distanțe. În acest caz, prin imitație sau contagiune, s-a constituit o normă comportamentală de grup căreia ceilalți i s-au conformat.

În sfârșit, un ultim efect pe care dorim să-l subliniem este și mai important decât celelalte : psihologia de grup poate chiar să *deformeze reflectarea realității, ducând la apariția unor iluzii*. Un cercetător a selectat dintr-o clasă de elevi câțiva copii foarte simpatizați și alți câțiva antipatizați, pe care i-a învățat să execute un program cu exerciții de gimnastică. Exercițiile trebuiau efectuate apoi în fața clasei, cu indicația ca cei „simpatizați" să comită din când în când câte o greșeală, în timp ce cei antipatizați" să execute programul la perfecție. După executarea programului, ceilalți copii din clasă au trebuit să aprecieze care grup a executat cel mai bine. Rezultatul a fost aparent surprinzător : grupul copiilor „simpatizați" a primit adeziunea tuturor celorlalți elevi ai clasei. Cum se explică acest fapt ? Relațiile afective, de simpatie față de acești copii, au denaturat realitatea, au condus la apariția unor iluzii perceptive.

Dată fiind importanța atât de mare a psihologiei colective, prin efectele pozitive sau negative pe care le are, cunoașterea și utilizarea ei adecvată devin

absolut necesare. Ea poate fi ca un cuțit cu două tăișuri ; fie o adevărată „mină de aur", fie o „dinamită distrugătoare".

4. METODE ȘI TEHNICI DE CERCETARE A GRUPURILOR MICI

În investigarea și cercetarea grupurilor sociale mici (școlare, de muncă, de creație etc.) pot fi utilizate o multitudine de metode și tehnici, parte dintre ele expuse în capitolul al III-lea. În afara acestora, însă, există și unele cu caracter mai special, cu un grad mai mare de adecvare la scopul pe care și-l propun. Un loc aparte printre acestea îl ocupă așa-numitele *tehnici sociometrice* propuse de psihosociologul american, de origine română, J. L. Moreno, care își propun măsurarea relațiilor afectiv-simpatetice dintre membrii grupurilor sociale. Se adresează întrebări de tipul : „Cu cine ți-ar place să stai în bancă ?" ; „Cu cine ai dori să-ți petreci timpul liber ?" (pentru a surprinde relațiile afective de preferință) sau : „Cu cine nu ți-ar place să stai în bancă ?" ; „Cu cine n-ai vrea să-ți petreci timpul liber ?" (pentru sondarea relațiilor afective de respingere). Se poate formula și o întrebare suplimentară („De ce tocmai cu acest coleg ai dori să stai în bancă ?" sau „De ce tocmai cu acest coleg nu dorești să stai în bancă ?"), pentru a obține și motivația alegerilor și respingerilor. Acest test poartă denumirea de *test sociometric.*

Să presupunem că am aplicat un test sociometric pe un grup de 7 elevi care lucrează la orele de chimie la aceeași masă. Pentru a cunoaște mai bine relațiile dintre membrii grupului, trebuie să parcurgem următoarele etape :

• *întocmirea sociomatricei* (un tabel cu dublă intrare, în care membrii grupului sunt notați atât pe verticală, cât și pe orizontală cu relațiile dintre ei). În fig. 32 prezentăm sociomatricea reieșită în urma notării cu + (plus) a relațiilor de preferință și cu — (minus) a celor de respingere. Sociomatricea se citește astfel : elevul A a preferat pe E și F și a respins pe C și G ; elevul B a preferat pe A și C etc.

• *calcularea indicilor sociometrici* pentru a cunoaște care este locul, poziția ocupată de fiecare individ în grup. Însumând pe orizontală numărul alegerilor și respingerilor *emise* de fiecare elev, aflăm *indicele de expansivitate afectivă.* Dacă însumăm pe verticală alegerile și respingerile *primite* de la fiecare elev și aplicăm formula $\frac{A—R\ (primite)}{N-1}$ (în care N este numărul subiecților din cadrul grupului) aflăm *indicele de statut preferențial al subiecților.* Statutele pot fi : pozitive, negative, zero ceea ce indică existența unor subiecți populari, respinși sau izolați afectiv în cadrul grupului ;

	A	B	C	D	E	F	G
A			-		+	+	-
B	+		+				
C	-			+		-	+
D	-		+		-		+
E	+					+	-
F	+			-	+		-
G	-		+	+		-	
Isp	0	0	0,33	0,16	0,16	0	-0,16

Fig. 32 — Sociomatrice.

• *întocmirea sociogramei,* adică a unei figuri grafice care să redea *tipul și sensul* relațiilor existente între membrii grupului (preferințe unilaterale sau reciproce ; respingeri unilaterale sau reciproce ; preferințe întâmpinate de respingeri). Citind sociograma întocmită (fig. 33), pornind de la datele înscrise în sociomatricea de mai sus desprindem următoarele fenomene psihosociale existente în grupul celor 7 elevi : împărțirea (dividerea) grupului în două subgrupuri foarte bine conturate ; existența

unor relații de respingere reciprocă între aceste două subgrupuri ; tendința subgrupurilor de a-și promova proprii lor lideri ; necoincidența dinte liderul formal (care este subiectul A) și liderul informal (subiectul C) ; prezența unor relații de respingere reciprocă dintre cei doi lideri ; *poziția* de „indecis" sau de „verigă de legătură" a lui B în raport cu cele două subgrupuri create, dar ignorarea lui de ambele ;

- *calcularea indicelui de coeziune al grupului* după formula :

$$\text{C. gr.} = \frac{\varepsilon \text{ Alegeri reciproce.2}}{N\ (N-1)}$$

În grupul nostru indicele de coeziune este extrem de mic (0,28), existând o coeziune nu de grup, ci de subgrup.

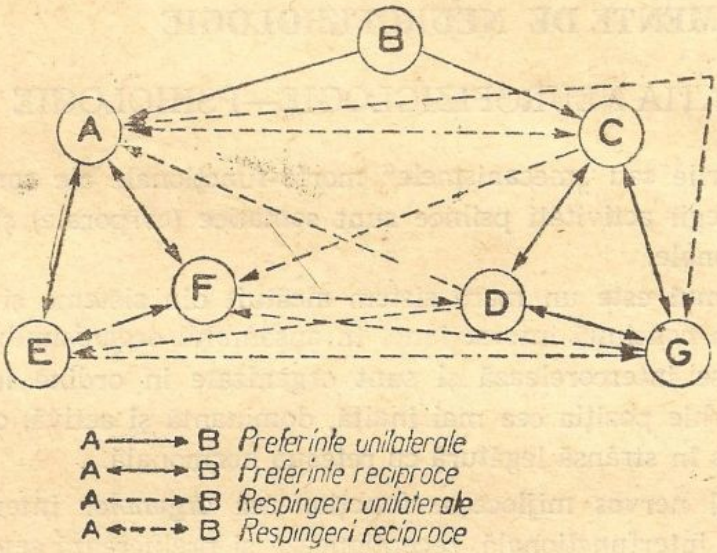

Fig. 33 — Sociogramă.

Informațiile oferite de testul sociometric sunt extrem de importante pentru cercetător. Pe baza lor putem realiza orientarea pozitivă a relațiilor dintre membrii unui grup, explica tensiunile latente sau manifeste dintre ei, converti relațiile negative în relații pozitive cu valențe educativ-formative.

TEME

1. Construiți o problemă și dați-o spre rezolvare ;
   a. unor persoane care lucrează independent una de alta ;
   b. unor persoane care lucrează împreună, în grup.
   Aveți grijă ca, și într-un caz și în altul, persoanele să fie aproximativ asemănătoare între ele (ca nivel intelectual). Cine a rezolvat mai repede problema ? Cine a dat mai multe soluții ?
2. Elaborați un test sociometric și aplicați-l pe un grup. Construiți sociomatricea, calculați indicii sociometrici, desenați sociograma colectivă a grupului și una, două sociograme individuale (de exemplu, pe cea a liderului formal și pe cea a liderului informal) ; calculați indicele de coeziune al grupului.

BAZELE NEUROFIZIOLOGICE ALE PSIHICULUI UMAN

XXV. ELEMENTE DE NEUROFIZIOLOGIE

1. CORELAȚIA NEUROFIZIOLOGIE—PSIHOLOGIE

Suporturile sau „mecanismele" morfo-funcționale ale comportamentului și întregii activități psihice sunt somatice (corporale) și nemijlocit neuro-hormonale.

Organismul este un mare sistem alcătuit din sisteme și subsisteme ce se află în continuă interacțiune. În ansamblul organismului, diversele subsisteme se intercorelează și sunt organizate în ordine ierarhică. În această ierarhie poziția cea mai înaltă, dominantă și activă, o deține sistemul nervos în strânsă legătură cu rețeaua hormonală.

Sistemul nervos mijlocește funcționarea organelor interne, asigură coordonarea interfuncțională, recepționează și prelucrează semnalele provenite din mediul intern și mai ales pe cele din mediul extern, realizând comunicarea informațională cu aceasta și prin selecționarea informațiilor și integrarea lor la diverse niveluri, *elaborând* modele de acțiune și programe în baza cărora prin comenzi trimise la organele executive și prin controlul lor se efectuează autoreglajele de diverse tipuri. Prin urmare, conceptele-cheie pentru înțelegerea rolului și activității sistemului nervos sunt acelea de informație și de reglaj-autoreglaj.

Pe scară filogenetică se observă că pe măsura complicării organismelor și sistemele nervoase, de care acestea dispun, devin mai complexe și mai perfecționate. Sub acest raport, arhitectonica, plasticitatea și activismul informațional și creativ al creierului uman se situează pe cea mai înaltă poziție. Faptul larg demonstrat al existenței social-istorice și formării culturale a conștiinței și personalității umane, nu exclude ci, dimpotrivă, presupune cu necesitate implicarea neurohormonofiziologică a dinamicei hipercomplexe, ce intervine la nivelul scoarței cerebrale.

Psihologia științifică este interacționistă, întrucât își întemeiază explicațiile sale pe o perpetuă interacție dintre factorii sau procesele biofiziologice și *factorii sau procesele naturale* și mai ales *social-istorice.*

Sistemul psihocomportamental uman se constituie și funcționează printr-o serie de necontenite interiorizări și exteriorizări, de interpolări și extrapolări, de acțiuni interne și acțiuni externe, de replieri ale sistemului asupra sa și de expansiuni asupra lumii reale și posibile. Nici unul din cei doi termeni — *creierul viu și realitatea obiectivă*, ce alcătuiesc ecuația psihicului, nu pot lipsi, subiectivitatea ca un caleidoscop de trăiri specifice și modelări informaționale, ivindu-se în zona de întâlnire efectivă sau potențială a celor doi termeni.

La nivelul uman și preuman nu se pune doar problema întreținerii „aici și acum" („hic et nunc") a relațiilor informaționale (semnalizare senzorială directă) între mediu și organism, ci intervine și stocarea informației (memorie), prelucrarea informațiilor și reorganizarea lor în baza unor programe prin care se efectuează coordonări, reglaje, autoreglaje și, în genere, se elaborează răspunsurile, modelele de acțiune și comportamentul efectiv.

Se face o distincție între sistemul nervos vegetativ, care regizează funcționarea organelor interne, și sistemul nervos central, care este responsabil pentru activitatea mintală, pentru procesele comunicativ-cognitive și, în ansamblu, pentru coordonarea interacțiunilor cu mediul, deci a relațiilor dintre subiectul uman și lumea înconjurătoare — naturală și socială.

Pentru a avansa în explicarea fenomenelor psihocomportamentale sunt, de aceea, necesare cunoștințe despre structura și activitatea sistemului nervos central — domeniu extrem de complex de știință interdisciplinară în continuă dezvoltare, din care spicuim câteva elemente mai semnificative.

Studiul sistemului nervos se efectuează conform nivelurilor de organizare a acestuia (s.n.), de la elementul bazal reprezentativ (neuronul) până la organele nervoase structurate în vederea îndeplinirii unor funcții specializate, ajungând până la instanța cea mai înaltă a creierului — scoarța sau cortexul cerebral.

2. NEURONUL

Esențială pentru înțelegerea activității sistemului nervos este cunoașterea celulei nervoase sau a neuronului ca o componentă fundamentală și specifică a sistemului. Neuronul este maximal reactiv sau excitabil, generează și transmite biocurenți sau impulsuri nervoase în care se identifică o energie bioelectrică aptă de a fi înregistrată și evaluată după parametrii cunoscuți din fizică.

Neuronii, în număr de peste 25 miliarde, nu sunt însă unicii componenți ai țesutului și organelor nervoase care cuprind de zece ori mai mulți glioni sau gliocite, celule mai mici auxiliare neuronilor, toate fiind

prinse într-o masă de lichid extracelular de molecule ionice și fiind irigate printr-o rețea foarte densă de capilare arteriale și venoase, în care sângele circulă foarte repede și deci asigură, la nivelul creierului, procese metabolice de mare intensitate și implicit o oxigenare masivă, complexele neuronogliocitice fiind mari consumatoare de energie.

Neuronul are unele proprietăți morfofuncționale comune cu celelalte celule (musculare, hepatice, pulmonare etc.). Astfel toate celulele sunt constituite din învelișul membranic, citoplasma sau masa celulară, precumpănitor coloidală, în care sunt dispersate organite și undeva gravitând spre centru, nucleul conținând carioplasma.

În studiul contemporan al celulei apare, pe scară mărită, aceeași relație paradoxală între dimensiuni și complexitatea fizico-chimică, ca și în studiul atomului și nucleului său. Dimensiunile celulelor organice sunt infinitezimale (20—30 milimicroni), deci celula este invizibilă și nu poate fi investigată decât microscopic, mai în detaliu prin microscopul electronic. Și totuși cercetări de inimaginabilă finețe dovedesc că în corpul celular sunt prezente sute de mii de variate substanțe chimice, de maximă complexitate, și din a căror combinare rezultă un număr impresionant de reacții sau efecte fizico-chimice angajate într-o desfășurare procesuală.

Specificitatea neuronului este legată atât de morfologia sa cât și de compoziția sa chimică, sub ambele aspecte primind îndeplinirea funcțiilor de semnalizare, de declanșare a impulsurilor bioelectrice și transmitere și prelucrare a informației.

Neuronii au diverse forme și mărimi, dar toți au aceeași structură distinctivă la corpul celular (cu formă externă asemănătoare celorlalte tipuri de celule), adăugându-se (prin extensiune) una sau mai multe ramificații sau dendrite, iar în partea opusă, un axon sau fibră nervoasă cu prelungiri terminale, având dimensiuni ce variază de la câțiva milimicroni până la 1 metru. Și dendritele sunt foarte variate sub aspectul formei și a dimensiunilor. În vechea greacă, cuvântul dendrită înseamnă copac. De aceea unii autori aseamănă întreaga configurație a neuronului cu aceea a unui copac în care corpul celular și dendritele alcătuiesc coroana copacului multiramificat ; axonul apare ca o tulpină, iar microfibrele terminale, cu rădăcinile. Este doar o analogie, și aceasta destul de schematică.

Important este să arătăm cum conlucrează cele trei componente ale neuronului la captarea semnalelor, la generarea și transmiterea impulsului nervos. Așa cum frunzele capătă energia luminoasă și termică solară, realizând fotosinteza clorofiliană, tot așa terminațiile dendritice captează stimuli, semnale, impulsuri, provenite de la mulți alți neuroni. Dendritele sunt deci „porți de intrare" a informației pe care o transmit spre prelucrare corpului celular. Prin dendritele și corpul său celular,

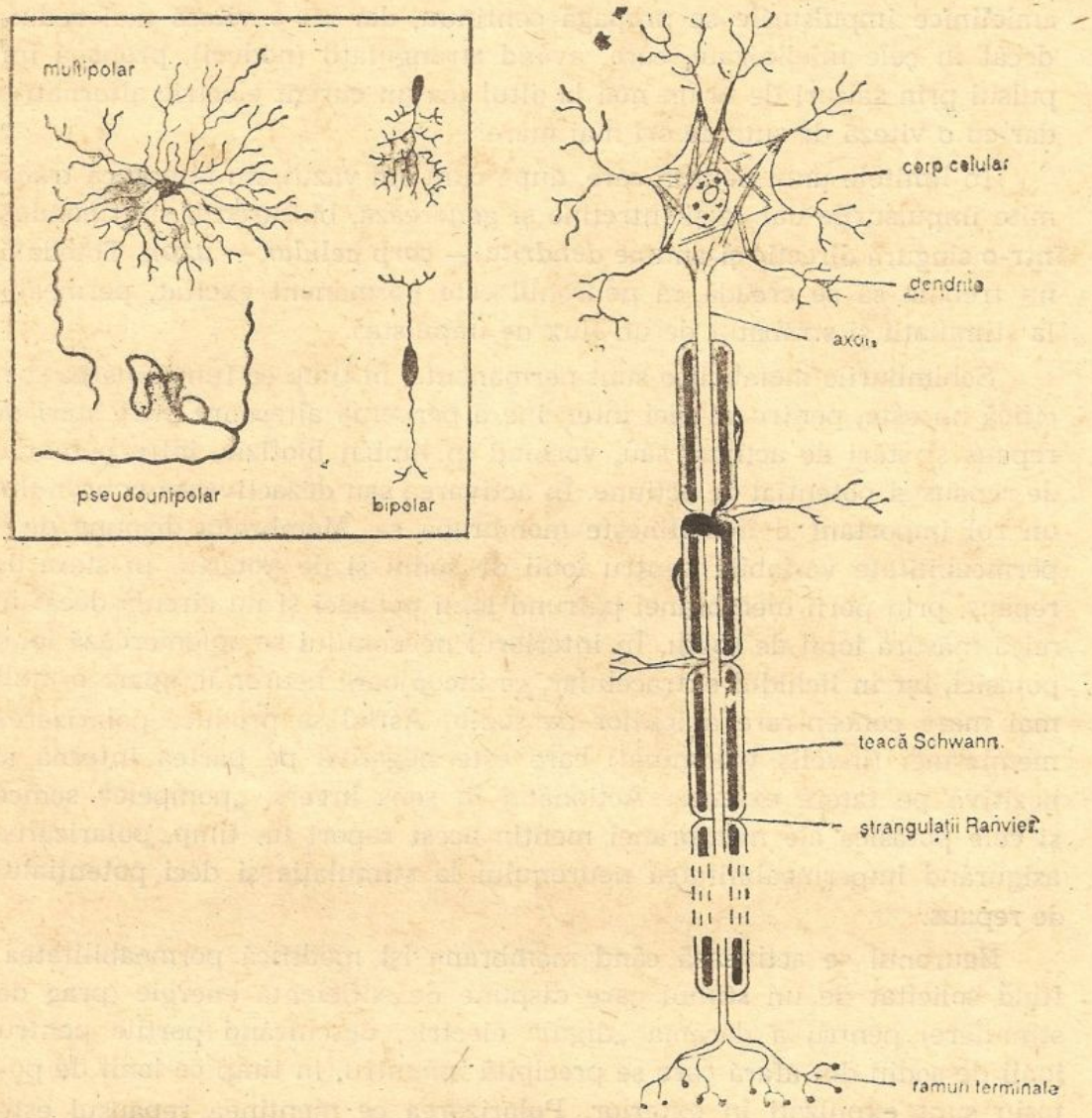

Fig. 34. Tipuri de neuroni.

un neuron tipic poate colecta și prelucra până la 1000 semnale provenite de la alți neuroni. Corpul celular îndeplinește funcția de menținere, control și creștere a activității neurale. Astfel, regenerate și fasciculate, impulsurile sunt transmise axonului — întotdeauna unic — și conduse până la butonii terminali ai acestuia care fac sinapsă cu tentaculele dendritice ale altor neuroni. Este important să amintim că unii axoni sunt înveliți cu o substanță albă, grasă, numită *mielină*, sintetizată de glicocite.

Axonii prevăzuți cu teacă mielinică, cu sau fără strangulații, conduc impulsul nervos cu o viteză mult mărită. În genere, viteza propagării impulsurilor este direct proporțională cu grosimea nervilor. În fibrele

amielinice impulsurile se propagă continuu, dar cu o viteză mai redusă decât în cele mielinizate, care, având strangulații (noduri), propagă impulsul prin salturi de la un nod la altul (ca un curent electric alternativ), dar cu o viteză de sute de ori mai mare.

În limitele unui neuron care, după cum am văzut, nu numai că transmite impulsurile dar le și întreține și generează, biocurenții sunt conduși într-o singură direcție și anume *dendrite — corp celular — axon*. Totodată, nu trebuie să se creadă că neuronul este permanent excitat, permeabil la stimulații și străbătut de un flux de impulsuri.

Schimburile metabolice sunt permanente, în timp ce funcționarea specifică nu este, pentru că aici intervine o perpetuă alternare între stări de repaus și stări de acțiune sau, vorbind în limbaj biofizic, între potențial de repaus și potențial de acțiune. În activarea sau dezactivarea neuronului un rol important îl îndeplinește membrana sa. Membrana dispune de o permeabilitate variabilă pentru ionii de sodiu și de potasiu. În stare de repaus, prin porii membranei pătrund ionii potasici și nu circulă decât în mică măsură ionii de sodiu. În interiorul neuronului se aglomerează ionii potasici, iar în lichidul extracelular, ce înconjoară neuronul, apare o mult mai mare concentrare a ionilor de sodiu. Astfel se produce polarizarea membranei (înveliș trilaminat) care este negativă pe partea internă și pozitivă pe fațeta externă. Acționând în sens invers, „pompele" sodice și cele potasice ale membranei mențin acest raport un timp, polarizarea asigurând impermeabilitatea neuronului la stimulație și deci potențialul de repaus.

Neuronul se activează când membrana își modifică permeabilitatea, fiind solicitat de un stimul care dispune de suficientă energie (prag de stimulare) pentru a dărâma „digul" electric, deschizând porțile pentru ionii de sodiu din afară care se precipită înăuntru, în timp ce ionii de potasiu sunt expulzați în exterior. Polarizarea ce menținea repausul este înlăturată și se produce depolarizarea. Din acest moment nu mai există „voltaj" în membrană și nici poli electrici separați. Se instalează potențialul de acțiune.

Totul se produce în câteva miimi de secundă. În continuare, influxul continuu de ioni pozitivi inversează polii, ajungându-se la un potențial de vârf. Aceasta înseamnă că proprietățile fundamentale ale neuronului de excitare și conductibilitate sunt maximal realizate. După aceasta, urmează un proces de repolarizare cu momente de hiperpolarizare și perioade refractare (la orice stimulații) pentru ca iarăși ciclul să se reia.

Dinamica neurală se subordonează principiului „tot sau nimic", în sensul că neuronii sunt fie activați, fie în repaus.

Când semnalul circulă în neuron până la capătul axonului, impulsurile „sar" din terminațiile axonice în dendritele sau corpul celular al altui neuron. De la un neuron la altul impulsurile sunt transmise sinaptic.

3. SINAPSA ȘI REȚEAUA NEURONALĂ

Rețeaua neuronală cuprinde bilioane de neuroni interconectați prin trilioane de joncțiuni sinaptice. Există, deci, mult mai multe sinapse decât neurocelule, și aceasta deoarece fiecare neuron întreține o multitudine de relații cu alții.

Ținând seama de specializarea neuronilor și de modul în care ei se conectează între ei, dar și cu alte celule somatice, cum sunt cele motorii, putem conchide asupra rolului sinapselor în organizarea, la nivel supracelular, a nervilor și organelor sistemului nervos. Prin sinapse se determină arhitectonica funcțională, extrem de complexă a rețelei și aparatului neuronal.

Schematic, o sinapsă are trei componente (regiunile presinaptică și postsinaptică, despărțite prin fanta sinaptică) și funcționează în baza unor mecanisme bioelectrice și biochimice, corelativ electrodinamic. Transmiterea sinaptică se face într-un singur sens, ca și în neuron. În esență, comunicarea sau transmiterea sinaptică este un proces chimic. Neurocibernetic, uneori, pentru a se denumi conexiunile sinaptice se folosește termenul de *cablare — precablare*. În realitate, dată fiind fanta, fisura, breșa sinaptică nu se constată un conductor, o fibră, ci propagarea electrochimică, prin lichidul extracelular dintr-un punct al releului neuronului presinaptic transmițător la un punct receptor al neuronului postsinaptic.

Transmisia începe când un potențial activ ajunge la un terminal axonic, un buton sau o protuberanță, conținând o serie de vezicule (săculeți sau balonașe plutitoare). Fiecare veziculă este încărcată cu substanțe biochimice denumite — conform proprietăților lor — neurotransmițătoare.

Se constată că sosirea impulsurilor în butonul terminal axonic este însoțită de o creștere a cantității de calciu. O dată cu aceasta, asemenea piliturii de fier atrasă de un magnet, veziculele intră în mișcare și se precipită către peretele interior al butonului terminal unde degajă substanțele neurotransmițătoare. Aceste substanțe străbat membrana terminalului și într-o infimă fracțiune de secundă sunt plonjate prin fantă pe membrana neuronului postsinaptic, combinându-se cu acesta. În raport cu dozele, substanța neurotransmițătoare și

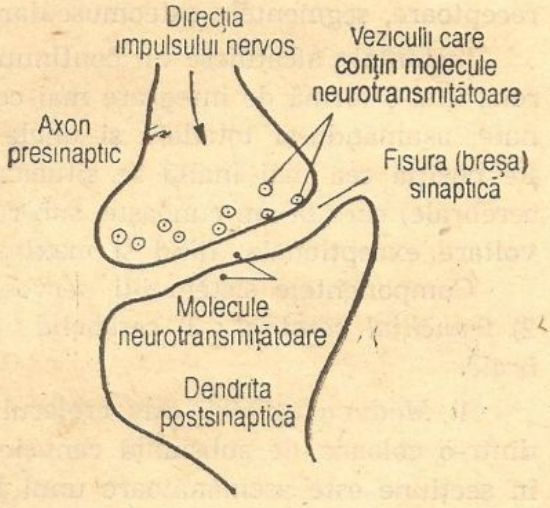

Fig. 35 — Sinapsa.

calitatea acesteia schimbă potențialul neuronului — receptor în sens pozitiv, excitator sau negativ, inhibitiv. De aici pornind, vom înțelege cele două procese nervoase fundamentale — *excitația* și *inhibiția*.

Totuși, reluând, pentru a depăși schema simplificatoare, trebuie arătat că simultan sute de semnale, primite de sinapse, pot ajunge la un singur neuron postsinaptic, producând efecte de depolarizare sau hiperpolarizare.

Sinapsele constituie o arenă de cercetare pentru explicarea multor fenomene legate de paralizie, tetanos, boli psihice, modificări ce intervin la vârsta a treia etc.

În general, se afirmă că sănătatea mintală presupune bune conexiuni neurale prin joncțiuni sinaptice.

Legăturile temporare sau conexiunile nervoase, la care ne vom referi ceva mai jos, se explică prin „căi bătătorite" sau funcția facilitantă a neurotransmisiei sinaptice.

4. ORGANIZAREA SISTEMULUI NERVOS CENTRAL

Sistemul nervos central este format dintr-o serie de segmente sau organe situate la diverse niveluri, de la măduva spinării sau creierul spinal și până la emisferele și cortexul cerebral.

Luate sub raportul specializării lor funcționale, organele nervoase componente pot fi considerate instanțe informațional-reglatorii, dispuse într-o ordine ierarhică și constituie filogenetic (pe scară evolutivă) succesiv, de la inferior la superior.

Instanțele nervoase controlează întreg organismul și relațiile sale cu ambianța. De aceste organe-instanțe sunt legate, aferent și eferent, prin conductori nervoși centripezi (senzitivi) și centrifugi (motori), organele receptoare, segmentele osteomusculare, organele interne vegetative.

Instanțele alcătuiesc un continuum și fiecare instanță supraordonată reia, într-o formă de integrare mai complexă, funcțiile instanței subordonate, asumându-și totodată și unele funcții proprii, calitativ deosebite. Pe poziția cea mai înaltă se situează creierul mare (blocul emisferelor cerebrale) care la om cunoaște, sub raport constitutiv și cantitativ, o dezvoltare excepțională, fiind și maximal deschis spre lumea externă.

Componentele sistemului nervos central sunt : 1) *măduva spinării ;* 2) *trunchiul cerebral ;* 3) *cerebelul ;* 4) *diencefalul* și 5) *emisferele cerebrale.*

1. *Măduva spinării* (sau creierul spinal) este constituită, în interior, dintr-o coloană de substanță cenușie (aglomerare de corpi neurali) care în secțiune este asemănătoare unui **H** sau fluture, înfășurat, extern, de substanță albă, constând din fibre nervoase mielinizate și, totodată, din aglomerări de celule gliale.

Măduva este conectată cu receptori și organe interne prin 31 de perechi de nervi spinali, care sunt micști, fiind constituiți din fibre senzitive și motorii, somatice și vegetative.

În ansamblu, creierul spinal îndeplinește două funcțiuni : 1) *reflexă* și 2) *de conducere ascendentă și descendentă a impulsurilor nervoase.*

În diverse zone ale substanței cenușii, dinăuntrul cordonului spinal, se află centrii unor reflexe somato-motorii și vegetative de importanță vitală (cardioacceleratoare, vasconstrictoare, de motilitate a tubului digestiv, de micțiune, defecație și sexualitate, de mișcări involuntare ș.a.).

Pe anumite trasee ascendente, în creierul spinal sunt conduse la centrii superiori impulsurile nervoase responsabile pentru sensibilitatea dureroasă, tactilă și termică, ca și pentru sensibilitatea proprioceptivă (kinestezică și postuă).

Pe anumite trasee medulare descendente, impulsurile nervoase, venite de la centrii corticali sau subcorticali, sunt conduse la aparatul osteomuscular, declanșând mișcări involuntare sau voluntare până la cele de mare finețe, caracteristice pentru activitatea umană.

Trunchiul cerebral, conținând măduva dar fiind situat în cutia craniană și având forma unui capăt superior de coloană, este format din bulb, puntea lui Varoli (protuberanța) și mezencefalul.

Bulbul, situat în terminația măduvei, conține în masa sa nuclei, centri (olive) care controlează funcții vitale și reflexe motorii de mare importanță. Trauma sau o simplă înțepătură a bulbului provoacă subit moartea. Menționăm câteva din reflexele bulbare : reflexele respiratorii, cele cardiovasculare, motorii și secretorii digestive, de deglutiție și de vomă.

Protuberanța sau puntea, legând bulbul de mezencefal, dispune de centri legați mai mult de funcții senzoriale superioare. Astfel, sunt reflexele de clipire, auditivo-oculogir (orientarea globilor oculari spre locul de unde parvine un sunet), reflexele lacrimale, de masticație, de sugere.

Mezencefalul. În continuarea protuberanței și făcând legătura cu diencefalul, mezencefalul este constituit din *pedunculii cerebrali* și *tuberculii cvadrigemeni.* Printre reflexele mezencefalice sunt reflexele pupilare și de acomodare la distanță a văzului, reflexele statice și de echilibru, prin care se reglează poziția corpului. Cercetările au stabilit că „substanța neagră" dinăuntrul mezencefalului îndeplinește, în legătură și cu instanțele superioare, declanșarea și menținerea stării de veghe și de somn.

O descoperire importantă înregistrată de neurologie în al cincilea deceniu al secolului nostru privește rolul activator ascendent al substanței reticulare care ocupă o mare parte din masa trunchiului cerebral, se identifică parțial și în bulb și sporadic în formațiunile superioare.

Astfel, trunchiul cerebral apare ca o bază energetică a emisferelor cerebrale.

Orice stimul adresat unui receptor declanșează impulsuri care merg spre centru pe căi specifice dar totodată și pe trasee colaterale ce duc la țesutul neural reticular — *sistemul reticular* — declanșează *salve activatoare ascendente* care, nefiind purtătoare de informații, sunt calificate ca nespecifice dar îndeplinind un rol decisiv în *tonificarea* sau excitarea difuză a unor câmpuri corticale. Se produce o iradiere a excitației ce se identifică cu o stare de *vigilență* intervenind, totodată, reflexe exploratorii. Deci, centrii corticali sunt tonifiați și deci activați pentru recepție. Concentrarea excitației și proeminența proceselor senzitiv-informaționale ce presupun și acea organizare energetică, numită în psihologie *atenție*, face ca activarea ascendentă să fie comandată descendent și să se închege reacții circulare cortico-reticulo-corticale. În activitatea perceptivă și cognitivă se recrutează, din rezervorul energetic reticular, dozele necesare, tonifierile fiind selective și optime.

Nervii cranieni, senzitivi, motori și micști — alcătuind 11 perechi — sunt, cu excepția celor optici și olfactivi, conectați la trunchiul cerebral și îndeplinesc funcții importante pentru funcționarea, la nivel superior și complex, a organelor de simț și a motricității fine, inclusiv a vorbirii.

Cerebelul, situat în zona inferioară a cutiei craniene, ne apare ca un releu al fluxurilor informaționale ascendente și descendente. Astfel, cerebelul controlează, cu deosebire, impulsurile sensibilității proprioceptive (musculare), transmite spre efectorii motori comenzile cerebrale și prin aferentație inversă (de la mușchi și tendoane) transmite la cortex informații despre executarea comenzilor.

În raport cu vechimea (filogenetică) componentelor cerebelului se constată și funcțiile cerebelice privind, în principal, motricitatea.

Legat de aparatul vestibular, arhicerebelul reglează reflex echilibrul corpului.

Paleocerebelul reglează tonusul muscular și mișcările mersului.

Neocerebelul reglează mișcările voluntare, motricitatea de mare finețe și precizie care este tulburată în condițiile lezării cerebelului.

Diencefalul sau creierul intermediar (între mezencefal și emisferele cerebrale) este constituit, în mare parte, din *talamus* și *hipotalamus*. Aici sunt integrate principalele funcții vitale, iar prin talamus trec căile aferente, senzoriale, informațiile extero- și interoceptive, acestea fiind supuse unor prelucrări de tip analitic și sintetic ; hipotalamusul conține centri ce efectuează termoreglarea, dirijează consumul de lichide, funcțiile sexuale, somnul și o serie de comportamente instinctuale.

În general, formațiunile talamice servesc ca releu polisensorial, reglator al secrețiilor endocrine și al tonusului nervos integrator complex al proceselor vegetative. Stările emoționale de tip instinctual, cum sunt frica și furia, hiperexcitarea și depresia sau imobilitatea, sunt în mod cert declanșate din centrii talamici și hipotalamici, iar unele experimente

cu microelectrozi implantați au dovedit că prin excitări locale respectivele stări pot fi declanșate.

Ganglionii sau *nucleii bazali,* legând talamusul de partea inferioară a emisferelor cerebrale, îndeplinesc funcția de stație, releu și reglator al mișcărilor musculare voluntare comandate de cortex. Se realizează repartizarea și coordonarea tonusului muscular, moderarea și coordonarea mișcărilor alternante între acțiune și repaus.

Cea mai mare și importantă formațiune a sistemului nervos central este constituită din cele două *emisfere cerebrale* pentru denumirea cărora, de regulă, se folosește termenul de *scoarță cerebrală,* iar uzual, termenul de „creierul mare".

Pe scară evolutivă, progresiva centralizare apare ca o suprastructură care preia, integrează și dezvoltă funcțiile componentelor subordonate sistemului nervos. La om cortexul se demonstrează a fi organul în care se desfășoară activitatea psihică superioară și de aceea studiul său nu mai este strict neurofiziologic, ci intră în atribuțiile unei discipline mixte — psihofiziologia.

Cele două emisfere cerebrale sunt distincte, fiind legate la bază prin *corpul calos* și *comisurile albe.* Fiecare emisferă prezintă fațete : externă și internă, medială și bazală. Emisferele dispun la suprafață de substanță cenușie (celulară) ce alcătuiește scoarța corticală propriu-zisă, iar în interior, substanță albă, formată din fibre și țesuturi gliale.

Se face distincția între *paleocortex* (filogenetic segmentul cel mai vechi) la animale inferioare, ținând loc de cortex — și *neocortex* care la om este de 12 ori mai dezvoltat decât paleocortexul, *acesta* având o structură hipercomplexă.

Paleocortexul coincide, oarecum, cu *sistemul limbic* sau *rinencefalul.* Această ultimă denumire este legată de descoperirea în inelul paleocortical, ce înconjură hilul fiecărei emisfere cerebrale, a unor centri ai mirosului. În general, însă, corpul limbic constituie centrul superior de integrare a funcțiilor somatice vegetative, fiind sub acest raport analogic talamusului și hipotalamusului, dar supraordonat acestora. Tocmai de aceea, după cum rezultă din diverse situații experimentale, *sistemul limbic este responsabil pentru diverse tipuri de reactivitate emoțională globală.*

Scoarța cerebrală are o suprafață de cca 2 500 cm și prezintă o infrastructură extrem de complexă, cu neuroni receptori și motori (celule nervoase extrapiramidale), în unele zone neuronii de același fel fiind dispuși în coloane verticale, organizare modulară ce se întâlnește cu deosebire la om. O altă particularitate distinctiv umană constă în amplasarea și multiplicarea zonelor sau ariilor asociative. Așa se disting : 1 — zonele primare sau de proiecție în care, datorită specificității modale a neuronilor, se identifică centri ce îndeplinesc anumite funcții secundare sau motorii ; 2 — zonele secundare în care domină neuronii polimodali și nu se recunoaște

decât o slabă specificitate modală (văzul dispune în occipital de centrii specifici în aria 17 și de proiecții secundare în ariile 18 și 19) ; 3 — zone terțiare, foarte întinse, care sunt constituite din neuroni asociativi și polimodali și unde desigur se produce o prelucrare și integrare superioară a informației.

Precum se știe, emisferele cerebrale prezintă pe fețele lor circumvoluțiuni sau girusuri separate prin scizuri sau șanțuri mai mult sau mai puțin profunde.

Pe fața convexă (externă) fiecare emisferă este brăzdată de două șanțuri mai importante și în raport cu care se delimitează lobii cerebrali — sunt șanțul lateral (scizura lui Sylvius) care înconjură marginea laterală și se orientează în sens oblic, spre capătul posterior și șanțul central (Rolando) care se situează lateral pe o verticală înaintea șanțului lateral, deci spre capătul anterior. Astfel, în raport și cu alte scizuri cortexul se divide în lobii *frontali* (anterior), *temporali* (lateral), *occipitali* (posterior), și *parietal* (partea superioară spre posterior).

Centrii și aria corticală de proiecție a auzului se dovedește a fi în lobul temporal, în preajma scizurii lui Sylvius (câmpurile 41 și 42).

Pentru sensibilitatea cutanată și proprioceptivă (somestezică), cercetările au identificat proiecții în girusul postcentral, ariile 3, 1 și 2. Prin stimulații electrice s-a configurat punct cu punct harta acestei proiecții, ajungându-se la imaginea unui homunculus (omuleț) mult deformat din cauza faptului că diversele componente (degete și antebrat, buze și obraji, limbă și gât, gură și trunchi) sunt disproporționate față de suprafața și mărimea lor. Trunchiul luat în întregime nu ocupă în zona de proiecție somestezică mai mult decât gura. Aceasta pentru că în cortexul senzitiv aria proiecției depinde de densitatea inervației regiunii respective, iar nu de proporțiile lor somatice.

În apropierea homunculusului senzitiv, în aria 4, s-a identificat un homunculus motor având o configurație asemănătoare. Acesta reprezintă zona din care pornesc impulsurile nervoase (eferente, deci adresate efectorilor) către diversele componente ale sistemului osteomuscular. Din această arie a cortexului motor se coordonează și controlează mișcările musculare voluntare de mare finețe.

Una din particularitățile importante ale creierului omenesc constă în marea dezvoltare și specializare a lobilor frontali. Experimentele și datele clinice dovedesc că din ariile frontale se coordonează comportamentul, că ariile asociative terțiare foarte extinse în prefrontal și frontal prelucrează integrativ informațiile, închegându-se planurile mentale, că centrii frontali comandă și selectează influxurile activatoare din sistemul reticular subadiacent și totodată inhibă impulsurile instinctuale. Frontalul este responsabil pentru concentrarea atenției, pentru intenționalitate, în general pentru autoreglajul conștient.

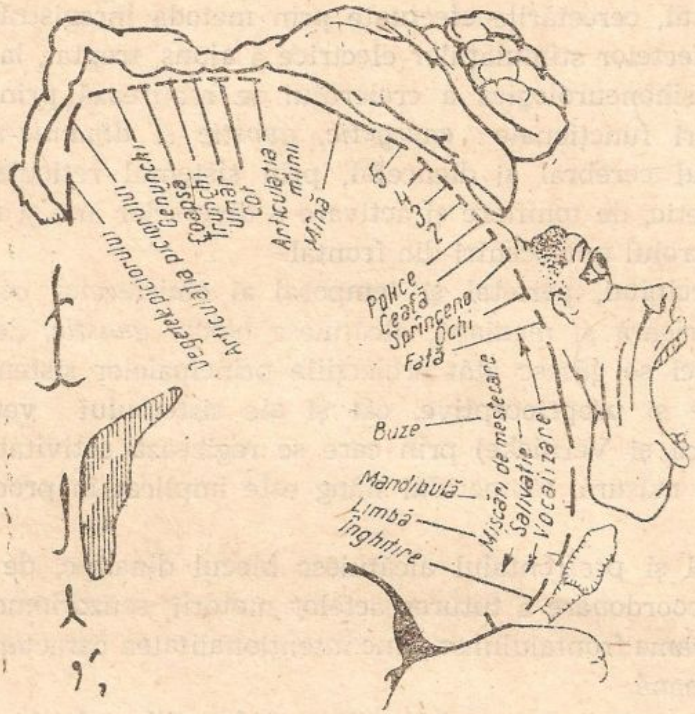

Fig. 36 — Homuculus motor (după Panfleid și Rasmussen)

Sub raport structural și funcțional cele două emisfere sunt relativ asemănătoare, mai ales în ceea ce privește ariile de proiecție receptiv-senzorială și cele privind motricitatea generală. S-a constatat totuși la organele de simț perechi că unul din componente (ochi, ureche, nară etc. și deci centrii corticali corespunzători dintr-o emisferă cerebrală) este mai puternic sau dominant față de celălalt, care este dominat. Faptul cel mai bine cunoscut este cel al mâinilor la care, de regulă, este dominantă dreapta. Există deci o anume *asimetrie funcțională.*

S-a constatat însă de mai mult timp că în cazul unor traume, leziuni sau tumori în lobul temporal al emisferei stângi intervin grave pertulburări (afazii) ale limbajului și tulburările gândirii verbale. În perioada postbelică, experimentarea în clinica neurochirurgicală pe bolnavi la care, din necesități medicale, fuseseră separate cele două emisfere cerebrale prin secționarea corpului calos și a comisurilor a dus la *demonstrarea lateralizării funcționale sau a specializării emisferelor cerebrale.* S-a constatat că emisfera stângă este specializată, la om, în analiză, prelucrare secvențială și integrare categorială a informației, în realizarea activității verbal semantice, în timp ce emisfera dreaptă operează prin sinteză și globalizare, prelucrează informația despre relațiile spațiale și realizează o activitate intuitivă de construire a imaginilor.

În condiții normale, activitatea celor două emisfere (specializate mai ales prin centrii din lobul temporal) este complementară, interactivă, unitară.

În general, cercetările efectuate prin metoda înregistrării biocurenților sau a efectelor stimulațiilor electrice a ajuns, treptat, la concluzia că activitatea psihoneurologică a creierului se realizează prin conlucrarea a trei blocuri funcționale : *energetic, gnostic* și *dinamic-reglator.*

Trunchiul cerebral și diencefal, prin sistemul reticular, alcătuiesc blocul energetic, de tonifiere și activare a diverselor arii și moduli corticali, sub controlul unor centri din frontal.

Lobii occipital, parietal și temporal ai emisferelor cerebrale, deci partea posterioară și mediană, alcătuiesc *blocul gnostic*, denumit astfel pentru că aici se găsesc atât proiecțiile principalelor sisteme senzoriale exteroceptive și proprioceptive, cât și ale sistemului verbo-semantic, (Centrii Broca și Vernicke) prin care se regizează activitatea intelectuală. În mare măsură, temporalul stâng este implicat în procesul gândirii abstracte.

Frontalul și prefrontalul alcătuiesc blocul dinamic, de programare, comandă și coordonare a tuturor actelor motorii, senzoriomotorii și intelective. Pe seama frontalului se pune intenționalitatea caracteristică pentru conștiința umană.

Sistemul nervos central își realizează funcțiile sale de coordonare a interacțiunilor cu mediul și cu propria ființă prin interacțiuni interne care intervin la diverse niveluri ierarhice pe orizontală și între aceste niveluri până la centrii superiori corticali, pe verticală. Pentru a ne forma o reprezentare mai coerentă despre unitatea indisolubilă dintre neurofiziologic și psihologic este necesar să se țină seama de această unitate interactivă a instanțelor și funcțiilor sistemului nervos central.

5. NEURODINAMICĂ ȘI REFLEXE

Ne referim cu deosebire la procesele și conexiunile sau circuitele reflexe ce intervin la nivelul superior cortical. Aceasta a dobândit denumirea de *activitate nervoasă superioară* (a.n.s.).

Sistemul nervos acționează în baza a *două procese fundamentale : excitația,* care îndeplinește funcții active de declanșare, mobilizare, *și inhibiția,* care frânează excitația, o reține sau o îngrădește. S-ar putea face aici o comparație cu funcția de propulsie și aceea de frână implicate, mai ales, la autovehicule. Fără o anumită corelare dintre excitația propulsivă și inhibiția moderatoare nu ar fi posibilă funcționarea normală, adecvată a traseului, la nici un autovehicul. Excitația și inhibiția sunt într-un raport de unitate și interdependență. Îndeosebi inhibiția este procesul care s-a perfecționat pe scară filogenetică în legătură cu necesitățile adaptării la mediu și în condițiile de luare în stăpânire a acestuia.

Inhibiția poate fi necondiționată sau nativă, apărând spontan în jurul punctelor de excitație (inducție negativă) pentru a o îngrădi pe aceasta

și a realiza o anumită economie în consumul energiei nervoase. *Inhibiția necondiționată* mai are și forma inhibiției de protecție, care se instalează în anumite zone neuronale, când acestea sunt suprasolicitate prin eforturi îndelungate sau printr-o excitare bruscă și intensă. Inhibiția protejează, astfel, țesuturile nervoase, evitând epuizarea lor și facilitându-le restabilirea funcțională. În primul caz, inhibiția declanșată prin inducție negativă ne face, de exemplu, să nu fim și să nu observăm zona ce înconjură obiectul asupra căruia ne-am focalizat atenția (corespunzătoare unui punct de excitație optimă). Inhibiția de protecție va apărea mai târziu tocmai în punctul excitat, dacă prin fixare îndelungată sau în urma marii intensități a stimulației celulelor respective riscă să-și epuizeze stocul de substanță funcțională. De aceea intervine blocajul funcțional.

Formele de *inhibiție condiționată* sau dobândită sunt : *de stingere,* cu funcții de înlăturare a reacțiilor ce nu sunt repetate sau susținute ; *de diferențiere,* permițând discriminarea între stimuli asemănători sau apropiați și *de întârziere,* mediind distanțarea temporală între stimulație și reacție.

Alcătuind baza programativă a activității nervoase superioare, excitația și inhibiția cunosc o dinamică și corelare calitativă ce relevă două legi funcționale de importanță majoră.

Legea iradierii și concentrării proceselor nervoase. Ea constă în aceea că excitația sau inhibiția, apărute într-un punct al scoarței cerebrale, nu rămân pe loc, ci se răspândesc cuprinzând și alte puncte — aceasta fiind iradierea, — după care procesele nervoase se adună spre punctul de unde s-au răspândit — aceasta fiind concentrarea.

Menționăm că iradierea și concentrarea privesc unul din cele două procese nervoase *excitația* și *inhibiția.* Iradierea excitației se exprimă, în conduită, printr-o activare crescândă și generală, prin agitație. Tipică în acest sens este furia ce cuprinde treptat pe om. Concentrarea excitației face ca numai un anumit sistem să acționeze, ca atenția să fie centrată pe un punct. Iradierea inhibiției duce la reținere și imobilizare treptată. Somnul nu este decât o iradiere generală și stabilă a inhibiției și totodată întreruperea pulsiunilor activatoare din sistemul reticular ce asigură veghea sau vigilența. Concentrarea inhibiției într-o zonă determină reducerea și întreruperea acțiunilor și contactelor senzoriale pe care acea zonă le face posibile. De pildă când scriem, faptul că nu auzim zgomotele din jur se explică prin concentrare inhibitivă în zona cerebrală a analizatorului auditiv.

Legea inducției reciproce a proceselor nervoase se manifestă astfel : apariția unui proces nervos (excitație sau inhibiție) determină apariția, în zonele învecinate, a procesului contrar. Când excitația provoacă inhibiție se produce fenomenul denumit *inducție negativă,* iar când inhibiția provoacă apariția unui proces de excitație avem ceea ce se numește *induc-*

ție pozitivă. Astfel, dacă ne concentrăm atenția la ceva, automat se inhibă alte acțiuni și contacte.

Dacă o zonă a fost mult inhibată, în jurul și în locul ei tinde să apară excitația, este cazul „atracției provocate de interdicție".

În scoarța cerebrală, în fiecare moment, procesele de excitație și inhibiție, distribuite extrem de variat, alcătuiesc un fel de *mozaic* cu nenumărate zone sau puncte care sunt în grade diverse de excitare sau inhibare. Mozaicul nervos nu rămâne încremenit, el își schimbă continuu structura sa dantelată, în fiecare punct excitația cedând locul inhibiției sau invers. Mozaicul acesta dinamic, are întotdeauna o zonă principală de excitație, care mai este denumită *dominantă*. Prin dominantă, care se deplasează mereu, activitatea nervoasă se desfășoară în condiții optime.

Evoluțiile mozaicului cortical nu sunt accidentale. Ele sunt dependente de caracterul interacțiunii dintre ambianță și creier. Real, mozaicul modelează prin variațiile sale caleidoscopice lumea obiectivă, condițiile de existență individuală.

Cibernetica a relevat faptul că și scoarța cerebrală acționează în virtutea unui cod spațio-temporar. Stimulațiile codificate de receptori prin impulsuri nervoase, sunt conduse, după recodificări la stațiile intermediare, în anumite zone ale scoarței cerebrale.

Diferențierea stimulilor, prin concentrări excitative și inducții reciproce, constituie un nivel mai înalt de analiză. În același timp analiza se corelează cu operații de sinteză. Diverse puncte din scoarța cerebrală se asociază. Și în mașinile electronice intervin astfel de legături între diverse puncte active. În neurofiziologie asocierile centrale poartă numele de *legături temporare*, reprezentând veriga lăuntrică a reflexelor.

Reflexele constituie mecanismul fundamental al activității nervoase superioare. Arcul reflex dispune de mai multe componente : 1. *calea aferentă*, ce conduce impulsul de la periferie la centru ; 2. *legătura centrală* dintre punctul de excitație nou și un alt focar excitativ, corespunzător cu un instinct (reflex necondiționat complex), cu un reflex condiționat format anterior sau doar cu o stimulție dată concomitent ; legătura temporară se formează prin asocierea repetată și mereu reluată între stimulul nou și vechiul stimul care întărește legătura ; 3. *calea efectorie*, ce transmite impulsul de comandă de la centru la periferie ; 4. *căile de retroaferentație*, ce transmit impulsuri informaționale de la efector la centru si deseori ; 5. *căi suplimentare* eferente prin care se transmit comenzile corective și în ansamblu, coordonative.

Prin reflexe se efectuează semnalizarea și reglajul.

Reflexele necondiționate simple sau complexe (instincte) sunt fixate la nivelul speciei și sunt date ereditar, îndeplinind funcții vitale. Astfel sunt : *conservarea, apărarea, reproducerea, nutriția, agresiunea, reflexele de orientare* sau *exploratorii* ce dinamizează modalitățile senzoriale.

Despre astfel de reflexe necondiționate am amintit în schițarea funcțiilor îndeplinite de instanțele subcorticale de la măduva spinării până la diencefal și rinencefal.

Cortexul emisferelor cerebrale este, în principal, organul elaborării noilor legături temporare sau a reflexelor condiționate. Acestea sunt reacții dobândite ce se exprimă prin noi comportamente și, deci, reprezintă mecanismul elementar și bazal al învățării. Cât privește modul de întărire a reflexelor (hrană, apărare, emoții plăcute, pedeapsă sau recompensă, întăriri verbale generice etc.) acestea se exprimă în dezvoltarea unor anumite motive, în formarea motivației. Atragem atenția asupra faptului că la om reflexele condiționate sunt extrem de numeroase (zilnic se formează sau se reactualizează circa 500 000) și, de asemenea, foarte variate. În experimentele clasice, făcute pe animale, s-a acreditat modelul asocierii anevoioase a unui stimul indiferent (lumină, sunet), cu unul necondiționat (hrănire), ceea ce până la urmă duce la faptul că stimulul nou se condiționează, declanșând și în absența hranei o reacție salivară sau motorie.

Acest tip de reflexe este însă primitiv și nu explică complet activitatea reflexă nici a animalelor, ca să nu mai vorbim de om.

De menționat existența și a unor alte modalități reflexe, cum sunt cele de tip instrumental. Pentru a intra în contact cu un stimul (hrană ascunsă într-o cutie, curent electric cu efect plăcut, declanșat prin apăsarea unei pedale, spectacol atrăgător, relevat în urma deschiderii unei ferestruici) este necesar să se efectueze o operație. Condiționarea se produce la efectuarea operației și deci este instrumentală.

La om, cele mai multe dintre reflexele noi, se realizează pe baza altor reflexe condiționate. În plus, la om reflexele se situează la diverse niveluri de generalizare. Prin experiența practică și în mod nemijlocit prin cuvânt (reflex condiționat integrativ și permanent) noile reflexe se elaborează operativ, de multe ori, spontan. S-a demonstrat că așa-zisele reflexe psihice au segmentul executiv exterior, inhibat sau într-o înlănțuire de reflexe, unul devenind declanșator pentru celălalt, care devine executiv etc. Cu alte cuvinte, în locul reflexelor sau reacțiilor simple se formează reacții circulare (primare, secundare, terțiare etc.), deci formațiuni din cele mai complexe.

Este necesar, de aceea, să subliniem caracterul de sistem al activității reflexe a creierului uman. La om intervin legături temporare ordonate și ierarhizate într-un anumit fel. Aceasta face ca omul să nu mai dispună doar de reacții simple, ci să răspundă prin sisteme acționale complexe în care persistă scheme operaționale stabile (după cibernetică, matrițe sau algoritmi) și se realizează, concomitent, adaptări noi la circumstanțe concrete.

În activitatea superioară nervoasă a omului, posibilitățile de conexare a unei informații noi sau stocate în memorie cu reacții din cele mai di-

verse sunt practic nelimitate. Datorită bogăției stocului de informații acumulat de omenire și de individ însuși, posibilitățile de decizie și comandă sunt prodigioase și definesc libertatea de acțiune a ființei umane, nelimitatele sale posibilități de autoreglaj. Așadar, nu doar reacții ci acțiuni (externe și interne) declanșate din inițiativă proprie și desfășurate la diverse niveluri până la cel superior, — mintal, reflexiv. Este foarte important să se înțeleagă utilitatea pe care o au programele în activitatea neuropsihică, fapt care relevă structurile operaționale ca fiind decisive pentru autonomia subiectului uman.

Deși s-a progresat mult în apropierea neurofiziologiei de condițiile activității mintale și practice omenești, explicațiile de detaliu, privind procesele psihice superioare, continuă încă să fie deficitare. Pe harta înțelegerii mecanismelor neuro și psihofiziologice ale fenomenelor psihice rămân multe „pete albe". În calea științei, problemele ce se ridică sunt tot mai dificile. O nouă disciplină — *neuropsihologia* — încearcă să se confrunte cu ele.

SUMAR

CONSIDERENTE INTRODUCTIVE, OBIECTUL, ȘI METODELE PSIHOLOGIEI 3

I. *Introducere în problematica psihicului uman* 3

II. *Obiectul psihologiei.* 7

III. *Metodele psihologiei* 15
1. Specificul cunoașterii psihologice 15
2. Principalele metode utilizate în investigarea fenomenelor psihice . 16
3. Strategii de cercetare psihologică 27

PROCESELE PSIHICE SENZORIALE 29

IV. *Senzațiile* 29
1. Definirea și caracterizarea generală a senzațiilor 29
2. Analizatorul-structură și funcții 29
3. Principalele modalități senzoriale 31
4. Legile generale ale sensibilității 33

V. *Percepția* 36
1. Percepția ca proces și ca imagine primară obiectuală . . 36
2. Fazele procesului perceptiv 38
3. Legile percepției 39
4. Formele complexe ale percepției 42
5. Observația și spiritul de observație 44
6. Iluziile perceptive 45

VI. *Reprezentarea* 46
1. Reprezentarea ca proces și imagine mintală secundară . . . 46
2. Calitățile reprezentărilor 47
3. Clasificarea reprezentărilor 48
4. Rolul reprezentărilor în activitatea mintală 50

PROCESELE COGNITIVE SUPERIOARE 52

VII. *Gândirea* 52
1. Intelectul și procesele cognitive superioare 52
2. Gândirea ca proces psihic central 55
3. Modalități de operare a gândirii . . . . . .
4. Algoritmica și euristica 60
5. Noțiunile și formarea lor 61
6. Învățarea cognitivă 64
7. Înțelegerea 66
8. Rezolvarea problemelor 67

VIII. *Limbajul* 70
1. Comunicare și cunoaștere 70
2. Funcțiile limbajului 72
3. Formele limbajului 73

IX. *Memoria* 78
1. Definire și caracterizare generală 78
2. Procesele și formele memoriei 81
3. Factorii, legile și optimizarea memoriei 86
4. Diferențele individuale și calitățile memoriei 89
5. Memorie și uitare 90

X. *Imaginația* 93

1. Caracterizarea procesului imaginativ 93
2. Procedee ale imaginației și combinatorica imaginativă . . . 95
3. Formele imaginației 97
4. Imaginația ca proces predilect al creativității 99

ACTIVITĂȚI ȘI PROCESE REGLATORII 100

XI. *Activitatea umană* 100
1. Noțiunea de activitate 100
2. Elementele componente și structura psihologică a activității . . 101
3. Formele activității 103

XII. *Motivația* 105
1. Definirea și funcțiile motivației 105
2. Modalități și structuri ale motivației 107
3. Formele motivației 110
4. Motivație și performanță. Optimum motivațional . . . 113

XIII. Afectivitatea 115
1 Definirea și specificul proceselor afective 115
2. Proprietățile proceselor afective 117
3. Clasificarea trăirilor afective 121
4. Declanșarea și rolul proceselor afective 124

XIV. Voința 128
1. Voința ca modalitate superioară de autoreglaj verbal . . . 128
2. Structura și fazele actelor voluntare 130
3. Calitățile voinței 132

XV. *Deprinderile* 134

1. Locul și rolul deprinderilor în structura activității . . . 134
2. Felurile deprinderilor 135
3. Condițiile elaborării deprinderilor 136
4. Etapele formării deprinderilor și curba exercițiului . . . 137
5. Priceperi și obișnuințe 138
6. Interacțiunea deprinderilor — transferul și interferența . . 138

XVI. *Atenția* 139

1. Caracterizarea și definirea atenției 139
2. Formele atenției și interacțiunea lor 141
3. Însușirile atenției și educarea lor 143

INTERACȚIUNEA PROCESELOR PSIHICE 146

XVII. *Sistemul psihic uman și conștiința* 146

SISTEMUL DE PERSONALITATE 154

XVIII. *Personalitatea* 154

1. Omul ca personalitate 154
2. Personalitatea ca obiect de studiu psihologic 156
3. Individ — persoană — personalitate 159

XIX. *Temperamentele* 160

1. Latura dinamico-energetică a personalității 160
2. Tipurile de activitate nervoasă superioară 161
3. Particularități psihologice ale temperamentelor 163
4. Locul temperamentului în sistemul de personalitate . . . 164
5. Portrete temperamentale 165

XX. *Aptitudinile* 166

1. Latura instrumental-operațională a personalității . . . 166
2. Dotație nativă și construcție sau modelare, prilejuită de învățare . 168
3. Clasificarea aptitudinilor 168
4. Inteligența ca aptitudine generală 170

XXI. *Caracterul* 172

1. Latura relațional-valorică a personalității 172
2. Componentele de bază ale caracterului: atitudinea stabilă și trăsătura volitivă 174
3. Sistemul de atitudini; structuri caracteriale 177

XXI. *Creativitatea* 180

1. Conceptul de creativitate 180
2. Activitatea creativă 181
3. Structura creativității 182
4. Niveluri și stadii ale creativității 184

ELEMENTE DE PSIHOLOGIE SOCIALĂ 186

XXIII. *Relațiile interpersonale* 186

1. Definire și caracterizare 186
2. Tipuri de relații interpersonale 188
3. Locul și rolul relațiilor interpersonale în structura personalității . 191
4. O metodă de educare a capacității de interapreciere obiectivă . 192

XXIV. *Grupul și psihologia degrup* 194

1. Noțiunea de grup 194
2. Caracteristicile definitorii ale grupurilor mici 195
3. Psihologia de grup ; natură și efecte 198
4. Metode și tehnici de cercetare a grupurilor mici . . . 200

BAZELE NEUROFIZIOLOGICE ALE PSIHICULUI UMAN . . 202

XXV. *Elemente de neurofiziologie* 202

1. Corelația neurofiziologie-psihologie 202
2. Neuronul 203
3. Sinapsa și rețeaua neuronală 207
4. Organizarea sistemului nervos central 208
5. Neurodinamică și reflexe 214